

TÜRKOLOGİYA

- *Beynəlxalq elmi jurnal*
 - *Международный научный журнал*
 - *International scientific journal*
-
- *1970-ci ildən nəşr olunur*
 - *Издаётся с 1970 года*
 - *Published since 1970*
-
- *İldə 2 dəfə çıxır*
 - *Выходит 2 раза в году*
 - *Published semi-annually*

№ 2

BAKİ – 2023

REDAKSIYA HEYƏTİ

İSA HƏBİBBƏYLİ, NADİR MƏMMƏDLİ (Baş redaktor), AYDIN ƏLƏKBƏROV, ELBRUS ƏZİZOV, ƏBÜLFƏZ QULİYEV, ƏSGƏR RƏSULOV, GÖVHƏR BAXŞƏLİYEVƏ, QƏZƏNFƏR KAZIMOV, MAHİRƏ HÜSEYNOVA, MAYIL ƏSGƏROV (baş redaktorun müavini), MÖHSÜN NAĞISOYLU, NƏRGİZ AXUNDOVA, NİZAMİ CƏFƏROV, RAFAEL HÜSEYNOV, RAMİZ ƏSKƏR, RUFƏT RÜSTƏMOV, TEYMUR KƏRİMLİ

MƏSUL KATİB: AYSEL QƏRİBLİ

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR

Ahmet Bican Ercilasun (Türkiyə)
Ahmet Buran (Türkiyə)
Aleksandr Bondarev (Rusiya)
Aleksandr Nesterov (Rusiya)
Alfina Sibqatullina (Rusiya)
Alfiya Yusupova (Tatarıstan)
Ali Duymaz (Türkiyə)
Annaqurban Aşurov
(Türkmənistan)
Apollon Silaqadze (Gürcüstan)
Asiya Qalimjanova
(Qazaxıstan)
Benedik Peri (Macarıstan)
Cemil Tasin (Rumıniya)
Cengiz Alyılmaz (Türkiyə)
Çimpoeş Lyubov (Moldova)
Darxan Kıdırəli (Qazaxıstan)
Elizabetta Racaqın (Almaniya)
Erden Kajibek (Qazaxıstan)
Əli Çeçenov (Rusiya)

Fikret Türkmen (Türkiyə)
Gülbahar Aşurova (Özbəkistan)
Güllü Karanfil (Moldova)
Hendrik Buşoten (Almaniya)
İqor Kormuşin (Rusiya)
İştvan Zimonyi (Macarıstan)
İvan Dobrev (Bolqarıstan)
Kadirali Konkobayev (Qırğızıstan)
Kamola Akilova (Özbəkistan)
Kellner-Heinkel Barbara
(Almaniya)
Lee Hee Soo (Cənubi Koreya)
Leyla Xasiyanova (Rusiya)
Mehmet Ali Beyhan (Türkiyə)
Mehmet Kalpaklı (Türkiyə)
Metin Ekici (Türkiyə)
Mişel Bozdemir (Fransa)
Muhaməd Haridi (Misir)
Muradgəldi Soyeqov (Türkmənistan)
Mustafa Kaçalın (Türkiyə)

Mustafa Öner (Türkiyə)
Nikolay Sokolovski (Polşa)
Oh Çonq Jin (Cənubi Koreya)
Osman Fikri Sertkaya (Türkiyə)
Osman Mert (Türkiyə)
Özkul Çobanoğlu (Türkiyə)
Paul Yurgen (Almaniya)
Piter Qolden (ABŞ)
Rafail Hakimov (Tatarıstan)
Ramazan Korkmaz (Türkiyə)
Sergey Karpov (Rusiya)
Şuxrat Sirociddinov
(Özbəkistan)
Şükrü Haluk Akalın (Türkiyə)
Tatyana Timkova (Ukraniya)
Tooru Hayaşi (Yaponiya)
Turan Refik (Türkiyə)
Yavuz Akpınar (Türkiyə)
Zeki Kaymaz (Türkiyə)
Zeynep Korkmaz (Türkiyə)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ИСА ГАБИБЕЙЛИ, НАДИР МАМЕДЛИ (ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР), АБУЛЬФАЗ ГУЛИЕВ ,
АЙДЫН АЛЕКПЕРОВ , АСКЕР РАСУЛОВ, ГАЗАНФАР КАЗЫМОВ, ГОВХАР
БАХШАЛИЕВА, МАЙЫЛ АСКЕРОВ (заместитель главного редактора), МАХИРА
ГУСЕЙНОВА, МОХСУН НАГИСОЙЛУ, НАРГИЗ АХУНДОВА, НИЗАМИ ДЖАФАРОВ,
РАМИЗ АСКЕР, РАФАЭЛЬ ГУСЕЙНОВ, РУФАТ РУСТАМОВ, ТЕЙМУР КЕРИМЛИ ,
ЭЛЬБРУС АЗИЗОВ

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ: АЙСЕЛЬ ГАРИБЛИ

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ

Александр Бондарев (Россия)	Зейнеп Коркмаз (Турция)	Питер Голден (США)
Александр Нестеров (Россия)	Зеки Каймаз (Турция)	Рамазан Коркмаз (Турция)
Али Дуймаз (Турция)	Иван Добрев (Болгария)	Рафаиль Хакимов
Али Чеченов (Россия)	Игорь Кормушин (Россия)	(Татарстан)
Альфина Сибгатуллина	Иштван Зимоньи (Венгрия)	Сергей Карпов (Россия)
(Россия)	Кадирали Конкобаев	Татьяна Тимкова (Украина)
Альфия Юсупова (Татарстан)	(Кыргызстан)	Туран Рефик (Турция)
Аннакурбан Аширов	Камола Акилова (Узбекистан)	Фикрет Тюркмен (Турция)
(Туркменистан)	Лейла Хасиянова (Россия)	Хаяши Тоору (Япония)
Аполлон Силагадзе (Грузия)	Любовь Чимпоеш (Молдова)	Хее Соо Лее (Южная
Асия Галимжанова (Казахстан)	Метин Экиджи (Турция)	Корея)
Ахмет Биджан Эрджиласун	Мехмет Али Бейхан (Турция)	Хендрик Бушотен
(Турция)	Мехмет Калпаклы (Турция)	(Германия)
Ахмет Буран (Турция)	Мишель Боздемир (Франция)	Чонг Джин Ох (Южная
Барбара Кельнер-Хенкель	Мурадгелди Соегов	Корея)
(Германия)	(Туркменистан)	Шухрат Сирождидинов
Бенедик Пери (Венгрия)	Мустафа Качалин (Турция)	(Узбекистан)
Гюльбахор Ашурова	Мустафа Онер (Турция)	Шюкрю Халук Акалын
(Узбекистан)	Мухаммед Хариди (Египет)	(Турция)
Гюллю Каранфил (Молдова)	Николай Соколовский (Польша)	Эрден Каджибек
Дархан Кыдырали (Казахстан)	Осман Фикри Серткай (Турция)	(Казахстан)
Джемил Тасин (Румыния)	Осман Мерт (Турция)	Юрген Польш (Германия)
Дженгиз Алылмаш (Турция)	Озкул Чобаноглу (Турция)	Юрий Попков (Россия)

INTERNATIONAL ADVISERS

ISA HABIBBƏYLI, NADIR MAMMADLI (Editor-in-Chief), ABULFAZ GULIYEV, ASKER RASULOV, AYDIN ALAKBAROV, ELBRUS AZIZOV, GAZANFAR KAZIMOV, GOVHAR BAKHSHALIYEVA, MAHIRA HUSEYNOVA, MAYIL ASKAROV (Deputy Editor-in-Chief), MOHSUN NAGHISOYLU, NARGIZ AKHUNDOVA, NIZAMI JAFAROV, RAFAEL HUSEYNOV, RAMIZ ASKAR, RUFAT RUSTEMOV, TEYMUR KARIMLI

EXECUTIVE SECRETARY: AYSEL GARIBLI

INTERNATIONAL ADVISERS

Ahmad Bican Arcilasun (Türkiye)	Gulbahar Ashurova (Uzbekistan)	Oh Chong Jin (South Korea)
Ahmet Buran (Türkiye)	Gullu Karanfil (Moldova)	Osman Fikri Sertkaya (Türkiye)
Aleksandr Bondarev (Russia)	Hendrik Bushhoten (Germany)	Osman Mert (Türkiye)
Aleksandr Nesterov (Russia)	İqor Kormushin (Russia)	Ozkul Chobanoglu (Türkiye)
Alfina Sibqatullina (Russia)	Ivan Dobrev (Bulgaria)	Paul Yurgen (Germany)
Alfiya Yusupova (Tatarstan)	Kadirali Konkobayev (Kyrgyzstan)	Peter Golden (USA)
Ali Chechenov (Russia)	Kamola Akilova (Ozbekistan)	Rafail Hakimov (Tatarstan)
Ali Duymaz (Türkiye)	Kellner-Heinkel Barbara (Germany)	Ramazan Korkmaz (Türkiye)
Annagurban Ashurov (Turkmenistan)	Lee Hee Soo (South Korea)	Sergey Karpov (Russia)
Apollon Silagadze (Georgia)	Leyla Hasiyanova (Russia)	Shuxrat Sirociddinov (Ozbekistan)
Asiya Galimzhanova (Kazakhstan)	Mehmet Ali Beyhan (Türkiye)	Shukru Haluk Akalin (Türkiye)
Benedik Peri (Hungary)	Mehmet Kalpaklı (Türkiye)	Tatyana Timkova (Ukraine)
Cemil Tasin (Romania)	Metin Ekici (Türkiye)	Tooru Hayaşi (Japan)
Cengiz Alyilmaz (Türkiye)	Mishel Bozdemir (France)	Turan Refik (Türkiye)
Chimpoesh Lyubov (Moldova)	Muhamed Haridi (Egypt)	Yavuz Akpınar (Türkiye)
Darkhan Kidirali (Kazakhstan)	Muradgeldi Soyegov (Turkmenistan)	Zeki Kaymaz (Türkiye)
Elizabetta Ragagnin (Germany)	Mustafa Kachalin (Türkiye)	Zeynep Korkmaz (Türkiye)
Erden Kajibek (Kazakhstan)	Mustafa Oner (Türkiye)	Zimonyi İshvan (Hungary)
Fikret Turkman (Türkiye)	Nikolay Sokolovski (Poland)	

İÇİNDƏKİLƏR

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ – 100

<i>Nadir Məmmədli</i> (Azərbaycan). Atatürkün Azərbaycan konsepsiyasının ideoloqu.....	13
<i>İsmayıl Kazımov</i> (Azərbaycan). Cümhuriyyət dövrü türk şeirində “Dəniz” konsepti.....	21
<i>Şəbnəm Həsənli-Qəribova</i> (Azərbaycan). Atatürkün dil siyasəti və müasir türk dili.....	23
<i>Qətibə Vəqifqızı Quliyeva</i> (Azərbaycan). Cümhuriyyət dövründə Türkiyədə qədim türk hüquq sənədlərinin tədqiqinə ümumi baxış.....	25
<i>Turan Hüseynova</i> (Azərbaycan). Cümhuriyyət dövründə Türkiyədə yazılan qrammatika kitabları.....	27
<i>Aynur Qafarlı</i> (Azərbaycan). Tarixləşən adımız – Atatürk.....	29

KLASSİK İRS

<i>Nizami Cəfərov</i> (Azərbaycan), <i>Aysel Qəribli</i> (Azərbaycan). Yeni Azərbaycan dilinin yeni dilçilik təzahürü və ya “Məzhər üt-Türki”.....	37
<i>Salidə Şərifova</i> (Azərbaycan). Professor Məddəd Çobanov – Türk ədəbi dillərinin tədqiqatçısı.....	45

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

<i>Rustam Nəbiyev</i> (Rusiya). Bulqar, tatar və türklər haqqında rus eposu.....	53
--	----

ƏDƏBİ İRS

<i>Almaz Ülvi Binnətova</i> (Azərbaycan). Əlişir Nəvai ədəbi şəxsiyyəti və yaradıcılığı.....	67
--	----

DİL ƏLAQƏLƏRİ

<i>İvan Dobrev</i> (Bolqarıstan). Antikliyin sonları və erkən orta əsrlərdə Avrasiya-bulqar mətnləri və kitabələri.....	82
<i>Atilla Jorma</i> (Şimali Makedoniya). Çağatay dilindən sonra Karluq – Qıpçaq – Oğuz münasibətləri (II hissə).....	105
<i>İmre Paçai</i> (Macarıstan). X-XII əsrlərdə orta əsr Macarıstanının sərhəd müdafiəsilə bağlı sözlərdə türk motivləri.....	119
<i>Taalaybəy Abdiev</i> (Qırğızıstan). Tay “ana tərəfinin qohumları” sözünün etimologiyasına dair.....	131

DİL VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

<i>Zəmfira Əliyeva</i> (Azərbaycan). Qədim rus salnamələrində və “İqor Polku haqqında dastan”da rast gəlinən türkiizmlər.....	137
---	-----

MÜZAKİRƏ

<i>İlhami Cəfərsəy</i> (Azərbaycan). İtaliyada Alban dövləti.....	152
---	-----

RESENZİYA

<i>Mətanət Yaqubqızı</i> (Azərbaycan). Şəlalə Ana Hümətli. Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz.....	162
--	-----

ELMİ HƏYAT

Xronika.....	164
--------------	-----

PERSONALİA

Mehmet Akif Ərsoy – 150.....	169
Teymur Kərimli – 70.....	172
İlham Təhirov – 60.....	185

NEKROLOQLAR

Kamil Bəşirov.....	188
Kamil Vəli Nərimanoğlu.....	191

СОДЕРЖАНИЕ

ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА – 100

<i>Надир Мамедли</i> (Азербайджан). Идеолог азербайджанской концепции Ататюрка.....	13
<i>Исмаил Кязимов</i> (Азербайджан). Концепт «Море» в турецких стихах республиканского периода.....	21
<i>Шабнам Гасанлы-Гарибова</i> (Азербайджан). Языковые реформы Ататюрка и современный турецкий язык.....	23
<i>Гатиба Вагифызы Гулиева</i> (Азербайджан). Общий обзор на исследование древнетюркских официальных документов в Турции в республиканский период.....	25
<i>Туран Гусейнова</i> (Азербайджан). Грамматические книги написанные в республиканский период.....	27
<i>Айнура Кафарлы</i> (Азербайджан). Ставшее историческим имя Ататюрк.....	29

КЛАССИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

<i>Низами Джафаров</i> (Азербайджан), <i>Айсель Гарибли</i> (Азербайджан). Новое лингвистическое проявление нового азербайджанского языка или «Мазхар ут-турки».....	37
<i>Салида Шарифова</i> (Азербайджан). Профессор Мадад Чобанов – исследователь литературного языка тюркских народов.....	45

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

<i>Рустам Набиев</i> (Россия). Русский эпос о булгарах, татарах и тюрках.....	53
---	----

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

<i>Алмаз Ульви Биннатова</i> (Азербайджан). Литературная личность и творчество Алишера Навои.....	67
---	----

ЯЗЫКОВЫЕ СВЯЗИ

<i>Иван Добрев</i> (Болгария). Булгарские тексты и надписи в Евразии поздней античности и раннего средневековья.....	82
<i>Атилла Жорма</i> (Северная Македония). Карлуко-кыпчако-огузские языковые связи в постчагатайский период (II Часть).....	105
<i>Имре Пачаи</i> (Венгрия). Тюркские мотивы в использовании слов, относящихся к пограничной обороне средневековой Венгрии в X-XII веках.....	119
<i>Таалайбек Абдиев</i> (Кыргызстан). К этимологии слова Тай «Родство по матери».....	131

ЯЗЫКОВЫЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

<i>Земфира Алиева</i> (Азербайджан). Тюркизмы в древних русских летописях и в «Слове о полку Игореве».....	137
--	-----

ОБСУЖДЕНИЯ

<i>Ильхами Джафарсой</i> (Азербайджан). Албанское государство в Италии.....	152
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Метанет Ягубгызы</i> (Азербайджан). Şəlalə Ana Hümmətli. Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz.....	162
---	-----

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Хроника.....	164
--------------	-----

ПЕРСОНАЛИИ

Мехмет Акиф Эрсой – 150	169
Теймур Керимли – 70.....	172
Ильхам Тахиров – 60.....	185

НЕКРОЛОГИ

Камиль Баширов.....	188
Камиль Вели Нариманоглы.....	191

CONTENTS

REPUBLIC OF TURKEY – 100

<i>Nadir Mammadli</i> (Azerbaijan). Ideologist of Atatürk's Azerbaijan Concept	13
<i>Ismail Kazimov</i> (Azerbaijan). The concept of "Sea" in Turkish poetry of the Republic period.....	21
<i>Shabnam Hasanli-Garibova</i> (Azerbaijan). Atatürk's language reforms and the modern Turkish language.....	23
<i>Qatiba Vagifkizi Guliyeva</i> (Azerbaijan). General view of the old turkish legal documents in the Turkiye during the republican period.....	25
<i>Turan Huseynova</i> (Azerbaijan). Grammar books written during the republican period.....	27
<i>Aynur Gafarli</i> (Azerbaijan). Our historical name – Atatürk.....	29

CLASSICAL HERITAGE

<i>Nizami Jafarov</i> (Azerbaijan), <i>Aysel Garibli</i> (Azerbaijan). A new linguistic manifestation of the New Azerbaijani language or “Mazhar ut-Turki”.....	37
<i>Salida Sharifova</i> (Azerbaijan). Professor Madad Chobanov – Researcher of Turkish Literary Languages.....	45

LITERARY CONNECTIONS

<i>Rustam Nabiye</i> (Russia). Russian epic about Bulgarians, Tatars and Turks.....	53
---	----

LITERARY HERITAGE

<i>Almaz Ulvi Binnatova</i> (Azerbaijan). Literary personality and creativity of Alisher Navoi....	67
--	----

LANGUAGE RELATIONS

<i>Ivan Dobrev</i> (Bulgaria). Eurasian bulgarian texts and inscriptions in late Antiquity and the early Middle Ages.....	82
<i>Atilla Jorma</i> (North Macadenonia). Karluk Kipchak Oghuz relations after chaghatay Turkic (II Part).....	105
<i>Imre Pachai</i> (Hungary). Turkish motives in the use of words related to the border defense of medieval Hungary in the X-XII centuries.....	119
<i>Taalaybey Abdiyev</i> (Kyrgyzstan). On the etymology of the Tai word “maternal family”	131

LANGUAGE AND LITERARY RELATIONS

<i>Zemfira Aliyeva</i> (Azerbaijan). Turkisms in ancient Russian chronicles and in “The Tale of Igor's Campaign”.....	137
---	-----

DEBATES

<i>Ilhami Jafarsoy</i> (Azerbaijan). Albanian state in Italy.....	152
---	-----

CONTENTS

REVIEWS

<i>Matanat Yakubgizi</i> (Azerbaijan). Şəlalə Ana Hümətli. Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz.....	162
--	-----

SCIENTIFIC LIFE

Chronicle.....	164
----------------	-----

PERSONALIA

Mehmet Akif Ersoy – 150.....	169
Teymur Karimli – 70.....	172
İlham Tahirov – 60.....	185

OBITUARIES

Kamil Bashirov.....	188
Kamil Veli Narimanoglu.....	191

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ – 100
ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА – 100
REPUBLIC OF TURKEY – 100

NADİR MEMMEDLİ (Azerbaycan)*

ATATÜRK'ÜN AZERBAYCAN KONSEPSİSİNİN İDEOLOGU

1923 yılı başlarında yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, yüksek nitelikli personel yetersizliği nedeniyle Türk Ulusu'nun, Atatürk'ün önderliğinde emperyalist güçlere karşı büyük bir destansı mücadile sonucunda kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne müracaatta bulunarak Bakü Ali Pedagoji Enstitüsü ve Bakü Üniversitesi'nde Türkçe'nin eğitimi için öğretim elemanlarına, profesörlere ihtiyaç olduğunu belirtildi. Bu isteği değerlendiren Ankara, İstanbul'daki temsilcilerini yardım için görevlendirdi. O dönemde ortaokullarda Türkiye Türkçesi edebî dili de eğitim rogramına dahil edilmişti. Türkiyeli bilim adamlarının Azerbaycan'a davet edilmeleri, onların ilmî, kültürel, edebî ve pedagojik hayata aktif katılımları, 1921 yılında Sovyet Rusya'sı ile Türkiye arasında akdedilen anlaşması ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki Kars Antlaşması'nda öngörülen kültür alanındaki ilişkilerle alakadar anlaşmalara dayanılarak düzenlenmişti.

Gitmeye hazırlanan iki meslektaş ve İsmayıl Hikmet, Bakü'den gelen delegelere ile beraber kesin hareket zamanını kararlaştırırlar. 1958 yılında Münih'te yayınlanan "Dergi" mecmuasının 13. sayısındaki "Azerbaycan'da Dört Buçuk Yıl" başlıklı makale-hatırası, 1923'ten sonra Azerbaycan'da yaşanan edebî ve siyasî süreçler, hala belirsiz olan meseleler hakkında tam bir ilmî ve siyasî tasvirini verilen belki de tek eserdir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye'den öğretmen, eğitim personeli istemesinin ve Sovyetler Birliği'nin buna engel olmamasının iki ana sebebini böyle anlatıyor:

"Birincisi Türkiye ile zahiri dostluk; zahiri söylüyorum, çünkü gerçekten de bu dostluğa ait hiçbir işaret yoktu. Bakü sokaklarında her gün halka hitaben konuşmalar yapan fırkacılar, Türk hükümetine Paşaların hükümeti diyerek, onların düşüncelerini tenkit ediyor" (Hikmet, 2008). Ve her gün bu yapılanlara ilişkin olarak Başkonsolosluktan aldığı gelen protesto mektubuna Bakü'deki Türkiye temsilcisi "Çok müteessiriz, bunu yapanlar cahil insanlar, özür dileriz, onlarla ilgileneceğiz!"

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü Başkanı, Prof. Dr..
E-mail: nurlan1959@gmail.com

şeklinde bir özür diliyorlardı. Bu, aralarındaki dostluğun içyüzünü göstermek için yeterlidir. “İkincisi ise, *Azerbaycan Cumhuriyetini şüphe ettirmeden uygun bir zamanda uygun bir politika yürütmeleridir*” (Hikmet, 2008).

Ömer Özcan, İsmail Hikmet’i ve Azerbaycan ile ilgili yazısını tahlil ederek biyografisini şöyle anlatıyor:

“1923-1927 yılları arasında Azerbaycan’da eğitim elemanı olarak görev yapan profesör İsmayıl Hikmet Ertaylan, 1889 yılında İstanbul Beylerbeyi semtinde doğdu. Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi’nde aldı. 1911’de İstanbul Mektebi Mülkiye’den iyi derece ile mezun oldu. Galatasaray Lisesi ve Robert Koleji’nde edebiyat ve Fransızca öğretmenliği yaptı.

Nisan 1923’te Azerbaycan hükümeti Türkiye Büyük Millet Meclisi’den öğretmen istediği için Maarif Nezareti onu Bakü’ye göndermiş. Bakü Üniversitesi ve Bakü Tiyatro Okulu’nda Türk edebiyatı tarihi öğretmenliği, Bakü Pedagoji Enstitüsü, Bakü Darulmuallim’de Batı edebiyatı tarihi ve sanat tarihi öğretmenliği yapmış ve Eylül 1924’ten itibaren Bakü Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dekanı olmuştur. Temmuz 1927’de Bakü Üniversitesi Yüksek Kurulunun kararı ile profesörlük ünvanı almıştır. “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” adlı profesörlük tezi Bakü’de yayınlanmıştır. Aralık 1927’de Ankara’ya dönmüştür” (Özcan).

Hikmet, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan hükümetinin özel daveti üzerine Bakü’ye gelen, edebiyat ve bilim ortamının önemli isimlerinden biri haline gelen ve daha sonra Sovyet ideologları tarafından faaliyetleri yasaklanan bir Türk bilim insanının edebiyatı, eserleri yakıldı, millî şuurdan silinmeye çalışıldı. Bakü’de kaldığı süre boyunca yazar, öğretmen, editör, yazar, sivil aydın olarak amacı ne olursa olsun Edebi Türkçe’de konuşan Hikmet Sovyetler tarafından Türkiye Cumhuriyeti’nden Azerbaycan’a gönderilen “casuslardan” biri olarak görülüyordu. Aralık 1927’de izin adı altında Ankara’ya çağrıldı ve geri dönmesine izin verilmedi. Pantürkist damgası vurulan Türk bilim adamının bilimsel mirası neredeyse unutuluyor, Bakü’deki hiçbir bilim camiasında adı bir daha geçmiyor ve konsepti çok sert bir şekilde eleştiriliyor. F. Ağayev monografisinde şöyle yazıyor: “İsmail Hikmet Bakü’den Türkiye’ye izine gittikten sonra bir daha geri dönmesine izin verilmedi. Pantürkist olarak damgalandı ve bilimsel mirasına yıllarla geniş anlamda başvurulsa da, anılsa da ismi hiçbir yerde geçmedi” (Ağayev, 2004: 20).

Sovyet egemenliğinin başlangıcından 1934 yılına kadar millî akımda edebî-kültürel ve ilmî süreçlere daha çok değer verilmiş, Azerbaycan-Türkiye edebî-kültürel münasebetleri Türk halklarının soy birliğinin millî ve ümumi Türk anlayışına engel tanınmamış, henüz yasaklanmamıştı, sonraki aşamalarda milliyetçilik tamamen ideolojik boyuta geçti, proleter düşüncede sovyet edebiyatı için verilen mücadele bağlamında yürütölmeye başladı. İsmail Hikmet’in Azerbaycan’daki bilimsel ve pedagojik faaliyeti birinci aşamaya ait olup demokratik düşünce, milli loyализм zamanına denk gelmektedir. Çok sonraları “Dergi” mecmusundaki makalesinde, edebî ve kültürel ilişkilerin devamında kendini ilgili gibi gösteren Rusya’nın Türk halklarına karşı tuttuğu politikasıyla, Sovyet rejiminin Türkiye ile ilişkilerinin

zahiri “dostluk çerçevesi”nden, ikiyüzlü ve sinsî karakterinden böyle yazacaktır: “Ruslar Türklere en büyük darbeyi şu dil meselesinde indirecektir. Bizi üniversite eğitiminden, Türk dili ve edebiyatından mahrum edecekler. Rus dilinin esaretinde kalacağız. Bir çözüm bulun! Kurultayda Türk dilini sonuna kadar savunun” (Hikmet, 2008)¹ Sovyet hükümetinin politikasının eski Rusya İmparatorluğu’nun aynı- sı, belki de daha kurnaz ve daha gaspçı devamı olduğu görüşünde yanılmıyor.

Dergide yayınlanan bu yazı, Atatürk’ün Azerbaycan’la bağlı ideolojik konsepsisinin tahlili olduğu gibi, Stalin’in Azerbaycan politikasını yorumlayan bir hatırat niteliğindedir. Azerbaycan ve Türk bilim insanları arasında 1920’lerin sonlarında Azerbaycan’daki beşeri bilimsel faaliyetleri, I. Türkoloji Kurultay’ın perde arkasında meydana gelen olayları “Altın kalemler”in devreye girdiği dönemde Halk İcraiye Kurulu’nun girişimi ile oluşturulan Halk edebiyatı, Doğu edebiyatı, Batı edebiyatı, inceleme ve eleştiri, çocuk edebiyatı, çeviri, Rus edebiyatı, edebiyat tarihi gibi on bir alanda faaliyet gösteren Edebiyat Cemiyeti’nin Türkiye’den davet edilen profesörlerin katılımıyla kurulması amacı, edebi kurguda pseudo-sembolizm sorunları, okul çağındaki çocukların kültürel gelişimlerini sağlamak amacıyla ümumtürk bağlamında çocuk edebiyatı serileri örneklerinin hazırlanıp yayınlanması, din birliğine yapılan darbenin sonuçları, dil birliğine olan tehdit, Azerbaycan’da gelişen Türklük düşüncesine karşı Rusya’nın kurnaz tavrı ve diğerleri İsmail Hikmet’ten başkası bu kadar eksiksiz bir analiz yapamazdı. Bu konuda bizzat kendisi yazıyordu:

“Cumhuriyet Reisi’nin onayı ile bir Edebiyat Cemiyeti kurduk. Bütün bunlar benim yönetimim altındaydı. Dernek on bir alan üzere çalışıyor, “Alev” isimli bir mecmua yayınlıyordu. Türk-Müslüman cumhuriyetleri, bütün bu milli gayret ve ideallerini, görünüşte komünist bir maske ile örtmekte doğrusu büyük bir maharet göstermiştir. Sovyet Rusya’sının milli faaliyetlere, eylemlere verdiği bu izin aslında kendi gayesine yönelik bir hareket, bir hazırlık yoluydu. Pek çok makale yazılır, fakat tüm yazılanların hepsinin Sovyet ideolojisine hizmet etmesi bekleniyordu. Evet işte bu amaca ulaşmak için milli dillere bir özgürlük verilmişti. Bu hizmet on bir alanda faaliyet gösteren Edebiyat Cemiyetinden de istenmektedir. Eskiler eski tarzda, eski düzende ve eski sanatsal akın ve tarzda yazabilirlerdi. Fakat yeni hayatı tanımlamak ve anlatmak methiyeler ve kasideler yazmak şartıyla... Eskiler de kendi ilkelerine uygun ondan yararlanmaya çalışarak kendilerini korumuş oluyordular...” (Hikmet, 2008)

Türkiye’den öğretmenler, profesör hocalar üzerlerine düşen görevlerini en üst düzeyde gerçekleştirdiler ve çalışmaya devam ettiler. Gerek pedagojik faaliyetlerde bulundular ve gerekse de araştırma faaliyetlerini artırdılar, diğer yandan çeşitli yayınlar yaptılar. Bu yayınlar sadece edebiyat tarihi ile ilgili olmayıp, okul çağındaki çocukların kültürel gelişimini sağlamak amacıyla sınıf dışında şiir ve manzum çocuk edebiyatı ontolojileri de hazırlıyorlardı. Bununla da yetinmiyor,

¹ Bakü’de düzenlenen I. Türkoloji Kurultay kast edilmektedir - N.Memmedli.

“Abdülhamid döneminde Türkiye’de, düşüncelerini, hayallerini ve eylemlerini devlet sansüründen saklamak isteyen Servet-i Fünun dönemi şairlerinin bir nevi pseudo-sembolizmini yaratıyorlardı” (Hikmet: 2008).

Bu siyasi rejimin ikiyüzlü ve sinsî politikalarına rağmen 20. yüzyılın 20’li yıllarının sonuna kadar Türk aydınlarının, hocalarının ve bilim adamlarının yürüttüğü özverili çalışmaları, özellikle Hikmet’in dört ciltlik *“Türk Edebiyatı Tarihi”* (1925-1926), iki ciltlik *“Azerbaycan Edebiyatı Tarihi”* (1928) (Hikmet, 2022), Türk edebiyatı tarihi ve teorik konuları üzerine araştırmalarının Azerbaycan’da geniş yaygınlaşması, özellikle Türkçülük kavramının edebî ve kültürel gelişimi hakkında bir bütün olarak edebî çevrede bilimsel bir tasavvur oluşturmuş, millî edebiyatları ümumtürk köklerinden ayırmanın imkânsızlığını ispat etmiş, Türk kökenli halkların edebiyatını karşılıklı ilişkiler içinde inceleyerek yeni nesil edebiyat bilgilerinin gelişmesinde müstesna bir rol oynamış ve onlar üzerinde son derece ciddi bir etkiye sahip olabilmiştir.

Hikmet, Azerbaycan edebiyatı meselelerinin öğrenilmesinde aktif görev almış, Edebiyat Cemiyeti’nin üyesi, hatta kaynaklara göre Türkiye’li profösörlerle birlikte bu Cemiyet’in kurucusu olmuştur. Bekir Çobanzade, Hüseyin Cavid, Hanefi Zeynalli, Büyükağa Talibli, Tağî Şahbazi Simurg, Samed Mansur, Ahmed Cevad ve diğer önde gelen, etkin bilim adamları, şair ve yazarlar da burada üye idiler. İsmail Hikmet’in *“Batı Edebiyatı”* adlı makalesinin de yayınlandığı, Cemiyet’in basın organı olan *“Edebi Eserler”* dergisinde yazıları yayınlanmış olan bu aydınlar pantürkist, panislamist damgasıyla 1937. yıl Represya kurbanı oldular. Çok sonralar ideolojik bir dostluk bağıyla birleşen Aliğa Vahid, Celil Mammadguluzade ve Abdulla Şaik de bu *“Derneğe”* katılmışlardı.

Hikmet’e göre hakikatte Sovyet hükümetinin gayesi eski Rusya İmparatorluğunun amaçları ile aynıydı, belki daha baskıcı ve daha istilacıydı. Sovyet Rusya, sınırları içindeki Müslüman ve Türk milletlerinin hiçbir alandaki birliği göz ardı edilmedi. Dine istediği darbeyi vurdu, sözde kiliseleri, gerçekte ise camileri kapattı. Din birliği korkusuna şimdi artık dil birliği eklendi. Bu birlik sadece Sovyetler Birliği içindeki Türklerin dili değil, aynı zamanda *“edebî Türkçe”* olarak tanımlanan Türk dil birliği idi. Dil birliği kültür birliğidir. Edebî dil birliği, Sovyetler Birliği’ndeki Türklerin düşünce ve yazı birliğine doğru ilerlemesidir. Görünürde Azerbaycan Cumhuriyeti’ne millî kültür hürriyeti vermiş olan Sovyet Rusyası, faaliyetlere karşı çıkmamış, Azerbaycan’ın bizim faaliyetlere verdiği önemi, hatta teşvikini bile hoş ve doğal kabul ediyormuş gibi davranmıştır. Eğitim sürecinin ilk yıllarında, çalışma ve araştırmalarımıza şüpheyle baktığı, peşimize birçok casuslar koyduğu ve faaliyetlerimizi yakinen takip ettiğine rağmen bize ifşa olmamak için tüm isteklerimizi kolaylaştırıyordu (Hikmet, 2008).

Komünistlerin gerçek ve gizli amaçlarından bahseden Hikmet, Rusya’nın amacının burada yaşayan Türk-İslam halkları arasında dil farklılıkları meydana getirerek o dili konuşan insanları fikren, ruhen ve manevî olarak birbirinden koparmak ve ardından onları birer birer ve kolayca sindirebilmek, bunların hepsini Ana Türkçeden, Edebî Türkçeden, Türkiye Türkçesi’nden ayırmaktır. Komünist politi-

kası, Türk lehçeleri arasında köklü farklılıklar oluşturarak Türk milli vahdeniyyetini parçalamak ve tüm lehçeler üzerinde ayrı ayrı çalışmaların yolunu açmaktır. Hatta Türk-tatar tarihini bile kabul etmekten çekiniyor, Türklerin ve tatarların ayrı milletler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çarlık döneminde bile Türk-tatar halklarının dil birliğine doğru yön alan akımın Kırım, Bakü ve Kafkasya'daki temsilcilerine karşı, aralarında bir fark olduğunu öne sürmekte, teşvik, tahrip etmekte, hatta bu lehçelerin farklı olduklarını, bilimsel-edebi alanda eğitim ve öğretime uygun bir dil haline gelmediklerini, alanlarında gelişmeye ihtiyaç duyduklarını öne sürmüşlerdir. Bu istikametlerde kendilerine hizmet edecek hain âlimler bulmakta hiç zorluk çekmiyorlardı. Elbette bu çok doğaldır, bir hiç iken bir şey olmayı düşünen milletsiz, vatansızlar bu fırsatı kendileri için ganimet olarak değerlendiriyorlardı.

Hikmet'in dört ciltlik "Türk Edebiyatı Tarihi" (1925-1926), iki ciltlik "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" (1928) ve edebiyatın teorik meselelerine çok yer ayırdığı diğer çalışmaları yeni nesil edebiyat eleştirmenlerinde (H.Zeynallı, A.Şaik, A. Musahanlı, C.Efendizade vb.) aşırı derece ciddi bir etki oluşturmuş, bir bütün olarak Türkçülük ve ümumtürk edebiyatı konseptisini edebi ortamda öncü bir konuma getirmiştir. İsmayil Hikmet ünlü makalesinde, kaleme aldığı "Türk Edebiyatı Tarihi"nin dört cildinin devletin bizzat bastırması olduğunu itiraf ediyor, hatta "Komünist" gazetesi yazı işleri müdürünün bir iki öneri ile yetindiğini, bir yandan da bu kitapların Rusçaya çevrilmesi arzusunu dile getirerek St.-Petersburg Üniversitesi'ne göndermek isteğinde bulunduğunu yazıyor. Fakat makalesinde daha sonralar "*milli eğitime, millî kültüre, millî dile ve millî edebiyata*" yardım vaat eden siyasetin iç yüzünü şöyle anlatmaktadır:

"Böylece, Türkiyeli profösör ve öğretmenlerin, hocaların Sovyet sınırlarından uzaklaştırılmalarının ardından onların tüm eserlerini, bütün izlerini yok etmek için çalıştılar. Bu tür eylemlerime hikmetizm adını verdiler, Rusçaya çevirmek istedikleri bütün eserlerimi yakmış ve gerçek canlı eserlerimi, millî gaye, millî kültür, millî gurur ve millî bilinçli ilkelerle yetişmiş yüzlerce genci darmaduman ve perişan ettiler" (2008).

Hikmet'in iki ciltlik "Azerbaycan Edebiyat Tarihi" eseri (Hikmet, 2022) milli edebiyat tarihimize uygulanan ilk konsepti olmuş ve aslında bu konseptis yeni kurulan Türkiye Cumhuriyet'nin Cumhurbaşkanı Atatürk'ün direktifleriyle Türk kültür ve medeniyetinin tüm ihtişamı ile meydana çıkarılması, Türkiye dışındaki Türk halklarının birliği ve diriliği uğruna atacağı adımların, gerçekleştirilecek gelecek planlarının ilk bilimsel esası, ideolojik temelleri oldu. Hakiki ilmî yol olarak kabul edilen ve ilmî zeminde geliştirilen bu konsepsiye göre Türk kökenli halkların milli edebiyatını ümumtürk kökünden ayırmak mümkün değildir ve edebiyatları etkileşimler doğrultusunda araştırılmakla Türk halklarının edebî ve kültürel gelişimi hakkında bilimsel bir fikir oluşturulur. O dönemde milli edebiyat araştırmaları yönünde çok ciddi çalışmalar yapılmışsa da bu konsepsise uygun gelen bir edebiyat tarihi yoktu. Dönemin ünlü Türkologlarından Bekir Çobanzade de bu görüşleri savunmuş, araştırmalarını bu temelde yürütmüş ve 1927 yılında bu konsepsisten

yola çıkarak “Türk Dili ve Edebiyatının Öğretim Üsülü” isimli monografisini yazmıştır. Azerbaycan edebiyatını Türk halklarının edebiyatının ayrılmaz bir parçası olarak gören yazar, bu tür araştırmalarda “*farklı lehçelerin edebî ürünleri arasındaki ilişki ve farklılıkların kendiliğinden ortaya çıkacağı*” görüşünü dile getirmiştir (Çobanzade, 2007: 257). Bu anlayıştan beslenen A. Musahanlı, aynı dönemde şöyle yazmıştır:

“Başlangıçtan günümüze kadar gelen Türk edebiyatı, tüm Türk lehçelerinin birbirleriyle iletişim ve ilişkileri gözetlenerek bir “küll” halinde incelenmedikçe kabul değil, tenevvür etmeyecek, aydınlanmayacaktır. Türk tarihinin şimdiye kadar olayların tüm bağlantıları bir “küll” olarak araştırılmamış olması, hiçbir şekilde aynı yanlış ve bilim dışı yola girme hakkını vermez!” (Zeynallı; Musahanlı, 1928: 39).

Hikmet’in Cumhuriyetçiliğe dayalı ideolojik eğilimi, onun Türkçe konuşan halkların edebî ve kültürel düşüncesine yönelik tutumunun siyasi bir ifadesidir: Sovyet rejiminin Türkçe konuşan halkları tarihsel köklerinden koparmaya çalıştığı ve milli-manevi ve kültürel birliğine tahammülsüzlük ifade ettiği bir dönemde bu konsepti Azerbaycan’ın edebî ve kültürel düşüncesinde yeni bir aşamanın başlangıcı oldu, diye biliriz. Rejim, Türkçe konuşan halkların edebî ve kültürel mirasının incelenmesine doğrudan karşı olmamakla birlikte, Türk halklarının tarihsel birliği ile hiçbir şekilde uzlaşmak istemiyordu.

Tarihsel hakikatler, Türkdilli halkların karşılıklı ilişkilerinin edebî ve kültürel mirasının incelenmesi Pantürkizm olarak damgalandı. İsmayil Hikmet’in Türk halklarının edebiyatlarının bağımsız ve ayrılıkta oluşmadığı gerçeğini tarihsel bir kategori olarak kabul etmesi, “*bu halkların köken, tarihsel gelişim açısından farklı bir yol izlediklerinin, edebî ve kültürel mirasları arasında hiçbir özgünlüğün bulunmadığının, fakat bu hakların kültürel mirasına ait bir birliğinin olmadığının delilini edebiyat eleştirmenlerinin önüne bir görev olarak bırakan*” (Hikmet, 2022: 40) marksist metodolojili bilimsel edebî muhitin sert eleştirileri ile yüz yüze kalsalarda, onun ilmi görüşlerini yüksek değerlendiren, “İnkilab ve medeniyet”, “Azerbaycanı Öğrenme Yolu” dergilerinde ciddi makalelerle savunan Emin Abid, Hanefi Zeynallı, Bekir Çobanzade ve Mehmet F. Köprülü gibi çok büyük araştırmacılar da vardı. Fakat dönemin bazı tanınır aydınları, İsmayil Hikmet’in Türklük, onun tarihinden “uzun uzun bahsederken milliyetçiliğe kapıldığı”nı onun metodolojisinin başarısız bir yönü olarak görmekte idi. Örneğin Ali Nazım, Hikmet’in “Edebiyat tarihi”ndeki “Türkçülük” faktörünü en ürkütücü eğilim olarak tanımlıyor: “İsmail Hikmet’te ilk göze çarpan aşırı derece bilinçli milliyetçilik ve Kemalizm’dir. Onun “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” baştan sona milliyetçilikle doludur. Azerbaycan’ın bütün geçmişi, kültürel mirası, milli saflığı, Türklerin iyiliyi ve refahı bağlamında değerlendiriliyor ve eleştiriliyor... Hikmet de bütün Türk-tatar halklarını tek bir millet olarak gördüğü için her yerde Türk milletinden söz ediyor. İsmail Hikmet’e göre bu “vahid” milletin tüm tarihi, baştan sona Türk kültürü ile yabancı kültürlerin etkisinin verdiği mücadeleden ibarettir (Nazım, 1931: 27). Çok sonralar Hahnefi Zeynallı ve Emin Abid de Hikmet’in “yanlış yola saptığını, M.F. Kö-

prülü'nün etkisi altına girdiğini" belirtiyorlar (Abid, 1982; Zeynallı, 1982). İsmayil Hikmet, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde idarecilikte bulunan aydınlar da dahil olmak üzere bazı ideal sahibi şahsiyetlerin gerçek yüzlerini kasıtlı bakışlardan korunmak için komünist maskesi taktığını üzümlere dile getiriyordu. Bunu kazananlarının da, kaybedenlerinin olduğu, zounluluklu, karşılıklı bir oyun olarak görüyordu. Onlara komünistlere yaranan, ve yahut aşağılık bir ajanın kurbanları olarak ideallerinin bedelini hayatlarıyla ödeyenler diyordu. Bunu bir ölüm yaşam oyunu olarak görüyordu. Özellikle tüm oyuncuların birbirinden korktuğunu, kimin gerçek (halis), kimin sahte olduğunu bilmenin ve buna inanmanın imkansız olduğunu yazıyordu.

Yakın arkadaşlarının yüz çevirmesinin nedenlerinden biri de onun üç akım - etnik, dini ve bilimsel teorisidir. Bunu yanlış, anlamsız ve bilim dışı olarak nitelendiren A. Nazım, *"İsmail Hikmet'in tasnif ve edebiyat tarihi şemasındaki en büyük kusur, tarihsel bir temele sahip olmaması, diyalektik ve materyalist bir nitelikten yoksun olmasıdır"* (Nazım, 1931: 29). Böyle bir değerlendirme, Hikmet'in ortaya koyduğu üç akımın estetik özünü ve milli edebiyatın tarihsel gelişiminin ifadesini açıklayamaz. Hanefi Zeynallı'nın vardığı sonuca göre Hikmet edebî-tarihî süreçte üç akımdan bahsetse de kitabının her iki cildinde de sadece etnik ve dini akımlardan söz edilmektedir. Hikmet, üçüncü akımla, yani bilimsel akım bağlamında 18.-19. yüzyılların edebiyatını şerh etmeyi düşünmüştür. Elbette bu iki değerlendirme de yanlıştır, tıpkı E. Abidde olduğu gibi, bilimsel materyale derinden aşina olmaktan ve bunun sonucunda tarihsel dönemler ile edebî akımlar arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde tasavvur edememekten kaynaklanmaktadır (Hikmet, 2022: 42). Aslında Hikmet, orta çağ Azerbaycan edebiyatı tarihinin araştırılmasının iki aşamalı olarak düşünmüştür: 13. - 14. yüzyıllar dini akımlar, tasavvuf edebiyatı ve 15. - 17. yüzyıllar - bilimsel akımlar edebiyatı. Edebî süreçteki geçişi şöyle kabul ediyor: Tasavvuftan dini inanca, dini inançtan dünyeviliğe. İlmî ağırlığı olmasaydı, Hikmet'in dönemlere ayırması çağdaş edebiyat tarihçiliğinde günümüze kadar değerini koruyamazdı.

Sonuç olarak İsmayil Hikmet, Azerbaycan edebiyatı tarihini yazan, edebî malzemeyi kendi bakış açısı ve konsepti ile değerlendiren, dönemin ilmî ve kültürel manzarasını tam olarak anlatan, Azerbaycan'da ümumi Türk edebiyatının düşünce tarihinin 1920'li yıllar aşamasının daha derinden öğrenilmesine ciddi bir ilmî yön verebilen tek araştırmacıdır. Cumhuriyetçilik ve Türkçülük konsepti bağlamında gerçekleştirdiği tüm edebî-toplumsal faaliyetinin bariz bir örneği olan "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" kitabı yayın tarihinden 100 yıl geçmesine rağmen hala kendi değerini kaybetmemiş, edebî-bilimsel muhitte, edebiyat tarihçiliğinde İsmayil Hikmet ekolünün oluşmasına temel olmuş, onun edebiyat tarihçiliği metodolojisi modern bilimsel görüşler temelinde geliştirilerek devam ettirilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Abid, E. (1982). Seçilmiş eserleri. Bakı, Yazıcı Yayın evi.
2. Ağayev, F. (2004). İsmayıl Hikmet ve Azərbaycan edebiyatı. Bakı, “Nurlan” Yayın evi.
3. Çobanzade, B. (2007). Seçilmiş eserleri. Beş ciltte. III cilt. Bakı. Şerq-Qerb Yayın evi.
4. Hikmet, İ. (2008). Dörd il yarım Azərbaycanda. “Edebiyyat” gazetisi, 4 Haziran/2008; 24.03.2023 tarihinde <https://edebiyatqazeti.az/news/science/9564-ismayil-hikmetin-dord-il-yarim-azerbaycanda-meqalesi> ağ adresinden erişildi.
5. Hikmet, İ. (2022). Azərbaycan edebiyatı tarixi. Bakı, “Elm və təhsil” Yayın evi.
6. Nazim, E (1931). *Türk edebiyatşünaslığında pantürkizm və kemalizm eleyhine* (Musahanlı, Emin Abid, Çobanzade, Köprülüzade və İsmail Hikmetin edebi görüşləri aleyhine). “İngilab və mədəniyyət”, 1931, № 3-4, № 5.
7. Ömer, Ö. İsmayıl Hikmet və onun Azərbaycan’la bağlı makalesi. 04.04.2023 tarihinde <http://www.kitabxana.net/?oper=readNews&id=1074> ağ adresinden erişildi.
8. Salamoğlu, T. & Yadulla, D. (2022). “*İsmayıl Hikmetin Azərbaycan edebiyatı tarixi*” və *edebiyat tarixçiliyimizin bezi metodoloji məsələləri* // İ.Hikmet. Azərbaycan edebiyatı tarixi. Ön söz. Bakı, “Elm və təhsil”.
9. Zeynalı, H. & Şaik, A. & Musahanlı, A, & Efendizade, C. (1928). Edebiyyatdan iş kitabı. Bakı, Azərneşr.
10. Zeynalı, H. (1982). Seçilmiş eserleri. Bakı, Yazıcı Yayın evi.

İSMAYİL KAZIMOV (Azerbaycan)*

CÜMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ŞİİRİNDE “DENİZ” KONUSU

Şiir, ritmik vezinde ahenk yaratan lirik bir eserdir. Şiir sanatsal, uyum, güzellik ve duygusal niteliklerle vasıflanan, duyguların coşkunu bir dille anlatıldığı lirikadır. Şiir kültürdür ve Ahmet Tanpınar'ın sözleriyle ifade edersek “*Modern Türk edebiyatı bir kültür kriziyle başlar*”. Cumhuriyet döneminde Türk şiiri konu yelpazesini daha da genişletmiştir. Bu dönemde - Yenileşme döneminde Türk şiiri 3 gelenek üzerine beslenmiştir: Batı şiiri, Divan şiiri ve Halk şiiri. Şiir, sanatsal olarak Türk kültür hayatı için yeni ve aynı zamanda renkli sanat türüdür. Şiir doğrudan doğruya bir zevk değişimine vasıttır. “Cumhuriyet edebiyatı” olarak nitelendirilen bu dönem edebiyatı, halka yönelme, halkı aydınlatma ve eğitim çabası içine girer. Türkçe yazılan şiirler güzeldir, fakat denizle ilgili şiirler daha güzeldir diye söyleye biliriz. Bu güzelliği “konu” ile “üslup”un uyumu oluşturmuştur. Konu güzelliğini ise “*duygu, hayal ve düşünce*”nin doğurduğu “deniz güzelliği” var etmiştir. Denizle ilgili şiirlerde konu zenginliği mevcuttur. Bu zenginlik duygu güzelliği, düşünce güzelliği, hayal güzelliği ile bağdaş kurmaktadır. Nitekim denizle ilgili tüm şiirler insanı düşünmeye sevk etmektedir. Deniz konulu şiirlerde sadelik, zarıflık, aydınlık, saflık, samimiyet duyguları hakimdir. Türk şairlerinin estetik bakış açısı mavi denizle ilgili yazdıkları poetik metinlerde daha yaygın izlenmektedir.

Denizle ilgili lirik örnekler Cumhuriyet dönemi Türk şairlerinin en çok ilgisini çeken konuların başında gelir. Türk şairlerinin sanatsal-estetik bakış açısını yansıtan nazım örneklerinde deniz simgesel bir değer olarak betimlenmiştir. Şairlerin mavi denizle ilgili yazdıkları örneklerde onların hayata dair zengin gözlemleri de kendini göstermektedir. Neyin neyle karşılaştırılması aslında, sanatsal öğelerin toplumla ve daha geniş anlamda tüm doğayla olan diyalektik etkileşimini ve dolayısıyla yazarın denizi hangi bakış açısından görmesini netleştirir. Cumhuriyet dönemi şairlerinden Atilla İlhan, Cahit Sıtkı Tarancı, Cemal Süreyya, Turgut Uyar, Arif Nihat Asya, Ömer Bedrettin Okay, M. Orhan Okay, İsmail Parlatır, İnci Engün, İbrahim Zeki Burdur, Özdemir Asaf, Orhan Veli ve diğerlerinin şiirlerinde deniz hareket, okyanusun bir bölümü, tuzlu su, renk, mavi boncuk, rüzgarın melodisi, yokluğun ve karanlığın simgesi, hatıraları canlandıran bir unsur, çocukların dostu, çırpıntı, haz kaynağı, çaresizlik ve çare, kader, berraklık, dinginlik, rahatlık, berraklık, masumiyet ve isyan, sarhoşluk ve diğer anlamları ifade eder.

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilçilik Enstitüsü, Türk Dilleri Bölüm Başkanı, Prof. Dr..
E-mail:prof.ismayil.kazimov@gmail.com

Denizle ilgili yeni deyimler, denizle sembolize edilmiş yeni tanımlamalar Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinin dilinde yaygındır. Örneğin, “Açık deniz” şiirinde Yahya Kamal Beyatlı “deniz” konusu ile ilgili özgün ve söylemek yerindeyse bir şiir niteliği taşıyan deyimler kullanmıştır: “deniz ufku”, “uğultu”, “mübarek gemiler”, “hicranlı duygular”, “Mahzun hududların ötesinden akan sular”, “ufuktaki sonsuzluğun tadı”, “Hala dilimdedir tuzu engin denizlerin”, “Gördüm deniz dedikleri bin başlı ejderi”, “Birden nasıl toparlanarak kükremişti o!”, “Yelken, vapur, ne varsa kacırmış limanlara”, “Şekvanı dinledim, ezeli muhtarip deniz!”, “Duydum ki ruhumuzla bu gurbette sendeniz” deyimleri bir deniz konulu şiirin sanatsal güzelliklerini ortaya koymaktadır. Aslında denizle ilgili neyi ne ile karşılaştırmak, kıyaslamak edebi objenin toplumda, geniş anlamdaysa tüm doğada ikili – dualistik boyutunu, ilişkisini ve böylece yazarın, şairin denizi hangi açılarda gördüğünü ortaya koymaktadır.

Genel olarak Türk şiirinde denize olan ilgi, Türk milletinin manevi ebediyetine, manevi “şimdisine” ve geçmişine olan ilgi anlamına gelir. Denizle ilgili şiirsel anlatımlar, lirik örnekler okurun çevrede gördüğü gerçeklikle, fakat ulaşamadığı ve anlayamadığı bir derinlikle ortaya çıkıyor. Şair, imgeni hayati görünümü ve onun gözle ayırt edilemeyen ruhi içeriği ile canlandırır.

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.23>

ŞEBNEM HASANLI-GARİBOVA (Azerbaycan)*

ATATÜRKÜN DİL POLİTİKASI VE GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİ

20. yüzyılın başında neredeyse bir asırdır aralıksız devam eden savaşlarla zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'nun sona yaklaştığı dönemde benzeri görülmemiş bir halk hareketına önderlik eden Mustafa Kemal Atatürk, İstiklal savaşının ve egemenliğin kalıcılığı için 1923 yılında büyük bir kültür savaşı başlattı. Büyük önder Türk toplumunu ümmet toplumundan millet toplumuna dönüştürmek amacıyla ülkesini modern medeniyetler seviyesine çıkarmak için belli bir hazırlık döneminin ardından bilinçli olarak bir dizi devrim gerçekleştirdi. Bu devrimler arasında Yazı ve Dil Devrimini özellikle anmak gerekir.

Konuşmalarında her zaman dilin millî kimliğin anahtarı olduğunu dile getiren Mustafa Kemal, “Millî duygu ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî duygunun gelişmesinde başlıca etkidir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir, yeter ki bu dil bilinçle işlensin. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır”, - diyerek dünyada eşi benzeri olmayan bir devrimle yüzyıllardır toplumu bölen dil ayrımını ortadan kaldırmıştır. Dil devrimi sonucunda Türk dili yeni bir kimliğe bürünerek, nitelikli gelişim hızı kazanmanın yanı sıra, dil kullanıcıları arasında okur-yazarlık seviyesi de belli bir düzeye yükseldi. Kimileri bu değişikliği Türkçeyi geçmişinden koparan bir tarihi adım olarak nitelendirse de, aslında sözkonusu devrim sonucunda ülkede okuryazarlığın hızlanıp artması, dolayısıyla öğretimin gelişimine kolaylık sağlandı. 1876'dan 1928'e kadar geçen elli iki yıllık dönemde yaklaşık 27.000 kitap basılırken, 1928-1938 arasındaki on yılda yeni yazı karakterleriyle 15.244 kitap basıldı. Yeni harflere geçildikten sonra yıllık ortalama basılan kitap sayısı 1524 oldu. Dil devriminden sonra 1938'e kadar okuma-yazma oranı 15 yılda yüzde 5'ten yüzde 80'e çıktı. Arap alfabesi kullanımı sırasında yabancı kelime biçimlerinin Türkçenin ses uyumuna uymaması sonucu ortaya çıkan karmaşa ve Türkçenin anlaşılabilir kelimelerle “sahte” zenginliğine karşın Atatürk devrimleri sonucunda ağızlardan ve tarihi eserlerden toplanan sözcüklerle kelime türetme işine farklı bir anlam kazandırıldı. Dilin kelime hazinesinde yer alan yabancı sözcük ve deyimlerin yerine Türkçelerinin bulunması, bilim, felsefe, hukuk ve yönetimle ilgili öz Türkçe kelimelerin kullanımını amaçlayan Dil Devrimi dilin kolay benimsenmesini sağlayarak aynı zamanda Türk halkının eğitim hayatında da başarı kazanmasını temin etti.

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilçilik Enstitüsü, Prof. Dr.. E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com

Atatürk, 1930 yılında tarihçilere “Türk Tarihinin Ana Hatları” kitabını yazmaya başladığında, İslam'ın Türk tarihinin sadece bir parçası olduğunu geniş kitlelere aşılama ve Türklerin çok şerefli bir geçmişe sahip olduğunu kanıtlamak istiyordu. Ancak bundan önce her alanda, dil, edebiyat, kültür gibi toplumun temelini oluşturan alanlarda temel araştırmalar yapılmalı ve Türk tarihi, milli kültür kaynağı olarak ortaöğretim kurumlarında gençlere öğretilmelidir. Türk dilinin tarihle birlikte incelenmesinin önemini anlayan Atatürk, 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ni kurdu. 1934 yılına kadar bu isimle çalışmalarını yürüten kurum, 1934-36'da “Türk Dilini Araştırma Enstitüsü”, daha sonra “Türk Dil Kurumu” adını aldı. Kurum Atatürk'ün dil politikasına dayanarak dilin bilimsel öğrenimini üstlendi, pratik çalışmalarla dönemin Türkçesinin sadeleşmesini temin etmenin yanı sıra, bu süreci daha da hızlandıracak dil tarihi alanında çalışmalara yer verdi. Atatürk milli kimliği Türkçenin temelleri üzerinde inşa etmeği amaç olarak belirlemiş, bu alanda dilin halkı için öneminin ispatlayacak eserlerin araştırılmasına, tetkikine hız kazandırmıştır. Göktürk yazırlarını, Kaşgarlı Mahmudun “Divanü-lugat-it-türk” eserlerinin bilimsel öğrenimini teşvik eden Atatürk Dil Kurumunun bu yönde çalışmalarını hep desteklemiştir. Türk Dil Kurumu, tüm ülke düzeyinde, sözlü ve yazılı dilsel verileri araştırmaya girişmiş, bu çabalar sonunda, ülkenin değişik ağızlarında toplanan kelimeler Derleme Sözlüğünde toplanmıştır. Türk dilini herkesin milli görevi gibi gören Atatürk tüm ülkeyi bu yönde birleştirmiş, 1932 yılında düzenlenen İlk Türk dili kurultayında tüm halkı davet etmiştir: “Kadın erkek her Türk yurttaş Türk dili Tetkik Cemiyeti üyesidir. Kendini Kurultaya çağırılmış saymalıdır”. Derleme çalışmalarında tüm ülkeden toplanan fişler sonucunda onlarla kavramsal boşlukları doldurmak ya da söylenmesi ve kavranması fazla zor yabancı kelimelerin yerine ağızlarda bulunan öğelerin genel kullanıma kazandırılması sağlanır. Derleme, tarama, türetme ya da birleştirme yoluyla ortaya çıkarılan kelimelerin dil kazandırılması sonucunda Dil devriminden kısa süre sonra yazı dilinde Türkçe sözcük oranı en az iki kat artmış ve bu kelimelerin büyük bir kısmı her kes tarafından kabul görmüştür. Bunun nedeniyse yazı dilinin Türk konuşma diline yaklaştırılması ve geniş kitlelerin dilinin bürokratik ve yönetim dili olarak da kullanılmasıdır.

Atatürk'ün dil reformları ölümüne kadar devam etti. Bu dönemde dilbilimcilerin temel araştırma alanları Türk dilinin tarihi, zenginliği, eski kültürlerle bağlantısı vb. konulardı.

Ölümünde mirasını Türk diline ve Türk Tarih Kurumu'na bağışlayan büyük vizyoner Mustafa Kemal'in küllerinden yeniden dirilttiği Türk dili, günümüzde gelişmesinin en parlak dönemini yaşamaktadır. 90'lı yıllardan sonra dil politikasına ilişkin çalışmalar dünyada Türk dilinin değerini artırmış ve Türk dili artık birçok bölgede bir iletişim aracı haline gelmiştir. 100. yılı kutlanan Cumhuriyetin temel kültür direği ve milli kimlik simgesi olarak kabul edilen Türkçe, bugün Atatürk'ün hayal ettiği güce ulaşmış ve dünyanın önde gelen dillerinden biri haline gelmiştir

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.25>

*GATİBE VAGİFKIZI GULİYEVA (Azerbaycan)**

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE ESKİ TÜRKÇE HUKUK BELGELERİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALARA GENEL BAKIŞ

Eski Türk yazıtları arasında özel bir yere ve dil özelliğine sahip olan resmi-hukukî belgeler, İslam öncesi Türk hukuk tarihine ilişkin temel olguları kapsamaktadır. Bu kaynaklar resmi-iş tarzının Türk dillerindeki tezahürlerini, bu üslubun oluşum ve gelişim biçimini yansıtmaktadır. Göytürk, Uygur Kağanlıkları, Karahanlı ve diğer devletler döneminde yazılan çeşitli metinler, derlenen resmi-hukuki belgeler, resmi-iş tarzının oluşum tarihini, oluşum yönlerini ve dilsel özelliklerini incelemek için zengin bilgiler içermektedir. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de resmi-iş tarzının ilkin kaynakları geniş kapsamda araştırılmıştır. Bu çok yönlü çalışmalar, farklı Türk dillerinin tarihinin ayrı ayrı yönleri kapsamaktadır. Bu çalışmalar kaynakların okunması, yayınlanması, sınıflandırılması ve metin çalışmaları gibi geniş bir araştırma yelpazesini yansıtmaktadır.

Cumhuriyet döneminde Türkoloji çalışmaları belirli bir düzeye taşınarak, eski Türk yazılı eserleriyle ilgili belirli bir konunun incelenmesi ve eski Türk metinlerinin dil özelliklerinin ayrı ayrı tahlili şeklinde gelişmeye başlamıştır. Bu alanda klasik dönemi R.R.Arat, A.Caferoğlu, T.Banguoğlu, B.Ögel Ş.Tekin, T.Tekin, S.Tezcan gibi dünyaca ünlü türkologlar temsil ediyor. Cumhuriyetin 50. yıllarından sonraki dönemini temsil eden Z.Korkmaz, O.F.Sertkaya, K.Erarslan, A.B.Ercilasun, S.B.Özönder, A.Buran, C.Kaya, A.M.Özyetgin, E.Aydın, M.Argunşah, M.Ölmez, G.Gürsevin, C.Alyılmaz, F.Ağca, E.Aydın, N.Şen, E.Yakut gibi bir çok türkologun ortaya koyduğu bilimsel sonuçlar dünya Türkolojisine büyük bir katkıdır. Ahmet Caferoğlu’nun “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları” geniş makalesi içerdiği bilgiler açısından oldukça değerlidir. Bu çalışmada A.Caferoğlu, sivil belgeler bağlamında Uygurlarda hukuk kavramını incelemiştir. Belgeler üzerinde yapılan ilk çalışmalar arasında Raşit Rahmeti Arat’ın “Eski Türk Hukuk Belgeleri” başlıklı makalesi özel bir konuma sahiptir. Makalede, hukuki belgelere ilişkin genel bilgilerin yanı sıra, yapısı, tanzim şekilleri hakkında açıklamalar yer almıştır. R.R.Arat Eski Türklerde adalet anlayışının kendinehas özellikler içerdiğini ve günümüzden farklı olduğunu belirtmiş, bu hususla ilgili genel bilgilerin ve daha net görüşlerin uzun ve kapsamlı araştırmalar sonucunda ortaya konulacağını kaydetmiştir.

Eski türk toplumundaki çeşitli gruplar (sivil, hukuki, askeri, idari, ticari, dini vb.) arasındaki ilişkileri yansıtan resmi-hukuki kaynakların bulundukları merkezler ve muhafaza olundukları koleksiyonlar hakkında geniş bilgi veren Prof. O.F.Sertkaya

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilçilik Enstitüsü, Doç.Dr.. E-mail: gatibevagifkizi@yahoo.com

bu doğrultudaki görüşleri ve incelemeleri özetlemiş, 19. yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında Orta Asya'ya yapılan bilimsel geziler sırasında Turfan Vadisi ve Dunhuang'da bulunan metinlerin Büyük Britanya, Fransa, İsviç, Finlanda, Japonya, Rusya, Çin ve Türkiye'deki çeşitli kütüphane ve muze koleksiyonlarında bulunduğunu kaydetmiştir.

Mesleği tarihçi olan Özkan İzgi, sivil vesikalara dayanarak Uygurların kültürel ve siyasi tarihine ilişkin önemli tespitlerde bulunmuştur. Onun "Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi" kitabının birinci bölümünde Uygurların tarihi, ikinci bölümünde Uygur sivil belgelerin tarihine dair, ikinci bölümde belgelerin derlenmesi ve türleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Üçüncü bölüm Turfan Uygurlarının vergi sistemine dair tespitlerden oluşmaktadır.

Eski Uygur Hukuk belgeleri üzerine yapılan geniş ve ciddi araştırmalar sırasında A.M.Özyetginin kapsamlı ve değerli olgularla zengin eserleri özel bir mevki sergilemektedir. A.M.Özyetgin'in 2004 yılında yayınladığı "Eski Türk Vergi Terimleri" kitabında Türk vergi sistemi orjinal belgeler bağlamında incelenmiş, Eski Türklerde vergi türleri ve terimleri, etimolojik bilgiler, bazı sivil belgelere ait örnekler verilmiştir. Bu alanda yapılan önemli çalışmalardan biri Bülent Gül'ün "Eski Türk Ziraat Terimleri" isimli çalışmasıdır. Eser tarım alanında kullanılan terimlerin açıklanması açısından önemli bir kaynaktır. Özlem Ayazlı'nın 2016 yılında yayınladığı "Eski Uygurca Dindışı Metinlerin Karşılaştırmalı Sözlüğü"nde Eski Türklerle, özellikle de Uygur Türklerine ilişkin sivil belgeler de yer almıştır. Esra Yakut, "Eski Türklerde Hukuk" başlıklı makalesinde, Türklerin hukuk tarihine ilişkin materyallerin araştırılması ve incelenmesi konularını ele almış, eski Türklerde hukuk müesseselerinin yapı ve gelişimine dikkat çekmiştir.

Nazmi Şen'in Eski Uygur Hukuk Vesikaları'nın söz dizimi incelemesini içeren çalışması kavramlar, isim ve fiil tabanları, kavram ilişkileri olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. İsimler, fiiller özelliklerine göre sınıflandırılarak incelenmiş, cümle ögeleri, cümle kalıpları detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Farklı dönemlerde hazırlanan resmi nitelikli belgeler üzerine yapılan araştırmalar sırasında çağdaş Türkiye Türkolojisinin en kıymetli araştırmalarından biri olarak kabul edilecek nitelikteki eser Berker Keskinin "Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri" isimli kapsamlı çalışmasıdır. Ticari işlemler, evlat edinme, köle azadı, vasiyetname, vakıflar ile ilgili kararlar, buyruklar, dilekçeler, raporlar, makbuzlar gibi oldukça çeşitli yapı ve içeriğe sahip olan hukuk belgeleri incelenmiştir. Kitabda belgeler ışığında Eski Uygur hukuk sistemi ortaya konulmuş, konu bakımından sahip olduğu özellikler ve formüller değerlendirilmiş, söz varlığı ele alınmış, gramatikal dizin hazırlanmıştır.

Çağdaş, bağımsız ve güçlü Türkiye Cumhuriyeti'nde - Büyük Türk devletinde, eski Türk yazılıtlarının, Eski Türkçe hukuk metinlerinin incelenmesi yeni bir düzeye taşınmış, Türkiye dünya Türkolojisinin merkezi haline gelmiştir. Aynı zamanda Eski Türkçe metinlerin yeniden okunması ve yayınlanması, dilbilimsel ve tarihsel özellikler üzerine sistematik araştırmalar yapan genç Türkologlar kuşağı bu alanda daha büyük işlerin yapılacağına olan güveni artırmaktadır.

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.27>

*TURAN HÜSEYNOVA (Azerbaycan)**

CUMHURİYET DÖNEMİNDE YAZILAN GRAMER KİTAPLARI

Doğuda dini kitapların, batıda ise edebi eserlerin doğru anlaşılmasına duyulan ihtiyaçtan dolayı gramer kitapları yazılmaya başlandı. İlk gramer kitaplarının tarihi Yunanlılar, Romalılardan başlıyor. Türkçe yazılmış ilk gramer kitabı ise “Divanu lügati’t Türk”tür. Bu kitap her ne kadar sözlük olarak değerlendirilse de Türk dilinin gramer özelliklerini bünyesinde barındıran en değerli eserlerden biridir.

Dilbilgisi kelimesi Yunanca “yazı” anlamına gelen “grama” kelimesindendir. Ama çağımızda bu kelime “yazı” anlamını kaybetmiştir. Türkçeye bu kelime Fransızcadan gelmiş ve daha sonra yerini “dilbilgisi” terimine bırakmıştır.

Gramer kitaplarına olan ilginin artması Tanzimat döneminden başlıyor. Tanzimat hareketiyle birlikte Batı’ya yönelen Osmanlılar, siyasi ve sosyal yapılarında değişiklik yapmanın yanı sıra dili sadeleştirmeye yönelik çalışmalar yapmaya da başladılar. Ahmet Cevdet ve Fuad Paşa’nın birlikte yazdıkları Kavaid-i Osmaniye’den (1851) başlayarak 1910 yılına kadar birçok gramer kitabı yayımlandı. Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e, yani 1908’e kadar gramer kitabı yazmanın esas yönü, Türk dilinin araçlarının Arap grameri kalıplarına göre yazılmasıydı. Bu kitaplarda edebi metin örneklerine rastlanmıyordu.

İstikamet sadeleşme olsa da bu kolay bir yol değildi ve uzun zaman gerektiriyordu. 1908-1928 yılları arasında Batılı bilim adamlarının fikirlerini kabul ederek gramer kitapları yazılmaya başlandı. Bu prensip üzerine yazılan ilk eser Hüseyin Cahit Yalçın’ın “Türkçe sarf ve nahiv” gramer kitabıdır. Bu kitapta Victor Hugo’dan Tolstoy’a, Fevrik Fikret’ten İsmail Safa’ya kadar pek çok eserden örnekler yer alıyor. Bu kitabın ardından çeşitli gramer kitapları yazılmıştır: A. Cevat Emre - Lisan-ı Osmani: Sarf ve Nahiv (1912), Fuat Köprülüzade, Süleyman Saip - Türk Dilinin Sarf ve Nahvi’si (1923), Mithat Sadullah Sander – “Türkçe” yeni Sarf ve Nahiv” (1924).

29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin ilanından sonra yapılması gereken en önemli konulardan biri de Harf ve Dil İnkılabıydı. Azerbaycan’ın 1927 yılında Latin alfabesine geçmesi Türkiye’yi iyi yönde sarstı. Nihayet 1 Kasım 1928’de “Türk harflerinin kabulü ve uygulanmasına dair kanun” kabul edildi. Böylece yeni alfabenin geliştirilip uygulanması sürecine “Harf Devrimi” adı verildi. Bu çalışma 8 Kasım 1928’de ilk gazetenin basılmasıyla başladı. Olayların gidişatı hızlandı ve 1928 yılında “Muhtasar Türkçe Grammeri” isimli 69 sayfalık bir kitapçık yayımlandı. Bu kitaptan yola çıkılarak kısa süre sonra çeşitli okul ders kitapları hazırlandı:

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilçilik Enstitüsü, Dr.. E-mail: turanhacili@gmail.com

Mithat Sadullah Sander - Yeni Türkçe Dilbilgisi (İstanbul 1929), Peyami Safa - Türkçe Dilbilgisi (İstanbul 1929), İbrahim Necmi Dilmen - Türkçe Dilbilgisi - Yeni Türkçe Dersleri (İstanbul 1929) ve diğerleri.

Atatürk'ün önderlik ettiği “Dil Devrimi”, 1932 yılında Türk Dil Kurumu'nun kurulmasıyla hız kazandı. Asıl amaç dili Türkçeleştirmek iken gramer kitaplarında Arap ve Fars kalıplarını taklit etmek reddedildi. Amaç Türkçenin kendi yapısına dayalı bir gramer kitabı yazmaktı. Dil devrimi sırasında (1932-35), okullarda Arapça ve Farsça gramer dersleri kaldırıldı. O dönemde bu dersler yerine Türkçenin gramerini tam olarak yansıtan bir ders kitabına ihtiyaç vardı. Bu fikirle 1941 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bir gramer kitabı hazırlamaya başladı.

Tahsin Banguoğlu tarafından yazılan ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından oluşturulan Yüksek Dil Bilgisi Komisyonu tarafından değerlendirilen “Ana Çizgilerle Türkçe Dilbilgisi” (İstanbul 1940), öğretmenlerin okullarda kural ve dil bilgisi öğretmeleri için bir tür anket formu olarak hazırlanmıştı. Bu kitabın ana yönü, ses bilgisi, kelime bilgisi ve sözdiziminin kısa bir açıklamasının yanı sıra, morfolojiye ilişkin kapsamlı bir çalışmadır. 1941 yılında Jean Denu'nun “Gramaire de la langue Turgue” kitabı Ali Ulvi Elöve tarafından “Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi)” başlığıyla Türkçeye çevrildi. Bu iki kitap, yani J. Denü ve Tahsin Banguoğlu'nun eserleri, 1945'ten sonra basılan tüm gramer ve ders kitapları için bir örnek oldu.

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.29>

AYNUR QAFARLI (Azərbaycan)*

TARİXLƏŞƏN ADIMIZ – ATATÜRK

Xülasə

Mustafa Kamal Paşa Atatürk ümumtürk dünyasının liderlərdən ən birincisidir. O, Birinci Dünya Savaşından sonra pis duruma düşmüş Böyük Osmanlı İmperiyasının dağılıb məhv olmaq, hətta silinib dünya xəritəsindən çıxmaq qorxusu ilə üzləşəndə onun xilasını təmin etmiş liderdir. Onun sayəsində kökü türk milli dəyərlərinə bağlanan Türkiyə Cümhuriyyəti adlı sivil dövlət qurulmuşdur. Bunun üçün böyük öndər çox çətin, ancaq şərəfli bir yoldan keçmişdir. Bu elmi məqalədə mən Atatürkün qurduğu Dövlət və həmin dövlətin hansı dövlətçilik ənənələrinə malik olmasından yox, Atatürkün ədəbiyyatda ayrılan yer, Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyəti yazarlarının hamısının olmasa da, bəzilərinin əsərlərində yaranan Atatürk obrazı barədə yazmaq istəmişəm. Apardığım müəyyən araşdırmaların yekunu kimi deyə bilərəm ki, bu böyük lider haqqında bir sıra yazarlar, habelə görkəmli ziyalılar, siyasətçilər xoş sözlər söyləmişlər. Türkçülük və azərbaycançılıq ideologiyasının böyük ideoloqlarından biri olan Əli bəy Hüseynzadə bu dahi şəxsiyyət haqqında yüksək fikirdə olmuşdur. Türkiyə və Azərbaycanda bu gün də Atatürkün fikirlərinə istinad edilir və siyasətçilər ondan bəhrələnirlər. Nəinki Türkiyə şairlərinin, hətta Azərbaycan və Türk dünyasının digər millətlərinin də əsərlərində bu böyük öndər, əsasən türkçülüyn xilaskarı və simvolu kimi daha çox diqqətə çatdırılır. Həqiqətən də Atamıza olan sevgimiz əbədi və tükənməzdir. Atatürk ideyaları daim bizimlədir və bu ideyalar Türk dünyasının Azadlıq simvoluna çevrilmişdir.

Açar sözlər: *Mustafa Kamal Paşa Atatürk, azadlıq simvolu, Türk dünyasının lideri, Osmanlı imperiyası, türkçülük ideologiyası.*

Dünya xalqları içərisində Türk xalqı dünyaya nəinki söz adamı, hətta bir çox siyasi liderlər də bəxş etmişdir. Bəşər tarixinin o səhifəsi yoxdur ki, həmin səhifəyə hər hansı bir türk liderinin adı düşməmiş olsun. Onlar yaşadıkları zamana – dövrə uyğun olaraq həm cəngavərliyinə-qəhrəmanlığına, siyasi yetkinliyinə; ağılına, elmi səviyyəsinə, dünyagörüşünə görə həmişə fərqlənmişlər. Bu da Türk xalqının dövlətçilik ənənələrinə uyğun olaraq tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasına səbəb ola bilmişdir. Yəni bununla Türk xalqı güclü dövlətlər quraraq öz dövlətçilik tarixini zən-

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, “Türk Araşdırmaları” bölməsinin araştırmacısı.
E-mail: qafarli1976@mail.ru

ginləşdirmişdir. Bu o xalqın həm öz hesabına, həm də həmin xalqın öz arasından yetişdirib çıxardığı ayrı-ayrı şəxsiyyətlər – siyasi liderlər tərəfindən olmuşdur.

İnsan adlı yer övladı dünyaya yaranışı üçün dirəniş göstərüb gələndən başqa canlılardan fərqlənmişdir. Bu fərq, birinci növbədə, özünü insanın həm xarici görünüşündə, həm də daxili-mənəvi aləmində büruzə vermişdir. Ağıl-düşüncə isə onu digər canlı varlıqların başında – ucalıqlarında durmasına səbəb olmuşdur. Elə bu yöndən də o, dünyanın əşrəfi sayılmışdır. Dünyada gedən proseslərin başında durmuş, onun səmtini öz istədiyi yönə sala bilmişdir. Şüurca get-gedə inkişafda olaraq qurub-yaratmış, hətta dünyanın rəngini də dəyişməyi bacarmışdır. Onun həyatda bacarmadığı nəse olmamışdır. Əlbəttə, həm xeyir, həm də şər baxımından.

Yeri gəlmişkən deyək ki, humanist düşüncəli birisi bəzən mühitin təsiri ilə qatılə çevrilmişdir. Əliqanlı cinəyatkara – caniyə dönmüşdür. Əslində bu insanlıqdan uzaq insan əməlidir. Bir sözlə, onun fağırı, yazığı, yaltağı, qorxağı, igidi, qoçağı, zalımı və s. olmuşdur. Bununla da insanlıqla insan tamamilə fərqli bir anlama gəlib çıxmışdır. Bir-biri ilə əks qütblərdə dayanmışdır. Bəşər övladı haqqında bu cür fikirlərimizin sayını artır da bilərik. Ancaq insanları bir-birindən ayıran keyfiyyətlər, əlamətlər, xarakterik xüsusiyyətlər heç də bununla bitmir. Onlar boyuna, xarici görünüşünə: üz-göz, saç rənginə, bədən quruluşuna, dilinə, milli qurupuna, milli adına, eləcə də milli-mənəvi dəyərlərinə, milli varlığına, düşüncəsinə, ruhuna görə də bir-birinə oxşamır. Yəni millətlər var haqqa, millətlər də var ki, nahaqqa yaxın olur və qurduqları dövləti də bu məqsədlə qururlar. Ona görə də həmişə haqla nahaq, yaxşılıqla pislik, xeyirlə şər baş-başa gəlir – toqquşur. Tarixə ekskursiya edəndə isə görürük ki, Şər həmişəlik olaraq qəbul edilmir və uzun ömürlü olmur. Axır-əzəl Xeyir həmişə onun üzərində rahatlıqla öz parlaq qələbəsinə təntənəli şəkildə qeyd edir. Bu qələbənin başında həmin millətin milli zəka sahibləri olmaqla, həmçinin o zəkaların da öz içlərindən özlərinə seçdikləri liderlər durur və həmin liderlərin ətrafında sıx birləşərək vahid bir zindana çəkic vuranlar sonda həmişə qalib olurlar. Böyük öndərimiz M.Ə.Rəsulzadə demişkən: “Azadlığın dadını az da olsa, dadır”lar. Bu liderlərdən biri də, mən deyərdim ki, bizim üçün, bəlkə də, ən birincisi Ümumtürk dünyasının öndəri böyük Mustafa Kamal Paşa Atatürkdür.

Bildiyimiz kimi, o, Birinci Dünya Savaşından sonra pis duruma düşmüş Böyük Osmanlı İmperiyasının dağılıb məhv olmaq, hətta silinib dünya xəritəsindən çıxmaq qorxusu ilə üz-üzə qalması anında, nəinki onu ölməkdən xilas etmiş, əvəzinə demokratik dəyərlərə əsaslanan kökü türk milli dəyərlərinə bağlanan Türkiyə Cümhuriyyəti adlı sivil dövlət qura bilmişdir. Bunun üçün böyük öndər çox çətin, ancaq şərəfli bir yoldan keçmişdir. Bu yazımda mən Atatürkün qurduğu Dövlət və həmin dövlətin hansı dövlətçilik ənənələrinə malik olmasından yox, Atatürkün ədəbiyyatda ayrılan yer, Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyəti yazarlarının hamısının olmasa da, bəzilərinin əsərlərində yaranan Atatürk obrazı barədə yazmaq istəyirəm. Apardığım müəyyən araşdırmaların yekunu kimi deyə bilərəm ki, bu böyük insan haqqında bir sıra yazarlar, habelə görkəmli ziyalılar, siyasətçilər xoş sözlər söyləmişdilər, onun sözlərinə istinadən çıxışlar etmişlər. Türkçülük və azərbaycançılıq ideologiyasının böyük ideoloqlarından biri Əli bəy Hüseynzadə bu

dahi şəxsiyyət haqqında yüksək fikirdə olmuş, gözəl sözlər söyləmişdir. “Onun vəfat tarixi” şeiri Atatürkün ölüm səbəbilə yazılmış ilk şeirlərdəndir (“Yeni Azərbaycan” qəz.: 29.XI.2002).

4) Onun Atatürkə həsr etdiyi “Ona inan”, “Ondan öncə və sonra”, “Atatürk” şeirləri də var. Türkiyə və Azərbaycanda bu gün də Atatürkün fikirlərinə istinad edilir, siyasətçilər ondan bəhrələnirlər. Çünki əsl türk düşüncəsi daşıyanlar bu sərkərdəni Türk məfkurəsinin öyrənilməsi üçün özlərinə ideal sayırlar. Ədəbiyyat isə sözün gücü ilə bunu daha emosional və canlı deməyinə görə fərqlənir. Söz adamlarından, onların yazdıqlarından söz açmamışdan öncə onu da qeyd etməliyəm ki, Atatürkə, onun qurmuş olduğu Türkiyə Cümhuriyyətinə yanaşma da fərqli olmuşdur. Yanaşmaların çoxu müsbət olsa da, bəzən biz mənfi yanaşmalarla da qarşılaşırıq. Özü də ünlülər tərəfindən... Burada biz böyük Türk dünyası şairi Nazim Hikmətin adını çəkməklə dediyimiz fikrə işıq tuta bilərik. Bildiyimiz kimi, N.Hikmət Atatürkü və onun qurucusu olduğu Türkiyə Cümhuriyyətini qəbul etməyən birisi olmuşdur. Bu baxımdan Atatürkün də Nazim Hikmət haqqında dedikləri maraqlıdır: *“Şair kimi sevilməli, vətəndaş kimi güllələnməli”*.

Digər Türkiyə şairlərinin əsərlərində isə biz Atatürkü böyük xilaskar kimi görürük: Vehbi Kızılqün, Orhan Şaik Gökyay, Cahit Sıtkı Tarançı, Enis Behiç Koryürek, Hasan Ali Yüsel, İlhan Demiraslan, Osman Atilla, Cahit Külevi və s. Maraqlıdır ki, əksər yazarların yazılarında Atatürkün obrazı Çanaqqala döyüşünün və zəfərinin adı ilə birlikdə çəkilmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Çanaqqalanın alınması birbaşa Türkiyə Cümhuriyyətinin xilasına gətirib çıxaran, onun varlığının təsdiqindən keçən bir zəfərdir. Ancaq bu deyilənlə yanaşı bu böyük öndər, əsasən türkçülüyn xilaskarı və simvolu kimi daha çox diqqətə çatdırılır. Bir neçə nümunəyə diqqət tsək, bunun canlı şahidi ola bilərik. Hasan Ali Yüsel “Atatürk” şeirində belə deyir:

Türkü ölumdən, Odur qurtaran.

Odur yenidən, Türklüyü quran.

Və yaxud da Osman Atillanın qələmindən çıxan şeirdə isə deyilir:

Dağlar altımızda at oldu bizim,

Sən dedin: "Oyan Türk!" Açıldı gözüüm.

Sakarya suyundan yuyunum, üzüm,

Bilindi Türklüyün qiyməti, Atam!

Cahit Külevidən gətirəcəyim aşağıdakı parçada isə yurdun, dilin xilasından söhbət gedir. Əlbəttə, bu da birbaşa türkçülüyn xilas deməkdir.

Sənə borcluyuq ta dərindən,

İşığsan bu yurdun.

Dilimizi, uluslarımızı;

öyrətdin bizə,

Çünkü Cümhuriyyətimizi sən qurdun!

“Atatürk qurtuluş savaşında” adlanan bu şeirin sonu bu cür bitir:

*Sənə borcluyuq ta dərindən,
Ən böyüyü Mustafa Kamalların!!!*

Bu sıraya Türkiyə şairlərindən Selahattin Batu, Halim Yağcıoğlu, Mithat Cemal Kuntay, Faruk Nafiz Par, Muzaffər Ender, Bakir Sıtkı Erdoğan, Edip Ayel, hətta Aşıq Veysəl, Aşıq Hasan, Ozan Atif kimi digərlərini də əlavə etməklə, Atatürkün Türkiyə və türk dünyası üçün kim olduğunu görə bilərik. Azərbaycan ədəbiyyatında da, demək olar ki, Atatürkə Azərbaycan yazarları tərəfindən zaman-zaman müxtəlif əsərlər və şeirlər həsr olunmuş, hətta ədəbiyyata qadağalar qoyulduğu dövrlərdə belə mətnaltı fikirlərdə anılmışdır. Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və başqalarının yaradıcılığında bu birbaşa sezilir. Mikayıl Müşfiqin isə böyük Atatürkün haqqında bir şeiri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İstərdim ki, həmin şeiri tam bütöv şəkildə diqqətiniz çatdırım.

ATATÜRK

*Könlüm emreyledi, ben qulaq astım,
Bu şiiri ey dahi, eşginle yazdım!..*

*Eşgin olmasaydı cephe boyunca,
Bu söz ordusunu sıralamazdım!..*

*Onun her bendine izin almadan,
Sayısız milletlerin mührünü bastım.*

*Senet vadisinde öyle bilmeyin,
Yolumu itirdim, yolumu azdım!..*

*Bu şiiri yazmahla asırlar boyu,
Dağlara, daşlara adımı kazdım!...*

*Ey ulu tatürk, diktim seninle,
Şanlı abideni söz veteninde!..*

Şeirdə gənc Müşfiqin Atatürkə sonsuz sevgisi duyulur. Çünki bu şeiri o, könlünün hökmü ilə yazdığını bildirir. Əgər şairdə Atatürk sevdası olmasa idi, söz ordusunu cəbhə boyu sıralamazdı. Özü də hansı bir məqamda – Sovet repressiya maşınının qan-qan elədiyi bir məqamda... Şair bu şeiri ilə həm öz adının dağlara, daşlara, sözün əsl mənasında Vətən tarixinə yazdığını, həm də Atatürkə öz söz Vətəninə sözü ilə dağılmaz və sökülməz, əbədiyaşar bir abidə ucaltdığını qürurla söyləmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Atatürk haqqında ən çox şeirlər Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazananından sonra yazılmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm siyasi, həm də ədəbi gündəmə ayaq basmışdır. Çağdaş Azərbaycan poeziyasının tanınmış simaları ya onun adına birbaşa ithaf şeirləri yazdılar, ya da müəyyən şeirlərində adını çəkməklə, ona öz sevgilərini bildirdilər. Bəxtiyar Vahabzadə

(Vahabzadə, 2004), Xəlil Rza Ulutürk (“Yeni Azərbaycan” qəz. 15.VI.2013), Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub, İlyas Tapdıq, Dəmir Gədəbəyli, İslam Sadiq və başqaları bu sırada özlərinə yer aldılar. Daha sonra çağdaş dövrümüzün şairləri olan Ayaz Arabaçı, Vahid Aslan, İlqar Türkoğlu, Sahib Camal, Aynur Qafarlı (bu yazının müəllifi) və adını saymadığım digərlərini də görə bilərik. Bu müəlliflərin bəzilərinin Atatürkə həsr etdikləri şeirlərdən gətirəcəyi bəzi nümunələrlə dediklərimizin həqiqət olduğunu görürük.

Tanınmış Azərbaycan şairi, görkəmli “Şumerşünas” və “Koroğluşünas” alim İslam Sadiq böyük M.K.Atatürkə həsr etdiyi “Atatürk” şeirində Atatürk obrazını liderliyin liderliyində, öndərliyin isə önündə göstərməyi vacib bilir və onu sözün yox, sözü onun tabeliyində olan bir güc kimi verir. Hətta Atatürk “ol”unu Tanrı “Ol”una bərabər tutur:

*Zümrüd lələyini el tutdu oda,
Yüyürdü haraya, yetişdi dada.
Nəyə “Ol” desəydi, olurdu o da,
Atatürkün “Ol”u Tanrı “Ol”ıydı!* (“Ədəbiyyat” qəz. 02.III. 2019)

Bu şeirdə şair həm də Atatürkün öz qolu ilə bərabər çəkdiyi qolu (imza), getdiyi yolu Tanrınınkı ilə eyniləşdirir və bununla da Atatürkün özünü də tanrılaşdırır.

Şair Ayaz Arabaçının Atatürkə həsr etdiyi “Dünya durduqca yaşa, Mustafa Kamal Paşa!” şeirindən gətirilən nümunə ilə fikrimizi izah etməyə çalışaq:

*Mənə ocaq gəlibsən, mənə Vətən gəlibsən,
Vüqarınla ən uca dağlara tən gəlibsən,
Bütün azadlıqların başında sən gəlibsən,
Səndən qeyri-başqası gəlməz ağıma, haşa...
Dünya durduqca yaşa, Mustafa Kamal Paşa!*

Göründüyü kimi, burada Mustafa Kamal Paşa Atatürkün özü Vətənə, yurdu yurd edən ocağa bərabər tutulur. Habelə, nəinki təkcə Vətən azadlığının, “Azadlıq” adlanan nə varsa, bütün azadlıqların başında durur. Şeirin ayrı bəndlərində də Atatürk yaxşı mənada müəllifin sevgisinə tuş gəlir.

Başqa bir milli şairin – Vahid Aslanın “Çanaqqala” şeirində də Atatürkə sevgi başqa bir yöndə öz əksini tapır.:

*Bir Atatürk doğulurdu türklüyün qüdrətindən,
Zaman-zaman boy vermişdir türk öz səltənətində.
Bu şərəfli tariximi?... Unutmuşdur yağılar, bilmirdimi...
Ucalığa daş atan yağmalanar.*

V.Aslanın şeirində də Atatürkə sonsuz sevgi sözün gücü ilə öz təzahürünü tapır. Yenə də uca və heç bir isbata ehtiyacı olmayan azad və demokratik dəyərlərə əsaslanan sözün anlamında... Şairin “Türkəm” şeirində də Atatürkə xüsusi sevgi ilə yanaşır.

Sahib Camalın yeddi bəndlik “Atatürk” şeirinin hər bəndində Atatürkə xüsusi sevgi, rəğbət hiss olunur:

*Analıdır, Atalıdır bu millət,
Doğuludur, batılıdır bu millət,
Min illərdir, butalıdır bu millət,
Azadlığı verdin, etdi buta Türk! Atatürk!*

Qoy azadlığa butalı olan böyük Türk dünyası azadlıq butasını və sevdasını həmişəlik özündə özünüdərkə doğru yaşatsın və Atatürk, eləcə də Atatürk əsgəri olanları öz bağımsızlıklarına qovuşdursun.

Şair Aynur Qafarlının (bu yazının müəllifi) “Baş əyirəm önündə bu adın qürur ilə” şeiri də maraqlı süjeti ilə seçilən əsərdir. Şeir Türkə xain baxanların xar olacağına, ulu Tanrının həmişə, hər yerdə Türkə yar olacağına ümidin olması, dünyaya var olduqca Türk qüdrətinin də artmasına və bütün bunların Atatürkün adı ilə bağlı olması inamı ilə başlayır. “*Onun ayaq izidir zəfərlərə gedən iz, Bu gün varlığımızçün minnətdarlıq ona biz*” misraları ilə şair, nəinki Atatürkün adına olan şanlı zəfərləri, hətta bu gün də türk adına gələn hər bir zəfəri onun adı ilə bağlayır. Bir müəllif kimi Atatürkə həsr etdiyim şeiri tam şəkildə nəzərinizə çatdırmaq istədim:

BAŞ ƏYİRƏM ÖNÜNDƏ BU ADIN QÜRUR İLƏ

*Türkə xain baxanlar daima xar olacaq,
Tanrı Türkə həmişə, hər yerdə yar olacaq,
Var olduqca bu dünya bu qüdrət var olacaq,
Tarixləşən adımız - sanımızdır Atatürk.*

*O coşdurdu qanıyla damla-damla selləri,
Aşıb keçdi əzm ilə qan-qadalı illəri,
Ondan alır işığı ulu Turan elləri,
Üfüqlərdə sökülən danımızdır Atatürk.*

*Onun ayaq izidir zəfərlərə gedən iz,
Bu gün varlığımızçün minnətdarlıq ona biz,
Əbədidir, tükənməz atamıza sevgimiz,
Ömürdəki ən şirin anımızdır Atatürk.*

*Baş əyirəm önündə bu adın qürur ilə,
Belə düşüb qüdrəti milyon ağıza-dilə,
Tarixlərdən bu adı bacarmaz kimsə silə,
Əbədi şöhrətimiz – sanımızdır Atatürk.*

*Bir sönməyən ocağın alovuyuq-oduyuq,
Oğuz, qıpçaq, peçeneq – bütöv Türkün adıyıq.
Bütün dünya eşitsin, biz onun övladıyıq,
Varlığımız onundur, canımızdır Atatürk. (Qafarlı A.: 2021)*

Atatürk mövzusu şairlərin könül mövzularına çevrilmişdir. Həqiqətən də Atamıza olan sevgimiz əbədi və tükənməzdir: “Bütün dünya eşitsin, biz onun övladıyıq”. Atatürk ideyaları daim bizimlədir və bu ideyalar Türk dünyasının Azadlıq simvoluna çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafarlı, A. (2021). Dənizdir, günəşdir, nəğmədir, mənəm. Bakı: “Elm və təhsil”.
2. Vahabzadə, B. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Öndər nəşriyyatı”.
3. “Yeni Azərbaycan” qəzeti. 15 iyun 2013. Xəlil Rza Ulutürk. “Dədə Heydər – Atatürk”.
4. “Yeni Azərbaycan” qəzeti / – “Ədəbiyyat” əlavəsi, № 5-6. 29 noyabr 2002.
5. “Ədəbiyyat” qəzeti № 5. 02 mart 2019.

Айнур Кафарлы (Азербайджан)

Ставшее историческим имя Ататюрк

Резюме

Мустафа Кемаль Паша Ататюрк – один из лидеров общетюркского мира. Он спас, пришедшую в упадок после Первой мировой войны, Великую Османскую империю от угрозы краха и даже стирания с карты мира. Благодаря ему было создано цивилизованное государство под названием Турецкая Республика, основанное на тюркских национальных ценностях. Ради этого великий вождь прошел очень трудный, но славный путь. Темой данной научной статьи является не государство, основанное Ататюрком и традиции государственности этого государства, а место, отведенное Ататюрку в литературе, образ Ататюрка в произведениях некоторых писателей Азербайджана и Турции. В результате проведенного исследования могу сказать, что ряд писателей, а также видных интеллектуалов, политиков сказали добрые слова об этом великом лидере. Али бек Гусейнзаде, один из великих носителей идеологии тюркства и азербайджанства, высоко ценил эту гениальную личность. В Турции и Азербайджане и сегодня Ататюрк – идеальный образец для подражания. Не только в творчестве турецких поэтов, но и в произведениях мастеров слова – представителей азербайджанского и других народов тюркского мира этот великий вождь чаще всего подчеркивается как спаситель и символ тюркства. Воистину, наша любовь к всеобщему Отцу вечна и неисчерпаема. Идеи Ататюрка всегда с нами, и эти идеи стали символом свободы в тюркском мире.

Ключевые слова: *Мустафа Кемаль Паша Ататюрк, символ свободы, лидер тюркского мира, Османская империя, идеология тюркства.*

Aynur Gafarli (Azerbaijan)

Our historical name – Ataturk

Abstract

Mustafa Kemal Pasha Ataturk is one of the leaders of the All-Turkic world. He is the leader who saved the Great Ottoman Empire, which fell into disrepair after the First World War, at a time when it was in danger of collapsing and even being wiped off the world map. Thanks to him, a civilized state called the Republic of Turkey, rooted in Turkish national values, was established. For this, the great leader has passed a very difficult but glorious path. In this scientific article, I wanted to write not about the state founded by Ataturk and what statehood traditions that state has, but about the place given to Ataturk in literature, the image of Ataturk in the works of some, if not all, writers of Azerbaijan and Turkey. As a result of my research, I can say that a number of writers, as well as prominent intellectuals and politicians have said kind words about this great leader. Ali bey Huseynzadeh, one of the great ideologues of the ideology of Turkism and Azerbaijanism, praised this genius. Turkey and Azerbaijan still refer to Ataturk's views and politicians benefit from it. Because, those who have a real Turkish mindset consider this commander ideal for studying the Turkish ideology. Literature, on the other hand, is distinguished by the power of words to say it more emotionally and vividly. Not only in the works of Turkish poets, but also in the works of other nations of Azerbaijan and the Turkic world, this great leader is mostly emphasized as a savior and symbol of Turkism. Truly, our love for our Father is eternal and inexhaustible. Ataturk's ideas are always with us, and these ideas have become a symbol of freedom in the Turkic world.

Key words: *Mustafa Kemal Pasha Ataturk, a symbol of freedom, leader of the Turkish world, Ottoman Empire, ideology of Turkism.*

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.37>

KLASSİK İRS
КЛАССИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
CLASSICAL HERITAGE

NİZAMİ CEFEROV (Azerbaycan)*

AYSEL GARİBLİ (Azerbaycan)**

YENİ AZERBAYCAN DİLİNİN YENİ DİLBİLİMSEL TEZAHÜRÜ
VEYA “MAZHARÜ’T TÜRKİ”

Orta Çağ’ın sonu, yeni çağın başlangıcında, Türk dilinin yaklaşık bin yıl önce başlayan diferensiyalleşme süreci neredeyse sona ermiştir. Ve bunun sonucunda modern Türk dilleri, özellikle de onların edebi tezahürleri giderek daha tutarlı (ve niteliksel!) bir şekilde tarih sahnesine çıkıyor. En önemli noktalardan biri de yeni Türk halklarının şu yeni Türk edebi dillerinin milli toplumsal düşüncesinde (ve yaşamında) büyük bir manevi, siyasal ve ideolojik yankı uyandırmasıdır. Bazı dilbilimcilerin, edebiyat eleştirmenlerinin ve tarihçilerin Azerbaycan’daki son derece derin (ve geniş çaplı) genel kültürel değişimleri, ulusun tarihinde Milli Rönesans dönemi olarak nitelendirmeleri tesadüf değildir.

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi adını taşıyan Dilçilik Enstitüsü’nün yayınladığı “Mazharü’t Türki” kitabında yeni dönemde Türk dillerinin diferensiyalleşme sürecinin sonuçları ile yanı sıra yeni Azerbaycan edebi dilinin oluşumunu, bu dilin toplumda nasıl yüksek bir yer edindiğini, genel olarak teşekkül eden bir halkın (milletin!) nasıl bir ruhi coşkuda olduğunu gösteriyor. Kitabın derleyen, önsöz ve yorumların yazarı Profesör Nadir Memmedli, çevirmenleri ise Doç. Dr. İhtiyar Bahşi ve Doç. Dr. Günel Orucova ve ilmi editörü ise akademik Möhsün Nağısoylu’dur.

* Azerbaycanda Atatürk Merkezinin direktörü, akademik. E-mail: nizamiceferov@hotmail.com

** Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilçilik Enstitüsü, Konuşma kültürü bölüm başkanı, “Türkologiya” dergisinin yönetici sekreteri, Prof. Dr.. E-mail: aysel-qerib@hotmail.com

Halkının dilinin, edebiyatının ve ruhunun doğrudan taşıyıcısı olan Azerbaycanlı aydın Abdürrahim Erdebili - Şirvani'nin 18. yüzyılın ortalarında "İlim diyarı Şiraz'da" risale (traktat) türünde kaleme almıştır. Ve kitaba uzun bir önsöz yazan Profesör Nadir Memmedli ise Abdürrahim Ardabili - Şirvani'nin "Mazharü't Türki"ni "Türkçe öğrenmek ve konuşmak isteyen Ağa İsmayıl isimli Fars asıllı bir şahsın isteği üzerine Şiraz'dayken, belki de belli bir ücret karşılığında" hızlı bir şekilde ve hazırlıksız" yazdığını belirtiyor. Her ne kadar bazı hata ve yanlışların bulunduğu kabul etse de, bu yazma, belirtildiği gibi, 270 yıl önceki Kızılbaş Türkçesinin bilimsel olarak incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır." Önsöz yazarı ayrıca Abdürrahim Erdebili - Şirvani'nin Azerbaycan Türkçesi ve Farsça şiirler yazan, büyük zevk ve yeteneğe sahip erdemli bir şair ve yazar olduğunu belirtiyor. "Mazharü't Türki"ye Farsça bir (5 beyit) ve Türkçe bir (3 beyit) ile Emir Alişir Nevai'nin Türkçe bir şiirini (5 beyit), Muhammed Fuzuli'nin gazellerinden kısımlar (31 beyit) ve o dönemde çok yaygın olan bir atalar sözü ve Türkçe beş cümle eklemiştir".

Eserde örnek olarak verilen illüstratif materyalin niteliğinden ileride bahsedeceğiz, şimdi ise önsözde yer alan, biri diğeriyle ilgili olan iki konu - olgu hakkında bir kaç kelime. Abdürrahim Erdebili - Şirvani, yalnız Farsça'nın dönemin bilim ve kültür dili olmaya devam etmesinden dolayı değil, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesini veya yeni Azerbaycan dilini öğrenmek isteyenlerin, bu dili bilmeden ülkenin resmi-idari, elit çevrelerine girmenin mümkün olmayacağını bilen Persler de var. Hatta o Persler, ülkedeki yeni ortama "belirli bir ücret karşılığında" katılmak bile istiyorlar.

Türkçe (bu sefer artık Azerbaycan Türkçesi) ile Farsça (ve bu diller timsalinde Türk-Azerbaycan ve Fars aydınları!) arasındaki yeni bir tarihi karakter kazanan iletişim, kelimenin en geniş anlamıyla elbette ki hem Azerbaycan'ın hem de İran'ın kültür tarihinin neredeyse hiç dokunulmamış temel bir parçası, araştırma konularından biri olarak değerlendirilebilir.

"Mazharü't Türki" aslında "Türkçenin tezahürü", daha doğrusu "Türkçenin yeni bir şekilde ortaya çıkması" anlamına gelmektedir ve şu, yeni Azerbaycan Türkçesinin kastedildiği konusunda herhangi bir şüphe yaratmamaktadır.

"Mazharü't Türki", ortaçağ Müslüman yazı (inşası) geleneğine göre, Rahman ve Rahim olan Tanrı'nın adıyla başlar. Ve kendisi hakkında bilgi veren yazar, yüzyıllardır süren o geleneğin klişeleşmiş anlatım üslubuyla şöyle yazıyor:

"Cehalet ülkesinin kaybı ve perişanlık hayalleri çölünün şaşkınlı Abdürrahim Şirvani (Cenab-ı Hakk günahlarını affetsin ve kusurlarını örtsün), giriş sayfasında bu zavallı garibin aslen büyük bir şehir olan Erdebil'de doğduğunu, fakat gençliğinin başında bir süre Şirvan'ın pak şehri olan Şamahı'da yaşamış ve gençliğinin ilk yıllarını arkadaşlarıyla birlikte o ilde geçirmiştir".

Biyografisinde Erdebil ve Şirvan'ı birleştiren (ve Erdebili - Şirvani mahlasını alması tesadüf değildir) yazar, Milli Rönesans dönemine özgü bir hareketin - Azerbaycan halkının yaşadığı geniş coğrafyanın etnik, manevi-kültürel, özellikle de siyasi merkezileşmesi sürecinin aktif bir taşıyıcısı veya tutkusu söz konusudur.

İlk bağımsız Azerbaycan devletinin kurucusu Şah İsmail Hatai (Safevi) de bir zamanlar böyle söylemişti: *"Şirvan halaiki kamu Tebriz'in taşına, mülk-i kem sorar kim, kıyamet kaçan konar?"* Kuşkusuz, dahi Selef'in yürüttüğü fikrin, iki asır sonra - 18. yüzyılın ortalarında büyük milletin, milletin ideolojisine dönüştürülmesinde tarihi hizmet veren binlerce Azerbaycanlı aydından biri de, şüphesiz "Mazharü't Türki"nin yazarı "Şirvan'ın pak şehri" Şamahı hakkında yazıyor:

"Büyükten küçüğe, zenginden fakirine o ülkenin insanı genel olarak Türkçe konuşurdu ve Türkçe o bölgede o kadar yaygındı ki ben gençlik yıllarını yaşadığım o ilde bazen Iraklı, İranlı veya Horasanlı bir misafir veya bir yabancı o şehre ve ülkeye gelip de Farsça konuştuğunda o vilayetin halkı cevap vermekte çaresiz kalır ve bir dilmanca ihtiyaç duyuyordu, ve o şahsın sorularını Farsça kitapların yardımıyla cevaplamaya çalışıyorlardı".

Yazar, Türk kökenli Azerbaycan dilinin, Azerbaycan'ın hem Güney hem de Kuzey Azerbaycan halkları arasında yaygın olduğunu ve bunun bir "hüküm-ü ferman" olduğunu bir kez daha teyit etmekte ve bir aydın ve dilbilimci olarak misyonunu doğru bir şekilde tanımlamaktadır:

"Zalim zamanların zorluklarına rağmen, Tanrı'nın tüm lütfu bana şamil oldu ve alimlerle beraber olmak, kırmızı kimyanın etkisi gibi etkili ve verimliydi. Onların kutsal nefeslerinin hareketinden Arapça ve Farsça kelimelerin kural-kaideleri ile biraz ilgilenmeye başladım. Türkçe'nin kelimelerin kaide ve kanunlarına uygun yazılmış, bu muhteşem ve heybetli dilin hakikatlerini ve inceliklerini anlayacak akıl ve irfan sahibi kimseler için herhangi bir kitap veya risalenin yazılması, bu küçük bendenin dikkatine ulaşmamıştır".

Ve yeni Türk dilinin yeni tezahürü olan Azerbaycan Türkçesini anlatmayı gerekli gören ve bundan kaçınmanın "Türk olmanın gayretinden ve yüceğinden uzak bilen" yazar her ne kadar "Türkçü" ve hem de Kızılbaş - Azerbaycan Türkçüsü olsa dahi, mensup olduğu halkı (ve dini) dünyadaki halklarının (ve dinlerinin) yalnızca biri kabul ediyor, tüm dilleri, halkları ve dinleri yaratan tek Allah'ı kendi mısraları ile medh ediyor:

Ezelden ebedi yerin-göyün hlkı

Dilde muhtelif olsa dahi, Onun vahdetinde müttefiktir.

Hind ü Rum, İran ü Turan ve tamam kainat

Her şehirde ve mekanda Onu bir tür medh edir.

Türk ü tacük ü arap – ister mömin ola, ister kafir,

Onların her biri Hakka şükr etmiş ve onu diller ezberi etmiş...

"Yeniçağ Azerbaycan Türk düşüncesinin kültürel-dilsel düşünce ölçeğine tamamen tipik bir konumdan hareket eden yazar, dünyadaki dillerin "en aşık ve meşhur olanı Arapça, Farsça ve Türkçe'dir, çünkü büyükler ve ilim sahipleri arapcamı fesahette, farscamı melahatte ve türkçeni şücaetde bulmuş ve bunu böyle sanmışlar. Fakat geri kalan kelime ve deyimleri bilmek ve anlamak için faydalı bulmuşlar."

Abdürrahim Erdebili - Şirvani'nin bu sözleri ise onun Şah İsmail Hatayi'den biraz sonra yaşamış bir diğer dahi Azerbaycan Türkü Muhammed Fuzuli'nin meşhur görüşünün kendinehas (ve yeni tarihi şartlara uygun) bir devamıdır:

Ey feyzresani – arab ü türkü acem!
Kıldın arabı efseh-i ehl-i aləm,
Etdin füsehay-i acemi İsaden,
Ben türkezebandan iltifat eyleme kem.

“Mazharü't Türki”ün yazarı, karşılaştırmalı-tarihsel dil bilimini ilk rüşeymleri düzeyinde uygulayarak Türkçenin 18. yüzyıl manzarasına kısa bir göz atmıştır:

“Türkçe konuşan insanların sözleri arasında el ve oymak çoğunluğuna, kabile ve cemaate göre çok farklar vardır ve gerçekte hepsi Türk olmasına rağmen kelimelerin çoğu kelime ve anlam bakımından tamamen farklılık göstermektedir. Türkistan ve Çin, Maçin, Kıtay ve Hotan gibi, Özbekiye ve Kalmag onların boylarındandır ve onların Türkçesi çağatay adı ile meşhur ve tanınmıştır ki, o Türk dillerinin içinde son derece belagat ve fesahate göre en kamil ve üstündür.”

Yazar, Çağatayca'nın üstünlüğünü göstermek için “Afsah uş Şuara Nevai” den örneklerle yazmaya devam ediyor.

“Diğeri ise Bilad-i Rumdur ki, o sınır da ve bölgede Osmanlı boyları ve diğerleri yaşıyor, orada sayılarından daha fazla halk Türkçe konuşuyor ve onların ifadelerinin çoğu İran Türkçesinden çok farklı. Diğeri ise İran'ın vilayetlerindeki ve ilatlarındaki farklı türde konuşan türklere.”

Abdürrahim Erdebili-Şirvani, 18. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'ın ulusal dilinin manzarasını son derece doğru bir şekilde anlatıyor, önce coğrafi konumu hakkında net bir fikir veriyor, ardından Arap-Farsça kapsamına giren lehçeleri hakkında gerçek anlamda tarihi bilgiler veriyor. basıncı:

“Özellikle Fars eyaletlerinde elat ve hizmetkarlarında Türkçe kelimelere çok fazla ekleme ve kısaltmalar yapıldığı için bu vilayette Türkçe konuşmayı ve dinlemeyi sevmeyen biri neredeyse Türkçe konuşmayı tamamen bıraksın. Örneğin, bir at dört nala koştuğunda “dövi hasdur” derler ki onun Türkçe'si şudur: “çapmağı iyidir”, “Döv” Farsça, “has” Arapça ve “dur” Türkçe kelimedir ve buna benzer pek çok alakasız kelime söylüyorlar”.

Görünen o ki, yüzyıllar boyunca Arapça, Farsça ve Türkçenin bir arada kullanıldığı “Eski Azerbaycan dili”, 18. yüzyıl dilbilimcisini artık tatmin etmiyor. Ve yeni Azerbaycan dilinin (aslında halk dili temelinde ortaya çıkan Azerbaycan edebi dili!) oluşmakta olan perspektif modelini sunuyor:

“İşte bu hakir ve küçük kul, bu risalenin temelini İran'ın, gerçekten akıcı ve düzgün ve sevilen-beğenilen Türkçe olan ve tatlı söze malik Kızılbaş türkçesi üslubuyla var etmiştir ve bazı eklemeler ve kısaltmalar yaparak onun kural-kaidelerini açıkladım ve yorumladım.”

Yeni Azerbaycan dili kavramını hem coğrafi, hem sosyo-politik, hem de yapısal-tipolojik açıdan net bir şekilde tanımlayan ilk Azerbaycanlı dilbilimcilerden biri, doğal olarak her şeyden önce Arap-Müslüman dil biliminin geleneklerini takip ediyor. Ve şöyle yazıyor:

"Biz bu risalenin kanunlarını, şüphesiz Arapça kelimeler gibi düzenledik, dolayısıyla bu risalenin konularını okumaya başlayacakların için lazım ve zorunludur ki, Serfü Nehv ilminde muhtasar ve kısa bile olmasına rağmen manadan uzak ve kenar olsalar, onu idrak etmeden ve anlamadan tam bir hazz ve zevk alamayacak ve bahsedilen hususların çoğunun idrakına varamayacaktır".

Dolayısıyla Abdürrahim Erdebili-Şirvani, yeni bir dilin dilbilimcisi olmasına rağmen hâlâ Arap-Müslüman dil biliminin - "sarfu nahv"inin - temsilcisidir. Ve onun düşüncesinde Türk "grameri"nin temeli "Türkçe kelimelerin de Arapça kelimeler gibi ya fiil, ya ad ya da harf (yani yardımcı kelimeler (edatlar) - N.C.) olmasıdır". Kuşkusuz, dil yapısının adlara, fiillere ve edatlara ayrılması, Arap-Müslüman dilbilimine de yansıyan dünya dilbiliminin genel fikirlerinden kaynaklanmaktadır.

"Mazharü't Türkî" yazarının verdiği en değerli yeni bilgi ise yeni Azerbaycan dil biliminin bizim bilmediğimiz zengin bir geleneğe sahip olduğudur:

"Ve bazı ihtilaflı anlarda iyiyi kötüden ayırmak gerekliydi, bu yüzden hayal ve düşünce şehrinin beşiğinde doğmuş, uzun zaman hayal dünyasının her sokağında, gerekli, güzel ve uygun bir şekilde tartışarak vakit geçirmiş olan Hamse alimlerinin isimlerini zikrettim ve konularını, ileride görüleceği üzere, öyle bir şekilde yazdım ki, Allah'ın izniyle bu risaleyi görenler, konularına temkinli gözle bakacak, doğruyu yanlıştan ayıracak ve Türkçenin akıcılığına yakın ve esaslı kabul ettikleri şekilde icra edecekler".

Risalenin yazarı "Hamse alimlerinin" isimlerini şu sırayla sıralamaktadır: Molla Cecimhan Şamlu, Molla Karahanoğlu Kurt, Molla Daşdemir Karagözlü, Molla Tanrıverdi Şahseven, Molla Yaradankulu Silsüpür. Konuyla ilgili konuşan Profesör Nadir Memmedli, "Yazar, eserin tamamında Türk dilinin dehası olarak gördüğü beş bilim adamının eserlerine atıfta bulunuyor ve onları Hamse (beşlik) alimleri olarak tanımlıyor. Fakat adı geçen beş âlimin dışında, yazarın Hamse âlimleri arasında yer almaayan Molla Yolkulı'dan da alıntı yapılmaktadır".

Yeni çağın ilk dilbilimcileri olan bu bilim adamlarının isimleri ne yazık ki başka hiçbir kaynakta bulunmuyor. Ve görünüşe göre dil biliminin yanı sıra din, edebiyat ve felsefeyle de ilgileniyorlardı. En önemlisi, onları iyi tanıyan Abdürrahim Erdebili-Şirvani, "Mazharü't Türkî"nin metninde sadece bu yazarlardan alıntı yapmakla kalmıyor, aynı zamanda yeterince polemik mülahazalara da yer veriyor. Örneğin şöyle yazıyor:

"Molla Yolkulı açıklamanın erkek ve kadın cinsiyetlerinde olması gerektiğinin müstehap olduğunu (tavsiye edilir yahut iyi olurdu - N.M.) buyurmuştur, fakat Molla Cecimhan ve diğer alimler onunla aynı fikirde değiller ve şöyle diyorlar: "Bu görüş son derece zayıf ve içindeki kesinlik çok kusurlu ve alakasızdır". Ancak bazı konulardaki yanlışlıkları gidermek adına bu şekilde ayarlamış ve bunu yeteri kadar nadir görüyorlar."

Burada hem Azerbaycan Türkçesinde hem de genel olarak Türkçede cins gramer kategorisinin bulunmamasından ve Arap-Müslüman dilbiliminin filektif esasa göre belirlenen prensiblerinin eklemeli dil olan Türkçeye mekanik uygulanmasına itirazdan bahsediyoruz.

Risalede “Hamse uleması”na ne kadar geniş bir şekilde atıf yapılsa da, onların farklı görüşleri bazen takdir edilmekte, bazen de iktibas yapılarak eleştirilmektedir, ancak bu dilbilimci-aydınlar hakkında net bir fikir sahibi olmayışımız bazı yanlış anlaşılmalara yol açmaktadır. Bu yanlış anlaşılmayı güçlendiren bir nokta da bu şahsiyetlerin isimlerinin halk yaratıcılığı izlenimi taşımasıdır. Folklorizmin, dönemin - 17.-18. yüzyılların yaşam tarzı ve düşünce kültüründe yaygın olduğu doğrudur, fakat önde gelen manevi düşünürlerin isimlerine ilişkin klasik standartların özgünlüğü şüphe yaratmamalıdır. Ve her halükarda risale metninde “Hamse alimleri” meselesine dair ciddi bir açıklama yapılmasına ihtiyaç olduğu aşıkardır.

“Allah’ın adıyla” diye başlayan önsöz, eserin, müellifin ve zamanın dil ve iletişim alanındaki siyasi-ideolojik konumunu doğrudan yansıtan sözlerle bitiyor:

“Biliniz ki Türkçe konuşmak çok güzel ve makbuldür ve bu dil emir-ferman sahiplerinin bağımsızlığının önemli bir parçası olup, zamanın ve devrin emir sahibi sultanların ve hakimlerin dilidir. Bu dil onların işlerini yürütmeye çok büyük ve sonsuz faydalara sahiptir ve belki de dünya işlerinde en iyi ve en mükemmel dildir”.

Dile modern felsefi eğilimlerin bazı değerlendirmeleri düzeyinde bakıldığı izlenimini yaratan bu tür fikirler, yazarın yalnızca bir Arap-Müslüman gramercisi değil, aynı zamanda dönemin Milli Rönesans’ın fikirlerine sahip bir düşünür olduğunu göstermektedir. Ve yazar “Türkçe konuşmanın” faziletine dair sözlerine devam ederek şöyle yazıyor:

“Eğer bu mânâ elbisesini giymezlerse, şüphesiz ki bu zamanın insanların gözünde siteme ve kınamaya layıktırlar ve o zamanın insanların gözünde onlar için hiçbir temkin, gurur, celal ve itibar kalmaz.”

Abdürrahim Erdebili-Şirvani, Azerbaycan Türkçesinin tarihi gücünü ve toplumsal etkisini yücelttikten sonra doğrudan gramer konularına geçiyor:

“... Bu risalenin kanunlarını şüphesiz Arapça kelimeler gibi düzenlediğimiz göz önüne alındığında, bu risalenin konularını okumaya başlayan herkesin serfû nehv ilminde muhtasar ve kısa da olsa bilgi ve birikime sahip olması gerekli ve zorunludur, yoksa eğer anlamdan uzak ve kenar olarlarsa, onu idrak etmeden ve anlamadan tam anlamıyla zevk ve lezzet alamazlar ve bahsedilen birçok nokta onların idrakına ulaşamayacaktır”.

Arap-Müslüman gramerinin, diğer deyişle Serfû Nehvin Türkçeye uygulanan esasları, prensib olarak şundan ibarettir (ve bu prensibler, risalenin “Mukaddime” bölümünde böyle belirtilmiştir): *“Türkçe kelimeler, Arapça kelimeler gibi, ya fiildir, ya addır ya da bir harftir”.*

Yazar, modern terminolojiye çevirirsek adlar, fiiller ve edatlar hakkında genel bilgiler verdikten sonra Türkçe fiillerden bahsediyor ve şunları yazıyor:

“Türkçe fiillerin tamamı mastar (isim fiil), geçmiş ve gelecek zaman kiplerinde, emir ve olumsuz kiplerde, soru ve olumlu kiplerde Türkçede tamamen emirle söylenilir, Allah Tealanın hükmü ile onlar hakkında kapsamlı bilgi verilecektir.”

Bu arada, bu noktada guya “yazar bu görüşünde hatalıdır, çünkü master tesriflenmiyor, dolayısıyla bir emir biçiminde olmuyor” diye bir not verilmiştir.

Bize göre böyle bir tespitin ortaya çıkması, genellikle son derece profesyonel olan çevirideki küçük bir kusurdan kaynaklanmaktadır. Aslında risale yazarının amacı Türkçe fiil köklerinin (biçimsel olarak!) emir kipinde olduğunu hatırlatmaktır ki bu hususu konuşmasının devamında yukarda bahsettiğimiz siyasi-ideolojik konumun stilizasyon nesnesi haline getirmektir.

“Türk dili tam anlamıyla heybetli ve hikmetli bir dildir. Kelimeleri ve birleşik kelimeleri yönetme ve emir anlamlarına göre bir arada bulunduğu her dilin elbette heybetli ve zahimli görüldüğü açıktır. Kelimelere geçmiş ve gelecek zamanlar ve diğerleri de eklendiğinde onların her biri diğerine tercih edilir.

Risalenin yazarı, genel olarak Türkçenin, özellikle de Azerbaycan (Kızılbaş) Türkçesinin gramer-semantik içeriğindeki “emir vermek” kararlılığını yalnızca inersiya ile açıklamıyor, “Hamse alimleri”ne atıfta bulunarak “Türkçe söz”ün Ahlak ve adalet gereği düşünülerek söylenmesi gerektiğini gerekçelendiriyor:

“Hamse alimleri sözde ittifakı sağlam bir gelenek olarak görüyorlar, bunun için Türkçe konuşmanın kararlılıkla yapılması ve bu dilin emre dayalı olarak bilinçli olarak konuşulması gerekiyor. Yanlışlık varsa veya karar verilmemişse Türkçe sözün hakkı verilmemiş olacak ve, çaresizlikten ve nezaketten konuşulması inkar doğurucu olgudur. Molla Karahanoglu bur mekanı ebedi haram ve böyle Türkçe konuşanı hatalı, hatta tat olarak tanımıyor ve onu Türklerin ali, şerefli hanedanına dahil etmiyor.”

Kitapta pek de esaslı olmayan bir geleneğe dayanan “tat” kelimesine böyle “standart” bir yorum yapıyor: “Türklerin ve Moğolların Perslere verdiği isim”... Fakat “Mazhar üt-Türki”den şimdi verdiğimiz yaptığımız alıntı buradaki konuşmanın zaten “Türklerin ali, şerefli hanedanına mensup olmayan” (ve Türkçe konuşan!) Tatları - o yerleşik nüfusu kastederek onların bir sanatçı veya bir tüccar “üslubunda”, diplomatik bir dille, “ezilib-büzülerek” (zerafetle) konuşuyorlar.

Risalenin yazarı biraz daha “derinlere” inerek konuya tamamen sosyo-ekonomik muhteva-içerik veriyor:

“Hamse alimleri, Türkçe konuşan bir kimsenin bir mevki sahibi olmasının veya büyük bir sürü ve yıldı sahibi olmasının veya en azından atlı ve devlet işlerinde ihtiyaç duyulan bir kişi olmasının müstehap olduğunu söylemişlerdir. Türkçe konuşan bir insanda bunların hiçbirisi yoksa o şahsın Türkçe konuşması mekruh olacaktır (yani istenmeyen - N.C.) ve hatta Molla Yaradankulı bile bu anlamı haram saymaktadır”.

Her zaman büyük selefi Mahmud Kaşgari gibi, Türkçenin - bu sefer Azerbaycan Türkçesinin, “hükümdarların (ve hüküm!)” dili olduğu gerçeğine dönüş yapan risalenin yazarı, “çıq(maq)” fiilinden bahsederek bugün pek de meşhur olmayan bir efsane-pritça vermektedir:

Bilindiği gibi, beşer evladının atası Adem - bizim peygamberimiz (ve ona selam olsun) cennetten çıkmakla görevlendirildiği gün, melekler her dilde – İbrani- ce, Süryanice, Arapça ve Farsça şöyle demişlerdi: Hükümdür ki Cennet’ten şerif

kademlerini dışarı koy. Hazreti Adem itaat etmedi ve dinlemedi. Sonunda çareyi cennetten çıkmasının Türkçe olarak emredilmesinde gördüler: “Çık!” O hazret daha fazla kalmaya dayanamadı ve bu haybetli sözün siyasetinden dolayı dışarı çıktı.”

Görüldüğü gibi, kelimenin Arapça, Farsça ve Türkçe söylenişi arasındaki üslup farkları karşılaştırıldığında Türkçe tercih ediliyor çünkü “Türk’ün sözü” mutlaklıdır, tereddüde yer bırakmıyor, burada “söz-ameldir”.

Abdürrahim Erdebili-Şirvani ad, fiil ve edatlara aid örnekleri Fuzuli’den getiriyor. Ve tabii ki yeni Azerbaycan dili 18. yüzyılın ortalarına kadar zengin halk edebiyatı, özellikle aşk şiiri ve nesir edebiyatı ile temsil edilmiştir. Görüldüğü üzere onun Fuzûlîyi tercih etmesi, bir yandan dahi şairin kendisinin tanınırlığı, diğer yandan dilinin son derece mükemmel edebi normatifliği olmuştur.

Azerbaycan (Kızılbaş) Türkçesinin bağımsız bir dil olarak hem Orta Asya (Çagatay) hem de Osmanlı Türkçesiyle karşılaştırılması, karşılaştırmalı-tarihsel analiz için belirli fırsatlar açmakta olup, Arap, Fars ve Türk dillerinin geleneksel tipolojik karşılaştırması risalede devam etmektedir. Fakat bu karşılaştırmanın, Ali Şir Nevai’nin “Muhakemetü’l - Luğateyn” isimli eserinde olduğu gibi leksik-grammersel anlatım teknolojileri açısından Türkçenin Arapçaya veya örneğin Farsçaya üstünlüğünü gösterme amacı taşımadığı açıkça hissedilmektedir. Bu, 17. ve 18. yüzyıllarda yeni Türkçenin - Azerbaycan Türkçesinin artık Azerbaycan coğrafyasında ne Arapça ne de Farsça ile ciddi bir rekabet içinde olmadığı anlamına gelmektedir. Azerbaycan Türkçesi de sosyal, siyasi-ideolojik ve kültürel gücünü berkarar etmiştir.

Abdürrahim Erdebili-Şirvani, Azerbaycan Türkçesinin gücüyle gurur duysa ve bunu değerli eserinde tüm gücü ve milli taassubuyla ilan etse de, risale, yazar hakkında çok mütevazı ifadelerle bitiyor:

“... Risaleyi okuyanların bu hakirin günahlarını bağışlayacağını ümit ediyorum. Bu kitabın başından sonuna kadar yanlış olduğu, belagat ve belagatten uzak ifadelerle yazıldığı doğrudur. Umarım bu katibi Türk kökenli olduğu için affederler ve hatalarını dikkate alırlar. büyükler küçükleri eleştirmeyecekler.” Ancak bugün cesaretle (ve memnunnlukla!) “Mazharü’t Türki”nin çağdaş Azerbaycan dilinin (ve dil biliminin!) mükemmel bir anıtı olarak, söz konusu dilin beşiği başında durarak onun Türkçeden ayrılma sürecini hem genel fonetik, sözcüksel ve gramer yönleriyle açıklamakta, fakat aynı zamanda tarih sahnesine kendinden emin bir şekilde adım atmış bir halk (millet) adına böyle kudretli bir dilin varlığı ile gurur duymaktadır.

Yüzyıllardır arşivlerde saklı kalan böyle bir eseri gün ışığına çıkarıp yeniden (ve bu kez daha büyük ölçüde!) sunanların hizmetleri elbette ayrı bir saygıyı, ihtiramı hak ediyor. Bu hizmet - böyle değerli bir eserin ortaya çıkarılması ve yayınlanması, ana dilimiz olan Azerbaycan diline ait birçok anıtın arşivlerin bir köşesinde kendi araştırmacılarını - eserlerin yazıldığı milli ruha sahip araştırmacılarını beklediğini göstermektedir.

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.45>

*SALİDƏ ŞƏRİFOVA (Azərbaycan)**

PROFESSOR MƏDƏD ÇOBANOV – TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNİN TƏDQİQATÇISI

Giriş

Filologiya elmləri doktoru, Nyu-York Elmlər Akademiyasının akademiki, professor Mədəd Çobanovun elmi fəaliyyəti Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin, Azərbaycan dialektologiyasının, onomastikasının, ümumtürkologiyanın ədəbi-mədəni və elmi-nəzəri əsaslarını müəyyən edən tədqiqatları və s. əhatə edir. M. Çobanov ümumtəhsil, ali məktəblər üçün dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, tədris proqramlarının da müəllifidir. Millət vəkili, AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov professor Mədəd Çobanovu “çoxşaxəli və zəngin məhsuldar elmi və elmi-metodik yaradıcılığı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə, nəinki, Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də, Türkologiyada da xüsusi yer tutan” (Cəfərov, 2008: 3) alim kimi qiymətləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, türkoloq Mədəd Çobanov elmi tədqiqatlarında türk ədəbi dillərinin birliyi idəyasının tərəfdarı kimi çıxış etməsi ilə yaddaşlara həkk olunub. Ədib türk ədəbi dilləri birliyinin praktik və linqvistik aspektlərinə aydınlıq gətirməyə də cəhd etməsi də diqqətlərdən yayınmır.

Türk ədəbi dillərinin birliyi məsələləri

Professor Mədəd Çobanov türk ədəbi dillərinin birliyi haqqında bəhs edərkən, onun qədim inkişaf tarixinə malik olması ilə yanaşı, bu birliyin əldə olunmasının müsbət amillərinə də aydınlıq gətirir: “Altay epoxasından üzü bəri qədim türk dillərinin birliyinə doğru istiqamət götürmək, hər şeydən əvvəl, türklərin öz qədim söykökünə, tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə, tarixin sınaqlarından çıxmış adət-ənənələrinə, türk inamına və xarakterinə, etik və estetik görüşlərinə qayıtmaq müasir dövrün ən başlıca tələbləri kimi qarşıda duran problemlərdəndir.” Mədəd Çobanov iddia etdiyi tezisə əsaslanaraq, türk xalqı və onun dillərinin yaranması, formalaşması haqqında sabitləşmiş dəqiq tarixin yoxluğuna baxmayaraq, məhz türk dünyasında türklük dəyərlərinin bütöv bir sistem halında araşdırılmasının bir zərurət kimi meydana çıxmasını da vurğulamasında haqlıdır.

Professor M. Çobanov həmçinin türkcülüyn yenidən oyanış mərhələsinin xüsusiyyətlərini özünəməxsus şəkildə izahatını verə bilməsi də maraq dairəsindədir: “Türklüyümüzün yenidən oyanışı dedikdə, hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın professoru, Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü. E-mail:ssharifova@rambler.ru

yeni ümumi türk təfəkkürünə, türk düşüncəsinə, türk amalına, türk əqidəsinə, türk inamına və inancına, türk birliyinə qayıdışı, oyanışı nəzərdə tutulur. Əlbəttə, bu uzun müddətli, həm də maddi və mənəvi, etik və elmi baxımından müəyyən qədər çətinliklər, türk xalqları arasında düşüncə və fikir birliyi, güc və qüdrət birliyi nəticəsində həyata keçirilə bilər. Ancaq bu birliyə hamılıqla (bütün Türk dünyasının) eyni vaxtda cəhd etməklə, bu sahədə qızgın təbliğat və təşviqat işləri aparmaqla, ilk növbədə isə iqtisadi və mənəvi əlaqələri, elm və təhsil əlaqələrini müasir dövrün tələbi baxımından əlaqələndirməklə, qədim soy ənənələrini dərinlən öyrənməklə, ona sadiqlik göstərməklə nail olmaq olar.” (Çobanov, 2012: 7)

Professor M. Çobanovun hər bir xalqın bəşəriyyətə qədim köklərə, ənənələrə malik olan ana dili ilə təqdim edilməsini əsas hesab etməsi və bu təqdimatın “etnoqrafik (adət-ənənələr və məişət münasibətləri), etnopsixoloji (xalqın elini düşüncə tərz, düşüncə dairəsi), mifoloji (xalqın inanclar dünyasının sirrini öyrənmə) və digər strateji sahələrdə” bürüzə verməsinə toxunmasında bir tədqiqatçı kimi haqlıdır.

Professor M. Çobanovun müasir türk dillərinin tədqiqi zamanı xüsusi bir məqama diqqət yetirməsinə, yəni “müasir türk ədəbi dillərinin hamısı ümumtürk ənənələri üzrə araşdırılmalı, öyrənilməli və tədqiq” olunmasına toxunur.

Professor M. Çobanov türk ədəbi dillərin birliyinə doğru addımlayarkən, meydana çıxan bir sıra müasir problemlərin aradan qaldırılmasını təklif edir. Ədibin türk dillərinin müasir problemlərini sadalayarkən, ilk növbədə, Türk dillərinin hamısı üçün latın qrafikalı vahid əlifbaya keçilməsinə zərurətinin yarandığını, türk xalqının vahid kökə bağlılığını təsdiq etmək üçün “Ümumtürk tarixi”nin tədqiq edilməsini, həmçinin ümumtürk dillərinin tarixi inkişafının ümumtürk aspektindən öyrənilməsi, vahid əlifba sisteminə malik olan mətbuat orqanının, radio və televiziya verilişləri mərkəzinin yaradılması, türk xalqlarının bədii irsinin nəşr edilməsi, ümumtürk ensiklopediyalarının, lüğətlərinin tərtib edilməsini və s. kimi aktual problemlərin həll edilməsini təqdim edir. M. Çobanov Türk dillərinin birliyinin həyata keçirilməsində “dil birliyi”ni ən başlıca körpü rolunu oynamasını vurğulayır. Dilçi-əlim Məhdəd Çobanov türk ədəbi dilləri birliyinin praktik aspektlərini təsnif etməsi bu məsələnin aktuallığına diqqət yönəltməyi vacib amil olmasını qabardır. Alimin məhz türk ədəbi dillərinin praktik aspektlərinin təsnif etməsi buna əsaslanır:

- “1. Türk ədəbi dilləri birliyinin linqvistik aspektləri.
2. Türk ədəbi dilləri birliyinin tarixi aspektləri.
3. Türk ədəbi dilləri birliyinin coğrafi (areal) aspektləri.
4. Türk ədəbi dilləri birliyinin etnonimik aspektləri.
5. Türk ədəbi dilləri birliyinin antroponimik aspektləri.
6. Türk ədəbi dilləri birliyinin etikonik aspektləri.
7. Türk ədəbi dilləri birliyinin qohumluq aspektləri.
8. Türk ədəbi dilləri birliyinin etnoqrafik aspektləri.
9. Türk ədəbi dilləri birliyinin mədəniyyəti aspektləri.
10. Türk ədəbi dilləri birliyinin mənəviyyat aspektləri.” (Çobanov, 2008:100)

Professor M. Çobanovun türk ədəbi dillərinin praktik aspektlərinin bu şəkildə təsnif etməsi, türk dillərinin müxtəlif ümumi və fərdi inkişaf mərhələlərində keçdiyi tarixi aspektləri işıqlandırmasına da əsas verir. Mədəd Çobanov türk dillərinin təşəkkül tarixini də özünəməxsus şəkildə tarixi mərhələlərə ayırmışdır. Professor Mədəd Çobanov bu təsnifatında tarixi mərhələləri türk dillərinin ən qədim dövrü yəni Şumer dövrü, türk dillərinin qədim dövrü yəni Altay epoxası, türk dillərinin son qədim dövrü yəni Hun dövrü, türk dillərinin erkən orta əsrlər dövrü, türk dillərinin orta türk dövrü, türk dillərinin yeni dövrü, türk dillərinin ən yeni dövrü kimi dövrlərə ayırmışdır.

Mədəd müəllim Türk dillərinin ən qədim dövrü, yəni Şumer dövrü adlanan dövrün eramızdan əvvəl 12-10-cu minilliklərdən başlanmasını, eramızdan əvvəl III-II minilliklərə, yəni yazıyaqədərki dövrə qədər olmasını vurğulayır. Türk dillərinin Altay epoxası adlanan dövrünün eramızdan əvvəl ikinci minillikdən başlanması, bizim eradan əvvəlki III əsrə qədər olan dövrü əhatə etməsi vurğulanır. Türk dillərinin son qədim dövrü, yəni Hun dövrü eramızdan əvvəl III əsrdən başlanması, bizim eranın beşinci əsrinə qədər davam etməsi Mədəd Çobanov tərəfindən açıqlanır. Mədəd Çobanov türk dillərinin erkən orta əsrlər dövrünün eramızın V- X əsrlərini əhatə etməsini qeyd edir. Türk dillərinin orta türk dövrü eramızın XI- XV əsrlərini, yeni dövrü XVI əsrdən XX əsrin birinci rübünə qədər olan dövrü, ən yeni dövrü isə 1926-cı ildən müasir dövrümüzə qədər olan zamanı əhatə etməsi də Mədəd Çobanov tərəfindən vurğulanır.

Professor M. Çobanov türk ədəbi dillərinin birliyi üçün müasir türk dillərinin hamısının latın qrafikalı vahid əlifba sisteminə keçilməsini təklif etməsi Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl Qasprinski və digər ziyalılarımızın irəli sürdüləri latın əlifbasına keçmə ideyalarının tərəfdarı olmasını əks etdirir.

Müasir türk ədəbi dillərinin tarixi inkişafının həm fərdi, həm də ümumtürk aspektində araşdırılmasını irəli sürən Mədəd Çobanovun bu yanaşması aktualıq kəsb edir. Bu zaman ümumtürk xalqlarının ortaq qədim türk yazılı abidələri, folklor nümunələri, epos və dastanları və s. geniş tədqiq etmək zərurətini yaradır. Orxon-Yenisey kimi yazılı abidələrin, M.Kaşğarlının “Divani-lügət-üt-üt türk” kitabının, “Kitabi-Dədəm Qorqud”, “Koroğlu” və s. kimi epos və dastanların tədqiq edilməsi, onlar ətrafında formalaşmış elmi mübahisələrə son qoya bilər.

Azərbaycan dilinin türk dilləri arasındakı mövqeyi

Professor Mədəd Çobanovun Azərbaycan dilinin türk dilləri arasındakı mövqeyinə münasibətini izah edərkən, hər hansı bir dilin iki yolla, yəni geneoloji və tipoloji yolla təsnif olunmasına toxunur. Mütəfəkkir alim konkret olaraq, bir sıra həmkarlarının fikirləri ilə razılaşaraq, Azərbaycan dilini “geneoloji təsnifə görə Altay dilləri ailəsinin Türk budağının Oğuz-səlcuq yarımqrupunun Oğuz qrupuna; tipoloji təsnifə görə isə, aqlütinativ (iltisəqi) dillər tipinə aid” edir. Mədəd Çobanov bir dilçi alim kimi, tədqiqatçıların Altay dillərinin keçdiyi inkişaf mərhələləri ilə razılaşmış və aşağıdakı mərhələlərdən keçməsinə göstərmişdir:

- “1. Altay epoxası - b.e.ə. və bizim eramın III əsrinə kimi.
2. Hun epoxası - bizim eramın - III - V əsrləri.
3. Qədim türk epoxası - V - X əsrlər.
4. Orta türk epoxası - XI - XV əsrlər.
5. Yeni türk epoxası - XVI - XX əsrlər.” (Çobanov, 2008:25)

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar tərəfindən Altay dillərinin keçdiyi inkişaf mərhələləri müxtəlif mərhələlərdə olması göstərilmişdir. Məsələn, N.A.Baskakov türk dillərinin altı inkişaf mərhələsi keçməsinə toxunmuşdur:

1. Altay dövrü
2. Hun dövrü
3. Qədim türk dövrü
4. Orta türk dövrü
5. Yeni türk dövrü
6. Ən yeni türk dövrü. (Баскаков, 1960: 6, 15).

F.R.Zeynalovun bölgüsündə isə Altay və Hun, yeni və ən yeni mərhələləri birləşdirilərək türk dillərinin inkişaf mərhələləri 4 qrupda cəmləşdirilir:

1. Ən qədim türk dövrü
2. Qədim türk dövrü
3. Orta türk dövrü
4. Yeni türk dövrü. (Zeynalov, 1981:68)

Mədəd Çobanovun türk dillərinin, əsasən də, Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələsini fərqli, yəni beş mərhələdə həyata keçirilməsini göstərir.

Professor M. Çobanovun tarixin inkişaf mərhələsində Altay dilləri ailəsinə daxil olan, Azərbaycan-türk və Osmanlı türk dilləri arasında yaranan fərqliliklər nəzərindən qaçmamış, bu fərqliliklərə də aydınlıq gətirmişdir: “... Altay dilləri ailəsinə daxil olan bir neçə dilin, o cümlədən Azərbaycan-türk və Osmanlı türk dillərinin tarixin müəyyən mərhələsində digər dillərə nisbətən sürətlə inkişafına və həmin dillərdən özünün işləkliyinə, sabitliyinə və zənginliyinə görə fərqlənmiş və xüsusi mövqeyə malik ola bilmişdir.” (Çobanov, 2008:25)

Mədəd müəllimin tarixin inkişaf mərhələlərində Qafqazda və Yaxın Şərqdə beynəlxalq dil kimi istifadə olunmuş Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini sadalaması, ana dilimizin özünəməxsus xüsusiyyətləri kimi qəbul edilməlidir: “Azərbaycan-türk dili sait səslərin çoxluğu və ahəngdarlığı ilə musiqi; məcazların qədimliyi və zənginliyi ilə poeziya; sözlərin mənə çaları və məzmun ifadəliliyi ilə nəsr; ifadə tərzinin yığcam və lakonikliyi ilə dram; ümumişlək sözlərin zənginliyi, rəngarəngliyi və kütləviliyi ilə jurnalistika; termin və termin səciyyəli sözlərin sabitliyi ilə elmi; ictimai-siyasi terminlərin zənginliyi ilə siyasət və diplomatiya dili kimi insan təfəkkürünün bütün fikir və düşüncələrini, ehtimal və mülahizələrini əks etdirmək qabiliyyətinə malik ən ahəngdar, ən qədim və ən zəngin dillərdən biridir.” (Çobanov, 2008:26)

Professor M. Çobanovun Altay dilləri ailəsində Azərbaycan dilinin xüsusi mövqeyinin təşəkkül tapmasının əsas şərtlərini açıqlaması ana dilimizin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu da gözümüz önündə canlandırır. Mədəd müəllim Azərbaycan

dilinin öz mövqeyini erkən orta əsrlərdən etibarən bariz şəkildə büruzə verməsinə, bir sıra obyektiv və bəzən də subyektiv səbəblərlə bağlı olmasına da toxunmuşdur. Ədib obyektiv və subyektiv səbəbləri özünüməxsus şəkildə qruplaşdırmışdır. Mədəd Çobanov Altay dilləri ailəsində Azərbaycan dilinin xüsusi mövqeyinin təşəkkül tapmasının ilkin və başlıca səbəblərindən birincisi kimi “Azərbaycan türkcəsinin etnogenezisini təşkil edən tayfaların və tayfa birliklərinin hələ eramızdan bir neçə min il əvvəl geniş, vahid bir bölgədə və ya ərəzidə məskunlaşması, vahid ictimai-siyasi qurum kimi fəaliyyət göstərməsi və ən nəhayət, III -V əsrlərdən ümumxalq halında birləşməsi, özlərinin qədim dövlətçiliyini, dövlətçilik ənənələrini yaratması ilə bağlı” olmasını əsaslandırmışdır. Azərbaycan dilinin xüsusi mövqe qazanmasının digər səbəblərindən biri kimi “Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqeyi – Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasında böyük körpü rolunu oynaması, həmçinin Qədim İpək yolunun və digər ticarət yollarının bu ərəzidən keçməsi ilə bağlı” olmasını əsas göstərmişdir.

Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbi dilinin təşəkkülü haqqında

Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbi dilinin təşəkkül tapması, təkmilləşməsi, inkişaf yolu və s. maraqlı məqamlar Mədəd Çobanovun diqqətindən yayınmamış, bu məqamları özünüməxsus şəkildə təqdim etmişdir. Mədəd Çobanov xalqımızın şifahi ədəbi dilinin “artıq VII-VIII əsrlərə qədər tam mənası ilə təşəkkül etmiş, səlisləşmiş və təkmilləşmiş və beləliklə də, yazılı ədəbi dilin təşəkkül tapması üçün möhkəm bir bünövrəyə” (Çobanov, 2008:50) çevrilməsini, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin isə “artıq IX-XI əsrlərdə başa çatmış və sonrakı dövrlərdə cilalana-cilalana, səlisləşə-səlisləşə, zənginləşə-zənginləşə, dəqiqləşə-dəqiqləşə və təkmilləşə-təkmilləşə bu günkü müasir səviyyəyə gəlib” (Çobanov, 2008: 53) çatmasını xüsusi olaraq qeyd etməsi Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbi dilinin təşəkkül tarixini gözü-müzdə canlandırır. Professor M. Çobanov Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixini altı mərhələyə ayırır. Alimin Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin belə mərhələyə ayırması, ana dilimizin yazılı ədəbi dili, həmçinin ədəbiyyatı haqqında təəvvür yaradır. Mədəd Çobanov yazılı ana dilimizin başlanğıcı kimi, Orhun Yenisey abidələri kimi daş üzərində qələmə alınmış kitabələri deyil, “Kitab-dədə Qorqud” eposunu qəbul edir. Müəllif sonrakı bölgüləri artıq ədəbiyyatımızda özünüməxsus yer tutmuş söz xiridarlarının yaradıcılığı əsasında təqdim edir:

- “1. IX-XII əsrlərə qədər – “Kitabi-Dədə Qorqud” dövrü yazılı ədəbi dil.
2. XIII-XIV əsrlər - Həsənoğlu və Nəsimi dövrü yazılı ədəbi dil.
3. XV-XVI əsrlər - Ş.İ.Xətai və M.Füzuli dövrü yazılı ədəbi dil.
4. XVII-XVIII əsrlər - M.V.Vidadi və M.P.Vaqif dövrü yazılı ədəbi dil.
5. XIX əsr - Q.Zakir və M.F.Axundov dövrü yazılı ədəbi dil.
6. XX əsr- N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Sabir, S.Vurğun, M.İbrahimov, X.Rza dövrü yazılı ədəbi dil.” (Çobanov, 2008:55-56)

Professor Mədəd Çobanovun Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixini altı mərhələdə təqdim etməsi tədqiqatçılar arasında mübasə doğursa belə, bu professorun apardığı elmi tədqiqatlarının sonunda gəldiyi nəticəsidir.

Mədəd Çobanov tərəfindən Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinin tədqiq edilməsi onun elmi tədqiqatlarının ana xəttinə çevrilmişdir. Ədib Azərbaycan dilinin də ilk növbədə, yalnız öz daxili imkanları hesabına həm əsas lüğət fondunu, həm də qrammatik quruluşunu sadədən mürəkkəbə, bəsitdən mücərrədə doğru tədrici inkişaf qanununa müvafiq şəkildə inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə toxunmuşdur. Əlbəttə, dilin inkişafında baş verən dəyişiklikləri cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklərdən kənarda düşünmək olmaz. Çünki həyatda baş verən bütün hadisələr ilk növbədə öz əksini dildə tapır.

Professor M. Çobanov ana dili anlayışına bütün yönləri ilə cavablandırmağa cəhd etməsi, onun həm bir ziyalı olmasından, həm də dilçi-alim olmasından irəli gəlir. Mədəd Çobanov haqlı olaraq, ana dilimizi məhz "...xalqımızın tarixən təşəkkül tapmış adət-ənənələri, inamı, inancı, etiqadı və əqidəsi" adlandırır. Mədəd Çobanov qətiyyətlə vurğulayır: "Ana dilimiz xalqımızın mənəvi birliyi, həyatı, varlığı və mübarizəsinin qüdrətli silahıdır, gələcəyidir. Ana dili olmayan heç bir xalqın gələcəyi yoxdur." (Çobanov, 2008:162)

Ana dilimizin yad təsirlərdən qorunmasına, ədəbi dildə buraxılan qüsurlara yol verilməməsinə və ya da yol verilibsə, aradan qaldırılmasına və s. məqamlara münasibət bildirən Mədəd Çobanov həyəcan təbili çalmaqda haqlıdır. Belə ki, mətbuat səhifələrində, televiziya və radio verilişlərində buraxılan qüsurların insanların, xüsusilə də gənc nəslin danışıklarına mənfi təsir etmələri qaçılmazdır. Mədəd Çobanov radio və televiziya yayımlarının efir dilindəki qüsurlara toxunarkən, onları qruplaşdıraraq ictimaiyyətə təqdim etmişdir:

- “1. Aparıcıların nitqindəki qüsurlar.
2. Mətnlərin dilindəki üslubi qüsurlar.
3. Yersiz alınma sözlərin istifadəsi ilə müşayiət olunan qüsurlar.
4. Müğənni və xanəndələrin çıxışında yol verilən qüsurlar.” (Çobanov, 2008: 222-223)

Mədəd Çobanovu radio və televiziya yayımlarının efir dilində yol verilmiş qüsurlar bir dilçi-alim kimi daim narahat etmiş, onu yalnız həmkarlarına deyil, bütün xalqına çatdırmağa çalışırdı.

Azərbaycan dilinin dövlət statusu qazanması və Azərbaycanşünaslıq haqqında

Mədəd Çobanov elmi tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin bir dil kimi dövlət statusu qazana bilməsi məqamlarına da aydınlıq gətirmişdir. Ədib Azərbaycan dilinin xalqın tarixi prosesində bir neçə dəfə rəsmi dövlət dili olması məqamına biganə qalmamış, tarixi inkişaf prosesinə nəzər salmışdır. Mədəd Çobanovun Azərbaycan dilinin məhz hələ Şah İsmayıl Xətai tərəfindən rəsmi dil elan edilməsi məqamını yada salan fikirləri maraq kəsb edir: “Azərbaycan-türk dili ilk dəfə XV-XVI əsrlərdə, xüsusilə Səfəvilər dövrünün əvvəllərində rəsmi dövlət dili elan edilmiş və bu dilin inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür.” (Çobanov, 2008: 55-59) Mədəd Çobanov Azərbaycan dilinin dövlət statusu

qazanmasını 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən həyata keçirilməsini vurğulayır. Mədəd Çobanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci il 27 iyun tarixli xüsusi qərarı ilə “Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, irəlidə bütün məhkəmə, idarəci-daxiliyyə və sair vəzifələrin başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istimalma müsaidsə edilsin” kimi qeydinə əsaslanaraq, bu dövrdə ana dilimizin dövlət statusu qazanmasını tarixi faktlarla təsdiq edir. Mədəd Çobanov Azərbaycan dilinin rəsmi dil kimi təsdiqini həm də 1978-ci ildə tapmasını da vurğulayır: “Azərbaycan SSR də 1978-ci il aprelin 21-də özünün yeni Konstitusiyası”nı qəbul etdi. Həmin Konstitusiyada deyilirdi: “Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir””. Mədəd Çobanov Azərbaycan dilinin 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”nın 21-ci maddəsində Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsdiqini tapması məqamını da işıqlandırır: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”. Mədəd Çobanov Azərbaycan dilinin dövlət statusu qazanmaq yolunda keçdiyi inkişaf tarixinin həm qədim köklərə bağlı olmasını, həm də keşməkeşli olmasını əks etdirməyə nail olur: “... Azərbaycan-türk dili dördüncü dəfə rəsmi dövlət dili statusu aldıqdan sonra ədəbi dilimizin istər şifahi, istərsə də yazılı qollarının inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi şərait yaradılmış, həyat və məişətin bütün sahələrində onun işlənmə sferası daha da genişləndirilmişdir.” (Çobanov, 2008: 66)

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dili rəsmi dil kimi siyasətçi, publisist, jurnalist, İran kommunist partiyasının təsisçisi, Azərbaycan Milli Hökumətinin sədri (1945–1946) Seyid Cəfər Mir Cavad oğlu Pişəvəri (Cavadzadə, 1892-1947) tərəfindən də elan edilmişdir. Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə Güney Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması ilə nəticələnməsi, 21 Azər nehzəti (inqilabı) adı ilə tanınan Azərbaycan Milli Hökumətinin fəaliyyətinin, bu hökumətin apardığı islahatların nəticəsi kimi Azərbaycan dili rəsmi dil elan edilir: “Kültürel alanda yapılan faaliyetlerin en önemlisi ise Azerbaycan dilinin resmi devlet dili yapılmasıdır. Hatta bunun için 6 Ocak 1946 tarihinde 10 maddelik bir kanun çıkarılmıştır. Buna göre bütün devlet dairelerinde yazışmalar, eğitim öğretim, her türlü yayın Azerbaycan dilinde yapılacaktır. Azerbaycan dilini bilmeyenlere öğrenmeleri için süre konulmuştur. Diğer unsurlar kendi okullarında kendi dillerinde eğitim alabileceklerdir. Fakat, bu okullarda da Azerbaycan dilinin okutulması zorunludur.” (Sarısaman, 2021: 473)

Azərbaycan dilinin xalqın tarixi inkişaf prosesində dövlət statusu qazanması haqqında bəhs edərkən, Azərbaycanşünaslıq və onun mahiyyəti və məzmununa toxunmadan keçmək mümkün deyil.: “Azərbaycanşünaslığın əsas atributları” öz mahiyyətinə və məzmununa görə üç sahəni əhatə edir:

1. Milli sərvətimiz – Ana dilimiz;
 2. Ünvanımız – Azərbaycan (tarixi Azərbaycan) ərazisi;
 3. Tarixi tərcümeyi-halımız və ya həyatnaməmiz – milli-etnik tariximiz.”
- (Çobanov, 2008: 133).

Professor Mədəd Çobanov Azərbaycanşünaslığın əsas xüsusiyyətlərini sadalamaqla xalqın ana dilinə, torpaq ərəzilərinə və tarixinə ehtiramla yanaşmasını, dəyərləndirməsini təbliğ edir. Ümumiyyətlə, "...azərbaycanşünaslıq kifayət qədər mükəmməl bir elm olaraq XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Azərbaycanşünaslığın meydana çıxması Azərbaycanda elmi təfəkkürün inkişafı ilə yanaşı (bəlkə də daha çox) azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur ki, bu da özünü milli-ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrində göstərmişdir." (Cəfərov, 2005:3)

Nəticə

"Türk dillərinin ədəbi birliyinə doğru", "Azərbaycanşünaslığın əsasları", "Azərbaycan onomastikası", "Azərbaycan antroponimiyasının əsasları", "Borçalı toponimləri", "Borçalı şivələrinin leksikası", "Dədə Qorqud – Qəhrəmanlıq dastanı" və s. monoqrafiya, kitab, dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifi olan Mədəd Namaz oğlu Çobanov (1937-2023) elmi yaradıcılığı boyu "Ana dilimiz xalqımızın tarixi milli sərvəti, biz isə onun keşikçiləriyik" ideyasını təbliğ etmişdir.

Əsərləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmiş Mədəd Çobanovun Türk ədəbi dillərinin birliyinə səsləyişi isə milli şüurun formalaşmasında türkdilli xalqların əlaqələrinin genişlənməsini, türk dillərinin geneoloji, morfoloji, tipoloji cəhətdən təsnifi onların qohum dillər olmasını əks etdirir. Professor Mədəd Çobanovun türk xalqlarının milli mənsubiyyətini, təkamülünü və onun tarixi inkişaf mərhələlərini, Azərbaycan dilinin türk dilləri içərisində özünəməxsus olan yerini müəyyənləşdirməsi sahəsindəki xidmətləri elmi fəaliyyətini əks etdirir. Azərbaycanın dilçilik sahəsində özünəməxsus dəstixətti olan Mədəd Çobanov qələmə aldığı, Türk xalqlarının dillərini, xüsusilə də Azərbaycan dilinin tarixi və müasir problemlərini əhatə edən əsərləri ilə elmdə əbədi iz buraxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov, Nizami (2005). Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika.
2. Cəfərov, N. (2008). Redaktordan. M.N.Çobanov. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru. Bakı, "Təhsil" EİM.
3. Çobanov, M.N. (2008). Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru (I). Bakı, "Təhsil" EİM.
4. Çobanov, M.N. (2012). Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru (II). Bakı, "Elm və təhsil".
5. Sarısamani, S. (2021). İranlı Bir Türk Lider Mir Cafer Pişeveri". Türkiyə Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Journal of Turkish Researches Institute). 72, (Eylül- September).
6. Zeynalov, F.R. (1981). Türkologiyanın əsasları. B.
7. Баскаков, Н.А. (1960). Тюрские языки. М.

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.53>

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR
ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ
LITERARY CONNECTIONS

РУСТАМ НАБИЕВ (Россия)*

РУССКИЙ ЭПОС О БУЛГАРАХ, ТАТАРАХ И ТЮРКАХ

Резюме

В нижепредставленной статье автор исследует значительный пласт сведений о татарах, тюрках и булгарах в русских песнях, былинах, сказаниях. Использовались наиболее ранние издания исторических песен и сказаний, которые в большей степени сохранили сведения об обстановке прошлых веков. Наиболее архаичные отрывки легенд с упоминанием тюрков сохранили русские летописи, в частности, сведения Ипатьевской и Никаноровской летописей. Методика исследования включает как общенаучные, так и частно-научные методы исследования, среди которых можно отметить диалектический, конкретно-исторический, сравнительное сопоставление, применяемые в рамках ретроспективного рассмотрения материала. В числе выводов можно отметить преемственность ряда сюжетов из более древних культур. Иногда прослеживается процесс выхолащивания сюжета сказаний, утраты древних сведений. Обращает на себя внимание замена с течением времени одних этнонимов другими, а также закономерное искажение непривычных имён и названий. Результаты исследования могут быть использованы историками, литературоведами, этнографами для дальнейших разработок и преподавания.

Ключевые слова: *булгары, татары, тюрки, эпос, песня, былина, сказание.*

Русские былины и сказки, несомненно, являются весомой частью мирового эпического наследия. Следует отметить, что кроме литературного своеобразия и значимости, былины несут довольно существенный объем исторической и этнографической информации. В былинах, сказках и поговорках отражены особенности быта и стереотипы восприятия окружающей среды русским народом.

По поводу времени создания этих произведений не утихают споры среди исследователей, а мы, в рамках данной статьи, предлагаем считать време-

* Профессор кафедры государственно-правовых дисциплин Казанского юридического института МВД России, доктор исторических наук, профессор. E-mail: nabiev_bulg@mail.ru

нем создания не определённый рубеж, а весь период формирования великорусского этноса, растянувшийся на весь средневековый период.

Несмотря на выраженную преемственность многих мотивов по отношению к эпосам восточных народов, сказы, былины и поговорки носят некоторые интересные черты великорусского народного быта, значимы для историков, культурологов и этнографов (А.Ф. Рихтер, В.В. Стасов, А.А. Потебня, Н.С. Трубецкой, В.Ф. Миллер, Г.Н. Потанин, С.С. Аверкиев и мн. др.). Некоторые из авторов относили преимущественно восточное влияние к «золотоордынскому» периоду (т.к. в России преобладало мнение о скандинавском происхождении Руси, следовательно, ранее это было невозможно). О связях тюрков со славянами в более раннюю эпоху писали Д.И. Багалей, Л.В. Голубовский, В. Пархоменко, С.Е. Малов, В.А. Гордлевский, Имре Пачаи и др. По мнению последнего *«виднейшие русские ученые Ф.И. Буслаев, А.Н. Веселовский, В.Ф. Миллер, ... в основном приняли выводы о восточных корнях русского фольклора»* (Ире Пачаи, 2021: 224).

Г.Н. Потанин, вслед за В.В. Стасовым, выявлял регулярные сходства между русскими сказами, западноевропейским эпосом и восточными сказаниями («В наших былинах...»).

Если русский культурный мир в XVI веке ещё был неотделим от татарского культурного сообщества, то в XIX веке европеизированная российская элита противопоставляла себя «азиатчине». Вслед за Западной Европой великорусская наука стала рассматривать Восток как субъект культурно чуждый России и задалась вопросом о степени восточных заимствований в русской культуре. И здесь они были неприятно поражены: *«Повести и сказки»... наполненные ...татарскими и монгольскими именами, и доныне они любимое занятие простого народа»* (Рихтер, 1822: 269).

Ещё более радикально высказался Стасов, заявив, что *«...большинство сказок наших не имеют в своей основе ничего русского... И те (Р.Н.: сказания), которые у нас общие с западными народами, и те, которые обращаются исключительно в нашем народе – все присходят с Востока... исключений очень немного»* (Стасов, 1868: 220-221). Например, анализируя многочисленные параллели сказа о Еруслане Лазаревиче с «Шахнаме», он выявил совпадения имён вплоть до имени коня» (Стасов, 1868:175-195). Причём глубокие сюжетные корни он относил к «Рамаяме» (Стасов, 1868: 196). Его позицию в той или иной степени разделял ряд других исследователей. Мы же ссылаемся на неё в доказательство тезиса о том, что атрибутика древних произведений во всякую новую эпоху испытывала влияние времени, поэтому в ряде случаев упоминание «татар» в былинах заменяло этнонимы прежних противников. В некоторых случаях изначальными образами могли быть природные враждебные силы или животные. «И в эпоху позднейшую в образе змея представляли врага, и именно *татарина*» (Буслаев, 2015: 238). Также и с именами персонажей: сравнивая разные редакции былин об Илье Муромце он обратил внимание на то, что вместо Калина-царя в одном варианте, в дру-

гом указан Батый (Стасов, 1868: 668-669). В другом сказе со схожим сюжетом упоминается «*Турець-Салтанъ, или Салтанъ Бекетовичъ, или индВйсьй царь*» (Стасов, 1868: 697).

Одними из первых издавали сказки М.Д. Чулков, В.А. Левшин и О.М. Сомов. Вслед за В.Ф. Миллером за этот вопрос всерьёз взялись П.М. Мелиоранский, Ф.Е. Корш. Кстати, роль В.И. Даля как востоковеда также ещё не получила должного изучения.

О роли половцев в русском эпосе и русской истории вновь был поставлен вопрос в сороковых годах XX века советскими учеными В.А. Пархоменко, С.Е. Маловым В.А. Гордлевским и др.

Наше внимание привлекли сведения о булгарах и тюрках в великорусских (не считая украинских и белорусских) богатырских былинах, песнях и сказках. Это относится не только к отдельным именам, наличие которых отмечали исследователи уже на начальном этапе российской европейской науки. Так, А.Ф. Рихтер отмечал, что русские «*повести и сказки... наполненные [восточными – Р.Н.] роскошными описаниями и превращениями, иносказанием и татарскими и монгольскими именами, и доныне они любимое занятие простого народа*» (Рихтер, 269).

Действительно, таковых немало, (*Булат, Ермак, Кудеяр, Рогдай, Руслан, Ратмир, Садко, Салтан, Сухман Одихмантьевич и др.*), однако, простое перечисление не даёт достаточно полного представления о характере и степени взаимодействия культур на территории Восточной Европы.

Автор предлагает в качестве алгоритма исследования использовать ретроспективный метод (от «татарского» периода к «булгарскому») с учётом основного вектора заимствования мотивов и образов, намеченного ещё Максом Мюллером и В.В. Стасовым: от уровня древнеиндийских вед и «Авесты» к западноевропейским через посредство средневековых алтайских народов и русских.

Подобный подход позволяет при рассмотрении верхнего пласта заимствования тюркизмов в русском эпосе учитывать более древние слои, сюжетная линия которых была пополнена более понятными именами и образами.

Одним из наиболее поздних упоминаний о татарах и Казани, наверное, следует считать исторические песни о *казачьем* (тюркизм) *атамане* (тюркизм) *Ермаке* (тюркизм) *Тимофеевиче*. Легенда предполагает его принадлежность к русскому народу и культуре, однако, примечательно, что его принимают в ханском казанском кремле как своего и даже доверяют оборону одного из важнейших участков обороны.

«...*Сажает за столы дубовые,
за скатерти шелковые*¹,
*Ставит яство сахарное,
Пойло ставит разнопьяное.*

¹ Интересную деталь русских былин отметил ещё В.В.Стасов: характерная для русской культуры материя – полотно белое, для Востока – шёлк.

Тут Ермака повелитель начал просить:

«Ой ты, Ермак сын Тимофеевич,

Помоги отстоять Казань-город!» (Взятие Ермаком Казани, 2022).

Ещё больше тюркизмов и указаний на «татар» было указано в песнях о походах Ермака в Сибирь

Видимо, тюркское имя было дано реальному герою не случайно, не случайно его приняли зауральские народы, не случайно царь дал ему войско, вооружённое лучшим оружием, не случайно он захоронен после гибели на мусульманском кладбище. Особенно, если учитывать чингисидские гены, выявленные у некоторых наследников атаманов Войска донского.

Воинская память русского народа сохранила яркие впечатления русско-го воинства. «Казанский летописец» указывал, что из-за больших потерь среди воинов казанцы стали одевать в броню крепких девушек и выставлять их на стены. Русские исторические песни запомнили это.

«Татарки-казанки на стене они стояли, На стене они стояли,

<---> показали: «Еще вот те, государь-царь, Казань-город взять!»

(Русская историческая песня, 1987: 56).

Несколько иной вариант:

«Тут татарушки по крепости похаживают.

На Грозного царя Ивана лихо думают:

«Уж ты батька белый царь, да не взять тебе Казань,

Что ни во сто лет, ни в двести, Ни в тысячу лет!»

Тут и, матушка, Казань да разорвало,

всех татарушек из крепости повыкидало, где рука, где нога, где буйная голова...» (Исторические песни: 357).

Подтверждают песни и каменные стены казанской крепости, и наличие артиллерии:

«Как и наш-ат государь под Казань он подступал, под тоё ли крепку стену белокаменную» (Исторические песни: 355)

«Не успел пушкарь слово вымолвить,

Как и взорвало стену белокаменную,

Поломало все башенки узорчатые» (Взятие Казани).

Запомнилось в народе и то, что подкоп под стены был не один, их было велось несколько:

«Становились они подкопью под Булат-реку,

Подходили под другую под реку под Казанку...»

(Взятие казанского царства, 2022).

Нам встречались упоминания о том, что подкоп на месте улицы Большой проломной был не один. Не исключено, что ранее отмечавшийся подземный ход под рекой Казанкой является одним из тех подкопов. Искажённые названия канала Булак (Булат, Сулай-река и др.) могут свидетельствовать о длительном их устном и письменном бытовании в иноязычной среде.

О пушках на крепостных стенах пелось так:

*«Поставлю свои караулы крепкие
Над пушками долгомерными
И буду стрелять-от царя белого».*

«Занимайте места притинные, [на крепостной стене - НРФ]

Становите свои караулы крепкие

Переворачивайте пушечки долгомерные» (Взятие Ермаком Казани).

Весьма тягостное впечатление производит песня «Казань-город», в которой описывается состояние края после войн.

На горах казанских

«Не головы лежат сахарные —

Лежат головы человечья...

На полях, полях хлебородных

Там не хлебушки растут пианичные —

А растет у вас одна мертвечина;

Во лесах, лесах у вас темных...

Воют волкушки всё серьи,

Да живут-ходят там разбойнички...» (Казань-город, 2022).

В истории российской государственности и державности не утихают споры о рубеже и истоках имперской природы Московского царства. Русский народ сохранил эмоциональную память о значимости низвержения Казанского ханства («царства»). Народная память уверенно зафиксировала, что царский титул «Иван Грозный» принял после взятия Казани в знак преемственности более высокого царского статуса казанского хана-Чингисида:

«А за гордость царя Симеона,...

Он и взял с него царскую корону,

И снял царскую перфиду,

Он царской костыль в руки принял,

И в то время князь воцарился

И насел в Московское царство» (Взятие казанского царства: 58).²

Интересно смысловое отделение «панов-уланов» от «злых татар», но приравнены мурзы и уланы «мурзы вы улановья!» (Русская историческая песня:117).

«А на западну сторону и в ночь пошли — прирубили чукиши с олюторами» (Русская историческая песня:128). По всей видимости, под олюторами старины запомнили олатырев (алатырские татары-мишари) и, возможно, марийцев или чувашей³.

В песнях о Ермаке упоминаются корабли «тезицкие и мужицкие», разграбленные его ватагой на Волге. Микротопонимы казанского кремля позво-

² Конечно же такая народная память противоречила утвердившемуся в отечественной истории мнению о преемственности титула «царь» от Византии, чем и объясняется отрицательная реплика публикатора А.А. Коринфского.

³ Термин *чукаши* имеет перевод с марийского (напарник, друг). Луговые мари, действительно, были верными союзниками казанцев во всех войнах.

ляют предполагать, что в основе лежит термин *тезик*, означавший (таджикского, иранского? – Р.Н.) купца (Казанский кремль: 2022).

В песнях о Ермаке описывается ряд других особенностей (насколько это возможно для этого жанра народного творчества) мира сибирских татар. Указывается, например, ныне утраченная гидронимия (Русская историческая песня, 111-114), а также одна интересная деталь, объясняющая лояльность «котовских татар»:

«...а на место Кучума-царю утвердил **Сабанака-татари́на** и дал ему полномочие...». Восстание местных татар объясняется злоупотреблениями по сбору налогов (Русская историческая песня: 111-114).

К более позднему времени (XVII в.) относят казачьи исторические песни о войнах с крымскими татарами и турками. На наш взгляд, одна из них примечательна упоминанием казаков–татар, которые (для отличия от обрусевших собратьев) называются в тексте *кайсаками*» (Оплошность казаков под Азовом (Русская историческая песня: 139-140).

В целом, типичное отношение к татарам в поздних русских песнях и поздних сказах хорошо выражено в песне «Взятие Азова». «Во белы руки берите сабли вострые, вы рубите со татар буйны головы!» (Русская историческая песня: 139), «злых поганных татаровей» (Русская историческая песня: 358 и др.). Отрицательное отношение к татарам встречается и в некоторых былинах, где их побеждают богатыри князя Владимира Киевского, например, *Илья Муромец* или *Сухман-богатырь* (*Сухмантий Одихмантьевич*). Подобное соседство былинных героев и киевского князя Владимира давно было признано позднейшей интерполяцией. Подобные вставки в устные и письменные произведения нередки и являются следствием церковной и государственной политики.

Однако, встречаются относительно нейтральные по отношению к верховной власти повествования. Так в песнях о Щелкане Дюденевице не оспаривается его право на сбор налогов, управление и суд в Твери, данные ему ханом Узбеком (Бегматов, 2021: 65-66).

«А и деялося в Орде,
Передеялось в Большой.
На стуле золоте,
На рытом бархате,
На чер[в]чатой камке
Сидит тут царь Азвяк,
Азвяк Таврулович;
Суды рассуживает
И ряды разряживает,
Костылем размахивает
По бритым тем усам,
По татарским тем головам,
По синим плешам.

*Шурьев царь дарил
Азвяк Таврулович⁴
Городами стольными:
Василья на Плесу,
Гордея к Вологде,
Ахрамея к Костроме» (Щелкан).*

Народная поэзия сохранила память о дани, которую платила Литва и отрицают современные польско-литовские патриоты:

*«Уезжал-то млад Щелкан
В дальнюю землю Литовскую
За моря синя;
Брал он, млад Щелкан,
Дани-невыходы,
Царски невыплаты:
С князей брал по сту рублей,
С бояр по пятидесят» (Щелкан).*

Расправа Щелканом объясняется не заведомой неприязнью или мифическим сопротивлением «Золотой Орде», а циничным нарушением морали (жестокий сыноубийца) и превышением полномочий и злоупотреблением властью.

*«И вдовы-то бесчестити,
Красны девицы позорити,
Надо всеми наругатися...» (Щелкан).*

И слушатель, и коллективный автор понимали, что подобные эксцессы не могли окончиться силовым устранением столь высокопоставленного чиновника. Представляется, что именно имплицитное представление о закономерной реакции ханского суда заключается в последней фразе песни: «...*Ни на ком не сыскалося*». То есть, никого [как это не парадоксально!] не наказали за это убийство Чол-хана⁵.

Примечательно, что народная память несколько искажённо, но сохранила имена реальных героев и древние слова, значения которых в наше время утрачены. Так, Щелкан это - *Чол-хан* – почетное звание в буквальном смысле «почетный, почитаемый хан». В тексте также указывается, что в своем высокомерии он «*зачванился*», то есть назывался *чжуваном* (Щелкан) – наследным Чингисидом.

В сказе «Акундин Путятич» есть упоминания о «Золотой» и «Большой Орде», которая выделилась во второй половине 15 века. Указывается и юрисдикция территорий, с которых собираются те или иные налоги. «...*путь-дороженьку злу Татарчонку в золоту орду*» (Русские народные сказки, Сахаров: 136). Анкундин едет в погоню от Муромы «*три дня*» на веслах, смотрит

⁴ Варианты имени: *Возвяк сын Таврульевич, Звяга-царь* и т.п.

⁵ К сожалению, реакцией верховной власти стала т.н. «Федорчукова рать» с полным разгромом Тверского княжества.

на берегу в золотой орде они полон делят (Русские народные сказки: 141). Что примечательно, герой сказания, обладая возможностью и силой, атакует татар за пределами Казанского ханства на территории русских княжеств. На наш взгляд, его нападения – не бандитский грабёж, а своеобразная (жёсткая) борьба с произволом таможенных команд, нарушивших границы княжеств и таможенных постов. Татары, в частности, заявили, что *дань на все лодочки идет в большу орду* астраханскую ко тому ли славну татарину Тугарину (Русские народные сказки: 144). Анкундин на это отвечает, что Ока-река его вотчина и здесь он собирает налоги. После разгрома татарских кораблей он устанавливает на Оке заставы (Русские народные сказки: 145). Некоторые сведения (Киев уже не Русь, Орда Астраханская, Москва белокаменная (Русские народные сказки: 149) позволяют предположить, что время сложения сказа относится примерно ко второй половине XV в.

Вместе с тем существует значительный слой информации, где тюркские герои оцениваются положительно. Как правило, они подаются в эпосе в качестве русских героев. Это такие персонажи, как *Садко* (< Садык), *Сухман*, атаманы *Ермак*, *Сирко*, *Разин*, *казак Мамай*, разбойник *Кудеяр* и др.

Наверное, последним и наиболее почитаемым тюркским героем, трансформированным в русского Робингуда, был *Кудеяр*, народные легенды о котором были распространены «от Воронежа до Соловков». По словам исследователя эпоса Е.А. Дороховой, «... в каждой местности был свой *Кудеяр*. Поэтому легенды в зависимости от региона разнятся». В источниках зафиксированы вероятные прототипы с подобным именем. Легенды представляли его то баскаком, то приближённым Ивана IV (Кем на самом деле был легендарный разбойник *Кудеяр*. 2023).

Народные предания о (русском) разбойнике *Кудеяре* переросли в художественные произведения уже в XIX веке (Костомаров, 1860). В Курской, Орловской, Воронежской губерниях и Поволжье он был более почитаем, чем вышеупомянутые казачьи атаманы. «Сказания и песни восхваляют *Кудеяра*» (Марков, 1897: 602).

Существуют и исключения в оценке тюркских героев. Есть произведения, где они прославляются. Как правило, это связано с их христианским вероисповеданием. Особенно, если ими был совершён подвиг и страдания за веру. По мнению М.О. Скрипиля, легенда окончательно сложилась в XV в. (Повесть о Петре...1958: 430–432). Р.П. Дмитриева отмечает, что симпатии автора на протяжении всего повествования явно на стороне основателя монастыря Петра. По её мнению, произведение было призвано утвердить права церкви на земельные угодья в Ростовском княжестве, с князьями которого впоследствии возник спор о территории. «*К ростовским князьям автор «Повести» относится с пренебрежением...*». Зато «Повесть» с уважением относится и к потомку чинисиды Петра Игнату, который не испугался татарской рати, вышел «*пред Ахмыломъ и сказася ему древняго брата царева племя...* После чего заявил Ахмылу: «*А се есть село царево и твое, господи, купля*

прадеда нашего...». Этим внук Петра спас монастырь и поселение. Благо-склонно описан и чингисид Ахмыл, который подтвердил права монастыря, и сам внёс огромный вклад в казну монастыря. «Ахмыл же, возьмь 40 литръ сребра, вдасть владыцъ, а 30 литръ вдасть клиросу его»⁶ (Повесть о Петре...1958: 430–432).

Во многих русских богатырских былинах с древними сюжетами упоминания «*татар*» давно были признаны позднейшими вставками (Стасов, 1868), однако встречаются тюркские имена, которые могли относиться к более раннему времени. Так, предполагается, что былинный змей *Тугарин-Змеевич* исторический половецкий хан *Тугрохан* (Кусмауль, 11.10.2021).

В некоторых произведениях указываются и другие тюрки. С половцами и их непобедимым богатырём *Бакланом*⁷ борется *Укром-табуницик* (Сомов, 1989: 48-50). О половецких ханах *Сырчане* и *Атраке* упоминается в «Сказании о траве Емшан» (Сказание о траве Емшан) из состава «Ипатьевской летописи» (ПСРЛ. Т.2. 1908: 490).⁸

Интересен тот факт, что мотивы, зафиксированные в этих произведениях, встречаются в сказках А.С. Пушкина, которые, как мы знаем, ему поведала его няня Арина Родионовна, а также в народных сказах⁹. Таким образом, информацию, изложенную в них, можно смело считать народной памятью.

Наибольшего внимания заслуживают сказки с «богатырскими» мотивами. В «Сказках» В.А. Левшина привлекают внимание имена «великих русских князей *Хасан* и *Авесхасан*» (Левшин, 1780. Ч. 3: 39-40). Эти имена явно испытали влияние разных редакций и языков. Сопоставимое имя *Гасан Аст-раханский* есть в богатырских сказках М.Д. Чулкова¹⁰, в истории Болгарии *Ясени* (Ясень-Хасан) – целая династия.

Имя *Авесхасан* проявляет некоторое сходство с именем великого правителя (Атиллы ?) из «Временника болгарских ханов» (также, кстати, обнаруженного в древнерусской литературе) – *Авитохол* (Мудрак, 2022: 89, 91). Примечательно, что это имя перекликается с архаичными данными некоторых русских летописей. В приложении к «Никаноровской летописи» издателями размещён «хронограф» (явно изъятый из основного текста)¹¹, и в нём

⁶ *Ахмыл* – реальное лицо – посол хана Узбека. В 1322 г., московский великий князь Ивана Калита сопровождал *Ахмыла* на пути из Орды в Северо-восточную Русь (ПСРЛ. Т.10, 1885: 188).

⁷ С маньчжурского *Баклан* переводится как «мудрый». Примечательно описание полного вооружения богатыря Баклана, которое с трудом тянули на телеге быки.

⁸ Эта легенда сохранилась и на Русском Севере и опубликована Б. Шеригиным в XX в. Схожее сказание сохранилось у наследников болгарского единства – кавказских карачаевцев, что придает дополнительную значимость сведениям «Сказания о траве Емшан» о кавказском регионе (о стране «*кобезов*» [абазинцев?] и о «Железных воротах»). Какая-то связь прослеживается также в казахской легенде о емшан-траве.

⁹ Например, огромная голова-хранитель на поле боя и меч под ней. У Левшина/Чулкова под камнем лежал ключ от арсенала. В исторических песнях один из героев – кот, гуляющий по цепи и пр.

¹⁰ Считаю своим долгом оговориться, что не разобрался в авторстве ряда сказаний: в своё время лично читал сборники сказок В.А. Левшина XVIII в., но в наши дни, а в интернет сообществе они приписываются М.Д. Чулкову (Подробнее см.: Шкловский, 2023). Вопрос авторства осложняется тем, что сборники произведений обоих авторов отличаются разнообразием стилей изложения.

¹¹ Эта хроника, изъятая из основного текста, весьма напоминает стиль и информацию т.н. «Иоакимовской

приводятся имена *Сан* (кан?)¹², *Великосан*, *Авелгасал* (ПСРЛ. Т.27, 1962: 140). Очевидно, что не такие уж и сказочные сведения содержат эти сказки.

В русских сказках, записанных В.А. Левшиным в XVIII в., (в частности, в «Повести о богатыре Булате»), имеются упоминания о гуннах, а болгарский князь *Аспарух* назван отцом Руса и учителем Роксаллана. Князь Владимир назван сыном князя *Желатуга* (Левшин, 1780: 3, 27). В приложении к «Никаноровской летописи» содержится указание на имя *Жилодух*, а также имеется ряд имен князей, которые пока ничего не говорят автору: *Диюлен* и *Сидилахх* (ПСРЛ, Т.27, 1962: 137-140). Имя *Желатуга* примечательно тем, что схоже с реальными именами правителей древних царств, ср.: болгарский *Омуртаг*, или новгородский кан *Озонтаг*, а также боспорский вождь *Сартак*.

Смутные легендарные упоминания о некоем кагане «сыроядце» (вероятно, аварском кагане Бояне – Р.Н.) в числе предков-основателей династии русских князей сохранились в той или иной степени в начальной части разных летописей. Интересно упоминание Чернобога в сказках: «*Чернобог – защитник русского народа*» (Левшин, 1780: 45-46). Его же именовали Карачуном. Гора *Карачун* (у г. Славянска) сохранила в памяти народа имя древнего божества несмотря на смену целого ряда культур и народов.

Сведения о булгарах сохранились в былинах о Добрыне Никитиче в изложении М.Д. Чулкова. Национальность Добрыни Никитича по этой версии не указывается, но отмечается его служба в разных государствах до его прихода к князю Владимиру. Отмечается и его служба болгарскому князю. «*Понравился я Тревелию несказанно. Он принял меня в услужение и, видя склонность мою к оружию, определил хранителем своей оружейной палаты – чин первый в государстве, после военачальника*». Затем потребовались его боевые навыки. «*В пределах Болгарии появился ужасный Полкан, вышедший из степей застраханских, и стал опустошать стада, отгоняя лучший скот и поедая*»¹³.

Добрыня Никитич согласно былинам победил великана: «*...сбил его с ног, сорвал с него голову, привез в Боогорд...*». Вскоре появился Тугарин Змей. «*...верховный жрец нес истукан Чернобогов*» против Тугарина. «*Он видя, что силу его колдовства удерживают заклинания жрецов, обратил всю*

летописи» из «Татищевского свода». Кроме того, она содержит ту информацию из первых абзацев ПВЛ, которые оказались удаленными и исправленными в остальных списках летописей.

В ней указывается что славяне пришли на оз. Илмер (ранее – Мойска) в сопровождении **болгар** после первого и второго запустения Словенска: «*...поидоша с Дуна(я) множество их бес числа с ними же Скуфи и Болгары и иностранницы*» (ПСРЛ. Т. 27. 1968: 141). Вероятно именно этот эпизод удален из остальных летописных списков, где он размещался между сведениями о проживании славян на Дунае и расселении их вдоль Днепровского пути.

¹² В подлинном тексте буква «с» написана по стертому тексту.

¹³ О том, что *Полкан* не выдуманный В.А. Левшиным и М.Д. Чулковым образ, а субъект древних преданий, можно судить по частной реплике М.В. Ломоносовой: «*...известные в сказках Полканы, из человека и коня сложенные, как греческих центавров?*» (Ломоносов, 1766: 100-101). Вообще, собачья кличка *Полкан*, закрепившаяся в народе до XX века, сама по себе яркое свидетельство былой популярности этого образа в народе.

злобу свою на несчастного князя. Он проглотил Тревелия и удалился из Болгарии» (Сказка о Добрыне Никитиче). Сказка в трактовке Чулкова/Левшина содержит ряд любопытных деталей и имён, в т.ч. имя знаменитого болгарского кана *Тервиля*, который указан в «Именнике болгарских князей» и официально учитывается болгарской историей.

В пересказе Сахарова (он считал, что Чулков имел в руках подлинный текст сказа, который подвергся правке (Русские народные сказки, 1841: 244), в этой былине были и иные сведения. В частности, враг булгар и царь «узров», возглавлявший «народы печенежские» ... «*Сарагур погиб от руки государя болгарского*» (Русские народные сказки, 1841: 227-231). В пересказе Кириши Данилова («мнимый сочинитель») сказ о Добрыне Никитиче содержит сведения о некоторых народах Поволжья:

*Добрыня «Вырубил чудо белоглазую, покрошил сорочину долгополую,
А и тех черкес пятигорских, калмыков с татарами
Чукии все и алыторы»* (Русские народные сказки, 1841: 242).

Думается, что в последней строке речь идёт об алатырских татарах и союзных марийцах.

Обсуждение и выводы

В рамках представленной статьи автор исследовал определённый пласт сведений о татарах, тюрках и булгарах в русском эпосе: песнях, былинах, сказаниях. Не рассматривались поговорки и пословицы. Использовались наиболее ранние издания исторических песен и сказаний, которые в большей степени сохранили сведения об обстановке прошлых веков. Наиболее архаичные отрывки легенд с упоминанием тюрков сохранили русские летописи и церковные жития. В ходе сравнительного сопоставления легендарных сведений летописей с информацией ранних опубликованных русских сказок, применявшегося в рамках ретроспективного рассмотрения материала, выявлено сходство имён некоего правителя *Авитохол/Авесхасан/Великосан*. Этого правителя некоторые исследователи считают Атиллой, и его именем назван исторический журнал в Болгарии «Авитохол».

В сопоставлении со сказками В.А. Левшина четко определяются имена болгарских ханов Тервиль (из «именника» болгарских князей) и великий Аспарух. Вызывают интерес их титулы. Так, в сказке М.Д. Чулкова о Добрыне Никитиче он служил болгарскому князю, а у И.П. Сахарова – «Болгарский царь» (Русские народные сказки, 1841: 17). Более того интересны их взаимоотношения с киевскими правителями, которые явно ниже по статусу. В обоих вариантах Змей Тугарин требует погасить задолженность болгарскому правителю.

«Прогневал князь киевский царя болгарского. Того царя, что живет недалеко Лукоморья синего. И велел царь болгарский принести голову Владимиру за неправды великие...» (Русские народные сказки, 1841: 9).

В числе выводов можно отметить следующее:

1) Русские народные былины и сказы содержат значительный объём сведений о татарах, тюрках и булгарах.

2) Прослеживается преемственность ряда сюжетов и образов из эпоса более древних культур (Махабхарата, Шахнаме, Гэсэр и др). Иногда, например, в издании И.П. Сахарова, прослеживается процесс выхолащивания сказаний, утраты древних сведений, что было подмечено ещё Стасовым.

3) Обращает на себя внимание замена с течением времени одних этнонимов другими, а также закономерное искажение непривычных имён и названий.

4) Результаты исследования могут быть использованы историками, литературоведами, этнографами для дальнейших разработок и преподавания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Костомаров, Н.И. (1860-1865). Кудияр // *Воронежские губернские ведомости*. 1860-1865.
2. Аверкиев, С.С. (2013). *Влияние татар на жизнь русского народа* / сост. И.В. Зайцев. Казань: Яз.
3. Бегматов, А. (2021). Из истории возникновения этнонима «узбеки» // *Türkologiya* (Баку). № 2.
4. Буслаев, Ф.И. (2015). *Русский быт и духовная культура* / сост. и отв. ред. О.А. Платонов / предисл. В.О. Гусаковой. М.: Институт русской цивилизации.
5. *В наших былинах нет почти ничего русского: восточные прообразы в народной словесности* [Об этом сообщает "Рамблер"]. URL: <https://weekend.rambler.ru/other/> (дата обращения: 7.05.2020).
6. Взятие Ермаком Казани. *Русская историческая песня*. URL: <https://rus.ruolden.ru/654/vzyatie-ermakom-kazani/> (дата обращения: 12.12.2022).
7. Взятие казанского царства. *Русская историческая песня*. URL: <https://rus.ruolden.ru/5651/vzyatie-kasanskogo-tsarstva/> (дата обращения: 12.12.2022).
8. Имре Пачаи. (2021). Восточные мотивы русских волшебных сказок//
9. *Казанский кремль*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Казанский_кремль (дата обращения: 12.12.2022).
10. *Казань-город*. URL: <https://rus.ruolden.ru/5649/kasan-gorod/> (дата обращения: 12.12.2022).
11. *Кем на самом деле был легендарный разбойник Кудеяр*. URL: <https://ria.ru/20200823/kudeyar-1576148599.html> (дата обращения: 2.02.2023).
12. Кусмауль, К.П. (11.10.2021). *Русский эпос и культурное наследие востока, или кому наследовала русская эпическая традиция*. URL: <https://most.report/russkiy-ueros-i-kulturnoe-nasledie-vo/> (дата обращения: 30.04.2023).
13. Левшин, В.А. (1780-1783). *Русские сказки, содержащие древнейшие повество-*

- вания о славных богатырях сказки народные, и прочие оставшиеся чрез пере-
сказывание в памяти приключения. М.: Тип. Н. Новикова, Ч Ч.
14. Ломоносов, М.В. (1766). *Древняя Российская история от начала российского
народа до кончины Великого Князя Ярослава Первого или до 1054 года*. СПб.
 15. Марков, Р.П. (1897). О разбойнике Кудиаре (Древняя рукопись) // *Русский ар-
хив* (Москва). № 12.
 16. Мудрак, О.А. Заметки о языке и культуре дунайских болгар // *Ностратиче-
ское языкознание*. С. 83-106. URL:[https:// starlingdb.org/Texts/bulgar.pdf/](https://starlingdb.org/Texts/bulgar.pdf/) (дата
обращения 10.12.2022).
 17. Повесть о Петре, царевиче ордынском (1958) // *Русские повести XV–XVI веков*.
М.; Л.
 18. ПСРЛ. Т. 2. (1908). *Ипатьевская летопись*. СПб: Тип. М.А. Александрова.
 19. ПСРЛ. Т. 27. (1962). *Никаноровская летопись*. Сокращенные летописные сво-
ды конца XV в. М.; Л.: Наука.
 20. ПСРЛ. Т.10. (1885). *Никоновская летопись*. СПб.
 21. Рихтер, А.Ф. (1822). Нечто о влиянии монголов и татар на Россию // *Труды
Вольного Общества любителей российской словесности. Соревнователь про-
свещения и благотворений*. СПб. Т.17. Кн.3.
 22. *Русская историческая песня* (1987). Ред. Ю.А. Андреева; сост.
Л.И. Емельянова. Л.: Советский писатель.
 23. *Русские народные сказки* (1841). Сост. И.П. Сахаров. СПб. Ч.1.
 24. Сказание о траве Емшан (1986). Из Галицко-Волынской летописи / комм.
Т.Н. Михельсон // *Былины. Русские народные сказки. Древнерусские повести*.
Москва: Детская литература.
 25. *Сказка о Добрыне Никитиче*. URL:[https://litresp.ru/chitat/ru/Ч/chulkov-mihail-
dmitrievich/russkie-skazki-bogatirskie-narodnie](https://litresp.ru/chitat/ru/Ч/chulkov-mihail-dmitrievich/russkie-skazki-bogatirskie-narodnie) (дата обращения: 15.06.2023).
 26. Сомов, О.М. (1989). Сказание о храбром витязе Укроме-табунщике // *Лите-
ратурные сказки народов СССР* / сост. В.И. Калугин. М.: Правда.
 27. Стасов, В.В. (1868). *Происхождение русских былин* // *Вестник Европы*. №1-4.
 28. *Сухмантий Одихмантьевич*. URL:[https://godsbay.ru/slavs/suhmantiy_odihmant-
uevich.html](https://godsbay.ru/slavs/suhmantiy_odihmant-uevich.html) (дата обращения: 15.06.2023).
 29. Цивелев, А.А. (2010). Влияние Востока на культуру и поэзию России // *Моло-
дой ученый*. № 9 (20).
 30. Шкловский, В.Б. *Чулков и Левшин*.
URL:[http://ru.wikisource.org/wiki/Чулков_и_Левшин_\(Чулков\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Чулков_и_Левшин_(Чулков)) (дата обраще-
ния: 15.03.2023).
 31. *Щелкан*. rus.ruolden.ru/624/shhelkan/ (дата обращения: 15.06.2023).
Этнодиалоги. № 1.

Rustam Nəbiyev (Rusiya)

Bulqar, tatar və türklər haqqında rus eposu

Xülasə

Məqalədə rus mahnılarında, dastanlarında, rəvayətlərində tatar, türk və bulqarlar haqqında olan məlumatların mühüm sayı tədqiqata cəlb edilmişdir. Tarixi mahnılar və rəvayətlərin ilkin nəşrlərindən istifadə olunmuş, çünki onlar keçən əsrlərin şəraiti haqqında daha dolğun məlumatı saxlamışlar. Türklərin adı çəkildiyi əfsanələrin ən arxaik parçaları rus salnamələrində, məsələn, İpatyev və Nikanorov salnamələrində qorunub saxlanılmışdır. Tədqiqatın metodları ümumi və xüsusi elmi səciyyə daşıyır, bunların sırasında materialın retrospektiv araşdırılması zamanı istifadə edilən dialektik, tarixi, müqayisə metodlarını gös-tərmək olar. Nəticələr qismində bir sıra süjetlərin daha qədim mədəniyyətlərindən varuislik yolu ilə keçməsinə qeyd etmək olar. Bəzən rəvayət süjetlərinin saxtalaşdırılması, qədim məlumatların itirilməsi prosesi müşahidə edilir. Zaman keçdikcə etnonimlərin əvəzlənməsi, eləcə də qeyri-adi adların qanunauyğun təhrif edilməsi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatın nəticə-ləri gələcək araşdırmalar və tədris üçün tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar, etnoqraflar tərəfin-dən istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *bulqarlar, tatarlar, türklər, epos, mahnı, dastan, rəvayət.*

Rustam Nəbiyev (Russia)

Russian epic about Bulgarians, Tatars and Turks

Abstract

In the article, a significant amount of information about Tatars, Turks and Bulgarians in Russian songs, epics, and narratives is included in the analysis. The author utilised early editions of historical songs and narratives as they contained more comprehensive information about the past. The Russian chronicles, such as Ipatyev and Nikanorov, have preserved the most archaic fragments of legends that mention the Turks. The research methods used in this study have both general and specific scientific characteristics. These include dialectical, historical, and comparative methods, which were employed during a retrospective examination of the material. It is evident that certain plots have been passed down from older cultures through varuislik. However, it is important to note that the process of falsification of narrative plots and loss of ancient information is sometimes observed. Over time, the replacement of ethnonyms, as well as the legitimate distortion of unusual names, has drawn attention. The study's findings can be utilised by historians, statisticians, and ethnographers for further research and teaching.

Key words: *Bulgars, Tatars, Turks, epos, song, saga, narration.*

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.67>

ƏDƏBİ İRS
ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
LITERARY HERITAGE

ALMAZ ÜLVİ BİNNƏTOVA (Azərbaycan)*

ƏLİŞİR NƏVAİ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTİ VƏ YARADICILIĞI

Xülasə

Dahi mütəfəkkir Əmir Əlişir Nəvai bu gün də ədəbiyyatda, ədəbiyyat tarixində, dilçilik, din, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, ilahiyyat, təsəvvüf elmlərində yaşayır. O, lirik-roman-tik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-irfani və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ölməz əsərləri ilə dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. “Divani-Fani” əsərini çıxarmaq şərtilə bütün əsərlərini – “Xəzainul-məani” – adlı ümumi başlıqda topladığı dörd Divanını, “Xəmsə”sini, 21 adda yazdığı elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlərini türkcə yazmışdır. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, Əlişir Nəvainin bütün əsərlərinin adı ərəb sözlərindən ibarətdir. Bu məsələni, islamın təsiri olaraq orta əsrlər Şərq-müsəlman ədəbiyyatı tarixində artıq ənənəvi hal kimi (“Divani-Fani”də daxil olmaqla) dəyərləndirə bilərik.

Böyük özbək şairi, dilçi, ədəbiyyatşünas, xəttat, bəstəkar, dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvai öz yaradıcılıq qüdrəti ilə tarixi bir səddi cəsarətlə aşaraq türk ədəbi dil inqilabçısı kimi ədəbiyyat tarixində yeni cığır açdı: türk ədəbi dilini bəşər ədəbiyyatında uca taxta çıxardı. Bütün əsərlərində ustad deyib baş əydiyi dahi Nizaminin “Xəmsə”sinin təsiri ilə ilk dəfə türkcə “Xəmsə”sini yazdı. Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda türkcə yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətini, gözəlliyini vurğuladı. Dahi sənətkar bütün yaradıcılığı boyunca 16-sı nəsr, 16-sı nəzmlə olmaqla 32 adda əsər yazmışdır.

Beləliklə, Nəvai irsinə sıralama baxışdan sonra onun bədii-ədəbi-elmi irsini dörd qrupda sistemləşdirə bilərik: 1. “Xəzainul-məani” divanı (bu əsərdə şairin dörd divanı cəmlənib); 2. “Xəmsə”si (yəni beş poeması); 3. “Divani-Fani” toplusunda cəmləşdirdiyi fars dilində yazdığı əsərləri; 4. “Elmi-filoloji, dini-təsəvvüfi və tarixi əsərləri (21 əsəri). Bu əsərlərdə ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, ərəz elmi, təzkirə, tarix, islam ehkamları, təsəvvüf kimi məsələlər ətrafında mükəmməl tarixi elmi-nəzəri problemlərdən yazılmışdır. Eyni zamanda, Əlişir Nəvainin bütün əsərləri tərcümeyi-hal və şəxsiyyəti haqqında ilkin qaynaqdır və ya bu əsərlər memuar xarakteri daşıyır.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, “Xəzainul-məani” divanı, türkcə “Xəmsə”, elmi-filoloji və dini-təsəvvüf əsərləri, klassik özbək ədəbiyyatı, ümumtürk ədəbiyyatı

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin müdiri, Prof.Dr. E-mail:almazulvi1960@mail.ru

Dahi mütəfəkkir Əmir Əlişir Nəvai bu gün də ədəbiyyatda, ədəbiyyat tarixində, dilçilik, din, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, ilahiyyat, təsəvvüf elmlərində yaşayır. O, lirik-romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-irfani və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ölməz əsərləri ilə dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. “Divani-Fani” əsərini çıxmaq şərtilə bütün əsərlərini – “Xəzain ul-məani” – adlı ümumi başlıqda topladığı dörd Divanını, “Xəmsə”-sini, 21 adda yazdığı elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlərini türkcə yazmışdır. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, Əlişir Nəvainin bütün əsərlərinin adı ərəb sözlərindən ibarətdir. Bu məsələni, islamın təsiri olaraq orta əsrlər Şərq-müsəlman ədəbiyyatı tarixində artıq ənənəvi hal kimi (“Divani-Fani”də daxil olmaqla) dəyərləndirə bilərik.

Əlişir Nəvai yaradıcılığa nə zaman başlamışdır? Kimin yaradıcılığı və ya hansı əsərin təsiri ilə bu yolda ciddi addımlar atmışdır. Tərcümeyi-halından da göründüyü kimi şairlik istedadı genetik olaraq öz işini görmüşdür, ailə mühiti – şeir-sənət söhbətlərinin içində böyümək, onları dinləmək, müşahidə etmək təsirsiz ötməmişdir. Məsələn, “Məcalisun-nəfais” əsərində yazır: “İlk məclis, kübar kimsələr ilə əziz kişilərin xatırlanması mövzusunda ki, bu fağır (yəni Nəvai – A.Ü.) onların ömürlərinin sonuna yetişdi, amma qulluqları qarşılığında şərəflənmədi. O cümlədən onlardan biri – “Saliki-ətvər – Mir Qasım Ənvar, vəsirri mübarək olsun, həzrətləridir. O zamanlar 3 ilə 4 yaş arasında idim. Möhtərəm kişilər (atası ilə saray məmurları arasında olanda – A.Ü.) oxumağımı istəyirdilər, bəziləri də şeir oxumağıma heyrət edərdilər. Mir Qasım Ənvardan öyrəndiyim ilk nəzm budur (Навоий, 2011: 291) (*sətri tərcümə*):

*Dünyanı odlandıran,
geyimini parçalayan bir rindəm, aşiqəm
Sənin qəminin dövləti ilə
cahanın əndişəsindən qorxmuram* (Навоий, 2011: 291).

Beş-altı yaşlarında Fəridəddin Əttarın “Məntiqut-teyr” əsərini – dörd min səkkiz yüz otuz səkkiz beytlik əsəri başdan-başa əzbər bilib. Hətta belə əsərləri oxuyandan sonra daim özünə qapılan balaca Əlişirdən bu kitabları oxumasını qadağan edib və əlindən alıblar. Artıq gec idi, o, əlinə aldığı bütün əsərləri bir oxunuşda əzbərləyə bilirmiş. Fitrətən fazil gənc Əlişir qəzəlləri ilə ad-san qazanır, məclislərdə qəzəlləri muğam üstə oxunurmuş.

Əlişir Nəvainin “İlk Divan”ını – mahir xəttat, şairin əsərlərinə yaxından bələd olan Sultanəli Məşhədinin hazırladığı 434 şeirlər məcmusunu özündə cəmləyən divanını 1465-ci ildə tərtib etmişdir (akademik Əziz Kayumovun yazdığına görə isə bu tarix 1466-cı il kimi göstərilir) (Каюмов, 2011: 195). O zaman Əlişir Nəvai 24 yaşında idi. Bu yaşda “Divan” sahibi olmaq elə də asan deyildi. Bu “Divan”da qəzəlləri, rübailəri və iki müstəzadı var. “Nəvainin gənclik illərində yazdığı bu şeirlərdə onun qəlbində sevgi gücü, hərarəti, izzirab və ümidlər əks olunmuşdur” (Каюмов, 2011: 196).

Daha sonra, “Bədayəul-bidayə” (“Bədiiliyin ibtidası” və ya “Gözəlliklərin başlanğıcı”) adlı ikinci “Divan”ıdır. Bu “Divan”ına 1469-1476-cı illərdə yazdığı şeirlərini daxil edilmişdir. Bu divan Əlişir Nəvainin özü tərəfindən hazırladığı

mənbələrdə göstərilir. Hətta həmin divana Əlişir Nəvai özü “Ön söz” yazmışdır. “Ön söz”də şair əsərləri hansı tərtibatda təqdim etdiyini və məzmunun qayəsi haqqında fikirlərini bildirmişdir. Divanda 777 qəzəl və bundan başqa müstəzad, müxəmməs, müsəddəs, tərcibbənd, qitə, rübai, lüğəz, müəmma, tuyuq, fərd kimi şeir janrları da yer almışdır. Ümumilikdə, bu divanda cəmi 1046 şeir yer almışdır.

Təbii ki, vaxtilə bir divan tam tərtib olunub ilk xəttat əlindən çıxandan sonra onun nüsxələri çoxaldılıb yayılmışdır.

Əlişir Nəvainin sağlığında hazırlanan divanlardan biri indi də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanır. “Ğəraibus-sığər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”) adlı bu divan 1484-cü ildə (h.889) xəttat tərəfindən hazırlanmışdır. Medalyonlu, qəhvəyi meşin cildə tutulmuş əlyazması zərli ornamentlərlə bəzədilmiş, aralıq sərlövhələri zər və göy rənglə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. 189 vərəq həcmində olan divan 14x23 cm ölçüdədir. Əlyazmasının içərisində 612 qəzəl, 3 müstəzad, 2 müsəddəs, 5 müxəmməs, 3 ərcibənd, 5 qitə, 62 rübai, 62 müəmma, 10 tuyuq, 51 fərd, 43 qəzəl parçaları (bu parçalar belədir: 27 ədəd 2 beytli, 8 ədəd 3 beytlik, 3 ədəd 4 beytlik, 2 ədəd 5 beytlik, 2 ədəd 9 beytlik, 1 ədəd 11 beytlikdir) vardır. Əlyazma belə bir beytlə başlayır:

Eşraket min aksi şəmsi'l-kâsi envârü'l-cüdâ

Yar əksin meydə gör, dəp camdan çıxtı səda (Ülvi, 2020: 1).

Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyası Əbu Reyhan Biruni adına Şərqişnaslıq İnstitutunda saxlanan 1486-cı ildə hazırlanmış divanı isə Əli Nur adlı xəttat tərəfindən hazırlanmışdır. Divanda hər qəzəldən sonra bir bənd öyüd-nəsihət yer alır. Bu qəzəllərin əsas mövzusu sevgi, sədaqət, təbiət gözəllikləri, qəlbə açılığın məftunluğu və s.-dir. Divanda, eyni zamanda, nəqşibəndliyə aid bəzi qaydalar poetik şəkildə yer almışdır: xəlvətiliyi saxlamaq, vətəni gəzib dolaşmaq, hər addımda ətrafına nəzər salmaq, həmişə ürəyöyatımlı iş sahibi olmaq kimi lirik lövhələr (Ülvi, 2020: 30).

1476-1482-ci illərdə yazdığı 862 qəzəlini isə “Nəvadirul-nihayə” (“Sonun nadirlikləri”) adlı divanına toplanmışdır. Nəvaişünas Cənnət Nağıyeva “Nəvai Azərbaycanda” monoqrafiyasında bu divanı “çox az tapılan divan” adlandırmışdır. “Nəvadirun-nihayə” m.1632-ci (h.1042) ildə Yusif ibn Molla Məhəmməd adlı şəxsin xətti ilə, “Bədayəul-bidayə” divanının Bakı əlyazma nüsxəsi ilə bir cildə verilmişdir” (Nağıyeva, 2001: 30).

Şairin özünün hazırladığı dörd “Divan”ı əslində, lirik-fəlsəfi duyğularının, həyata gerçək baxışlarının məcmusudur. Lakin daim məsləhətləşdiyi, ustad qədər yaxın olan dahi Əbdürrəhman Cami ona bütün bu divanlarını bir başlıq altında toplayıb yenidən tərtibinə, mövzu və yazılma xronologiyasına görə sistemləşdirməyi məsləhət görür. Əlişir Nəvai ustadının sözünü dinləyərək bütün şeirlərini – indiyəcən tərtib etdiyi divanları da daxil olmaqla sistemləşdirib – “Xəzainul-məani” (“Mənalara xəzinəsi”) adlı bir divan yaratmışdır. “Əlişir Nəvainin öz nəzarəti altında 1492/1493-cü illərdə üzü köçürülmüş, çox zəngin tərtibatda yaradılmış “Xəmsə” əlyazmasını savadlı, Nəvainin əsərlərinə yaxından bələd olan Sultanəli Məşhədi köçürmüş, cildi isə mahir sənətkar, rəssam-cildçi Sultanəli Nərvənin əlindən

çıxmışdır. Əlyazmasının (1b) ağ üzərində poemaların adlarını düzəltmək məqsədilə naməlum şəxs tərəfindən qeydlər edilmişdir” (Nağıyeva, 2001: 14).

“Xəzainul-məani” adlı divanı qeyd etdiyimiz kimi, özlüyündə dörd qisimdən ibarətdir (bəzən bu divanı “Çahar divan” (“Dörd divan”) da adlandırırlar):

1. “Gəraibus-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”, 837 şeir);
2. “Nəvadiruş-şəbab” (“Gəncliyin nadirlikləri”, 759 şeir);
3. “Bədayəul-vəsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”, 740 şeir);
4. “Fəvaidul-kibar” (“Böyükliyin faydaları”, 793 şeir).

Beləliklə, Əlişir Nəvainin poeziya dünyasının öyrənilməsində əsas mənbə olaraq “Xəzainul-məani” adında cəmləşdirdiyi divanı nəzərə alınır. Bu divan cəmi 3129 şeirdən ibarətdir (Ülvi, 2008: 14).

“Gəraibus-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”) divanında “Xəzainul-məani” ümumi toplusuna “Ön söz”ü (Навоий, 2011: 9-20) şair özü yazmışdır.

“Gəraibus-siğər” divanına (Навоий, 2011: 9-714) yeddi-səkkiz yaşlarından ta iyirmi yaşına qədər yazdığı şeirləri daxil edilmişdir. Əlişir Nəvainin qeyd etdiyi kimi, bu şeirlərdə, ömrün fəsillərinin növbələri və həyat gülşənin qönçələrinin açılması əks olunmuşdur. Burada valideynlərinin vəfatından sonra ona hamilik edən Seyyid Həsən Ərdəşirə ithafən yazdığı lirik qəzəllər xüsusi yer tutur. “Gəraibus-siğər”də 650 qəzəl, bir müstəzad, üç müxəmməs, bir müsəddəs, bir tər-cibənd, əlli qitə, 131 rübai var.

“Nəvadiruş-şəbab” (“Gəncliyin nadirlikləri”) adlı ikinci divanında (Навоий, 2011: 6-714) gənclik illərində – 20 yaşından ta otuz beş yaşına kimi yazdığı şeirləri toplanmışdı. Burada altı yüz əlli qəzəl, bir müstəzad, üç müxəmməs, bir müsəddəs, bir tər-cibənd, bir tər-kibənd, əlli qitə, əlli iki müəmma var. Buradakı şeirlərin mövzusunu əsasən eşq, aşiq-məşuq məhəbbəti, bəzən ümumiləşmiş şəkildə öyüd-nəsihət, bir sözlə, gəncliyin gözəllikləri təşkil edir.

“Bədayəul-vəsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”) divanındakı (Навоий, 2011: 6-712) şeirlər, akademik Əziz Kayumovun təbirincə desək, “mövzu cəhətdən başqa divanlardan az fərqlənir. Burada da eşq, arifanə və həyata” (Каюмов, 2011: 213) baxış etüdləri əks olunmuşdur. Əlişir Nəvai orta yaş deyəndə otuz beşdən qırx beş yaşına kimi olan dövrü fəsillərin (insan ömrünün) xəzanı adlandırır. “Bədayəul-vəsət” divanında qəzəllərdən və müsəmmələrdən başqa, tər-cibənd, qəsidə, qitə, tuyuq, lüğəz olmaqla yeddi yüz qırx şeir toplanmışdır. Bu nümunələrdə insan və cəmiyyət həyatına aid öz baxışlarını qələmə almışdır.

“Xəzainul-məani” divanına daxil olan axırıncı “Fəvaidul-kibar” (“Böyükliyin faydaları”) adlı divanına (Навоий, 2011: 6-795) əsasən qəzəllər, müsəmmatlar yer almışdır, eyni zamanda, bir neçə tər-cibənd, tər-kibənd, qitə və müəmmalar da olmaqla cəmi yeddi yüz doxsan üç şeir vardır. Bu şeirlərdə nisbətən “yaşlı adamın ürəyindəki arzu-xəyalları, fikir və duyğuları” (Каюмов, 2011: 214), məişət qayğıları ifadə olunmuşdur. Qırx beşdən altmış yaşına kimi – yaşlılıq çağına doğru gələn insan ömrünə aiddir (Каюмов, 2011: 207).

Böyük özbək şairi, dilçi, ədəbiyyatşünas, xəttat, bəstəkar, dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvai öz yaradıcılıq qüdrəti ilə tarixi bir səddi cəsarətlə aşaraq türk

ədəbi dil inqilabçısı kimi ədəbiyyat tarixində yeni cığır açdı: türk ədəbi dilini bəşər ədəbiyyatında uca taxta çıxardı (Nəvai, 2009: 214). Bütün əsərlərində ustad deyib, baş əydiyi dahi Nizaminin “Xəmsə”sinin təsiri ilə ilk dəfə türkcə “Xəmsə”sini yazdı. Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda türkcə yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətini, gözəlliyini vurğuladı.

Nəhəng ədəbiyyat meydanına bəxş etdiyi “Xəmsə”sində (1483-1485) topladığı “Heyrətul-əbrar” (“Möminlərin heyrəti”, 1483), “Fərhad və Şirin” (1484), “Leyli və Məcnun” (1484), “Səbai səyyar” (“Yeddi səyyar”, 1484) və “Səddi-İskəndər” (“İskəndər divarı” və ya “İskəndər səddi”, 1485) əsərləri əxlaqi-fəlsəfi dəyəri ilə beş əsrdən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq, bu gün də – XXI əsrdə də aktualdır, sevilir, dünya dillərinə tərcümə olunur, nəşr edilir.

1483-cü ildə “Xəmsə” yazmağa başlayan qırx iki yaşlı Əlişir Nəvai 52.000 misralıq beş əsərini – dastanlar məcmusunu cəmi üç ilə tamamlayır. Özünün qeyd etdiyi kimi, “Xəmsə” kimi nəhəng bir işə başlamasında dostu Əbdürrəhman Caminin təsiri olmuşdur. Elə eyni ildə altmış doqquz yaşlı Cami də öz “Xəmsə”sinə başlayır. “Mühakimətul-lügəteyn” əsərində şair özü yazır ki, “Xəmsə”m başdan-ayağa Nizami Gəncəvinin “Beş xəzinə”sinə cavabdır, eyni zamanda: –

1. “*Heyrətul-əbrar*” (Навоий, 2011: 6-304) Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə nəzirədir – burada iman, İslam əxlaqı, ədalət, ikiüzlü dərvişlər, ədəb və tərbiyə, elm və ənbər qoxulu qələm, xeyirxah, doğru və mərd insanlar, cəhəlat və təkəbbür, təbiət gözəlliyi (xüsusən bahar ayı və insan ömrünün fəsilələri), təsəvvüf kimi mövzular əhatə edilmişdir. Altmış üç bölmədən ibarət olan bu dastan iyirmi bir bölmə

2. müqəddimə, iyirmi məqalət və onların şərh-i (və ya təsdiqi) mənasında iyirmi hekayət və üç bölmə isə Xatimədən ibarət olmaqla üç min doqquz yüz səksən səkkiz beytlik bir məsnəvidir.

3. “*Fərhad və Şirin*” (Навоий, 2011: 304-732) Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şirin və Xosrov”una nəzirədir. Şair qeyd edir ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”, Əmir Xosrov Dəhləvi “Şirin və Xosrov” kimi yazsalar da, o, öz əsərini “Fərhad və Şirin” adlandırır. Nəvaiyə görə hər iki klassik sənətkar Xosrovu mədh etsələr də, o əməkçi obraz Fərhadı (Fərhad - xalq mifologiyasında dağ işləri ustası, daşyonan mənasını anladır) əsas qəhrəman seçmişdir. Nəvaişünas Erqas Açılovun təbircə desək, Əlişir Nəvai Fərhadın simasında təriqət (nəqşibəndlik) yolu ilə Haqqa yetişən aşiq salikin obrazını yaratmışdır. Əsərin mövzusu həm dünyəvi, həm də mistik mənə daşıyır və onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır.

4. “*Leyli və Məcnun*” (Навоий, 2011: 6-273) Xoca Kirmaninin “Gövhənamə”sinə nəzirədir. “Leyli və Məcnun” mövzusunda bir çox xalqlar say-sız-hesabsız (bəzi mənbələrdə 120-dən çoxdur) əsərlər yazılmışdır. Hətta bəzi mənbələrdə bu şəxslərin vaxtilə həyatda olduqları, bəzi mənbələrdə isə xəyali və ya xalq ədəbiyyatından götürülmüş obrazlar olduğu qeyd edilir. Əsərin əsas mövzusu eşq dastanıdır və əsərdə hadisələr iki istiqamətdə baş verir: həyatı və mistik. Əlişir Nəvainin aşiq-məşuq qəhrəmanları – Leyli ilə Məcnun arasında Zeyd vasitəçilik

edir: sevgililərin məktublarını bir-birinə çatdırır. Nizami Gəncəvi də isə, bu işi xeyirxah bir şəxs yerinə yetirir.

5. “*Səbai səyyar*” (“Yeddi səyyah”) (Навоий, 2011: 275-640) Əşrəf Məragayinin “Yeddi mələy”inə nəzirədir. Beş min beytdən ibarət olan bu əsərini şair dörd aya yazıb tamamlamışdır. “Əgər arada bəzi narahatlıqlar olmasa idi, dörd həftəyə tamamlaya bilərdim”, – deyə şair qeyd etmişdir. Bu isə Əlişir Nəvainin yaradıcı potensialının yüksək səviyyəsinə və zəhmətkeş qələm sahibi olmasına bir işarədir. “*Səbai səyyar*” dastanı – poeması Əlişir Nəvai “*Xəmsə*”-sində dördüncü əsərdir. Bu, romantik - macəralarla dolu dastan otuz səkkiz bölmədən, beş min doqquz beytdən ibarətdir. Poema ənənəvi bölmələrlə başlayır: birinci bölmə – tövhid (Allaha həmd); ikinci bölmə – Minacat (Aləmlərin Rəbbinə yalvarış duaları); üçüncü bölmə – Məhəmməd peyğəmbərə (s) nə; dördüncü bölmə – Peyğəmbərin (s) meracı; beşinci bölmə – sözün tərfi; altıncı bölmə – nəzmin nərsdən üstünlüyü barədə, beş xəzinə sahibləri Nizami Gəncəvi ilə Xosrov Dəhləvinin tərfi və özümü onların yanında dənizin bir damlası, günəşin bir zərrəsi hesab etməyim barədə söz; yeddinci bölmə – Əbdürrəhman Camiyə mədhiyyə; səkkizinci bölmə – Bəhrəmin sərgüzəştlərinin bədii şərhləri, doqquzuncu bölmə – Hüseyn Bayqara və onuncu bölmə – onun sevimli xanımı Xədicəbəyimnin tərfi, on birinci bölmə – “*Səbai səyyar*” (“Yeddi səyyah”) poemasının quruluşu haqqındadır. On ikinci bölmədən isə poemadakı hadisələr başlayır.

Poemanın başlanğıcında yeddi rəqəminin uğurundan bəhs edilir. Fələyin yeddi qatından, hər qatında da yeddi səyyahın Haqq hikmətindən, yerin yeddi qatından, yeddi iqlimdən söz açılır, hətta planetlərin yeddi olmasından bəhs edilir. Yeddi iqlim şahı Bəhrəm yeddi rəngdə yeddi qəsir qurub, yeddi məlakə onun xidmətində olarmış. Bəhrəm şah hər gün bir rəngdə olan qəsirə gedib orada bir iqlimdən gələn səyyahın hekayəsini dinləmiş. Əsərin əsas qəhrəmanları Bəhrəm və Dirlənin sevgi sərgüzəştlərini təsvir edən yeddi səyyahın hekayətlərindən ibarətdir.

6. Əlişir Nəvainin “*Xəmsə*”-sinin beşinci – axırıncı və ən böyük (irihəcmli) poeması “*Səddi-İskəndər*”-i (Навоий, 2011: 6-537) 1485-ci ildə tamamlamışdır. Əsər yeddi min iki yüz on beş beytdir (14430 misra) – müqəddimə, əsas məzmun və xatimə olmaqla səksən doqquz bölmədən ibarətdir. Əlişir Nəvai “*Mühakimətul-lüğətəyn*” əsərində “*İskəndər pəndnaməsi*”-nə nəzirə olduğunu qeyd edir. Amma əsərlərin yazılma tarixinə nəzər salanda məlum olur ki, Əbdürrəhman Cami “*Xiradnameyi-İskəndəri*”-ni (“*İskəndərin hikmət kitabı*”, 1486-1487) Əlişir Nəvaidən sonra tamamlamışdır. “*Xiradnameyi-İskəndəri*” əsərində Cami Nəvainin “*Xəmsə*”-sindən söz açaraq yazır ki, türk dilində əcaib bir nəqşə gəldi. Bu kəlame afərinlər olsun ki, həmin nəqşə bir qələmdən doğdu. Bu qələm farsca yazanlara rəhm elədi. Əgər o, farsca yazsaydı, onlara macal qalmazdı”. Cami bununla demək istəyir ki, əgər Nəvai farsca yazsaydı, o biri farsdilli şairlərin əsərləri onların yanında sönük olardı. Cami Nəvainin istedadına, onun ədəbi irsinə yüksək qiymət verir. Nəvai də öz növbəsində Camidən heyranlıqla bəhs edib” (Nağıyeva, 2001: 16-17).

Əsərdə İskəndər obrazı bir türk hökmdarı kimi təsəvvür edilmiş və onun şəxsində Sultan Hüseyn Bayqara ilə oğlu Bədiəz-Zaman təsvir edilmişdir.

Əlişir Nəvai öz əsərində, sələflərindən (Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əbdürrəhman Cami) fərqli olaraq, İskəndər haqqında bölmələrin ardıcılığını “Quran-Kərim”dəki İskəndər Zülqərneynlə bağlı olan ayələrə və tarixi şəxs İskəndərin (Aleksandr) fəaliyyətinə uyğun şəkildə diqqətə almışdı. Poemanın “Səddi-İskəndər” adlanması, eyni zamanda, “Qurani-Kərim” kitabının əsas mənbə olmasına işarədir. Əlişir Nəvainin şərhində İskəndər və dünyanı küfrdən, cəhəldən təmizləmək, bütün dünyada ədalətin yer almasını, bəşəri nizam qaydalarını böyük dünyanın nizamı ilə uyğunlaşdırmaq məqsədilə xalqların üzərinə yürüş etdi. Bu isə sufiyana şərhdir və şairin sufi-mistik görüşlərinin üstünlüklərini dastanın giriş hissəsində, İskəndərə aid hadisələrin hekayə olunan fəsillərində və başqa bölmələrdə görmək mümkündür. Məsələn, İskəndər vəfatından sonra dəfn edilərkən bir qolunun tabutdan çıxarılmasını xahiş edir. Bununla da, insanları bu fani dünyanın maddiyyatına aludə olmamağa çağırır və İskəndərin dünyanı fəth edən bir döyüşçü olmasına baxmayaraq, heç bir şey götürmədən axirət dünyasına əliboş getdiyinə işarə edir.

Əlişir Nəvai “İskəndərin səddi” əsərinin 89-cu bölməsində bir hekayət ilə yazıb-bitirdiyi “Xəmsə”sinə dair bir dəyərləndirmə lövhəsi canlandırır. Bu hissəyə dahi rəssam Kəmaləddin Behzad (1455-1536) tarixi bir miniatür də çəkmişdir. Həmin hissənin qısa məzmunu belədir: “Xəmsə”ni yazarkən qarşılaşdığı çətinlikləri bir-bir qələmə alır və müşkül işin çətinlik ümitsizliyinə qapıldıqda səadət müjdəçisi gəldi və mənə dedi: “Bu ehtiyac dalğalarında boğulan, xilas yolu tapa bilməyən zəif, get öz pirinin – Caminin qapısına onun qüdrətli biliyinə, geniş məlumatına müraciət elə, qoy o sənə nicat versin. ... Cami onu dinləyəndən sonra deyir: bu vaxtacan elə bir əl olmamışdı ki, türk dilində yazsın. Sənin əsərini nəinki türklər, hətta İranda da oxuyar, şanlı əməyini möcüzə adlandırırlar. Ə.Cami onun “Xəmsə”sini diqqətlə oxuyur və əsəri yüksək dəyərləndirir. Bu zaman Caminin hüsurunda həyəcədən Nəvai huşunu itirir və yuxu görür. Sonra özünü İrəm bağı kimi gözəl bir bağda görür. Dövrə vurub əyləşən şairlər onu gözləyirlər ki, “Xəmsə”sinə dəyər versinlər. Bunlardan – birincisi, düşüncələri pak olan o misilsiz qoca Nizamidir. Onun sağında söz ordusunun sərkərdəsi Əmir Xosrov Dəhləvi, solda isə sənin pirin Camidir. Bu gözəl məclisə səni o dəvət etmişdir. Bu üçündən başqa məclisdə Firdovsi və Sədi, Sənan və Ünsüri, Xaqani və Ənvari də oturmuşdur. Bu ulu zətləri təqdim edən isə Həsən Dəhləvidir. Nizami Nəvaiyə üz tutub deyir ki, “Sən qəzəl mülkünə hakim oldun. Sənin qüdrətli çeşmənin mənim “Xəmsə”mdir” (Навоий, 2011: 528-537); (Nağıyeva, 2001: 25).

Əlişir Nəvaiyə dünya şöhrəti gətirən “Xəmsə”sinin adı yazıldığı zamandan indiyə qədər Nizami “Xəmsə”si ilə yanbayan çəkilir. Təbii ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”ni 30 ilə, Əmir Xosrov Dəhləvi 40 ilə, Əlişir Nəvai isə 3 ilə başa gətirsə də, əsas iş, əsas möcüzə – əsil kəşf Nizami Gəncəviyə aiddir. Çünki ilk olaraq canlı söz toxumu əkdə, beş xəzinəyə beş açar tapdı (Cami isə “Xəmsə”sini 7 ilə bitirmişdir və sonra iki əsərini də həmin topluya daxil edib yeddi tac adlandırmışdır) (5).

“Xəmsə”dəki əsərlərin adlarından da göründüyü kimi, ənənəvi klassik mövzu, ənənəvi klassik obrazlar, ənənəvi hadisələr (müxtəlif təsvirlər fərqi ilə),

ənənəvi başlanğıc və sonluqla tamamlanır. Sadəcə, hər şair öz dəstixətini bəşəri məzmun kontekstində yarada bilmişdir.

Dahi sənətkar bütün yaradıcılığı boyunca 16-sı nəsr, 16-sı nəzmlə olmaqla 32 adda əsər yazmışdır.

Əlişir Nəvai fars dilində qələmə aldığı əsərlərini “Fani” təxəllüsü ilə yazmışdır. O, fars dilində yazdığı şeirlərindən – qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs, tuyuqlarından ... – lirik əsərlərindən ibarət “Divani-Fani” (Fani - əbədi olmayan, ötəri, yoxluq mənasını daşıyır) adlı bir divan hazırlamışdı.

Divanda altı min misradan ibarət min doxsan yeddi şeir daxil edilmişdir. Bunlardan 552-si qəzəldir, əsərin tövhid hissəsi qəzəllə (Навоий, 2011: 6-557) açılır:

➤ Sonra Şeyx Sədi Şirazinin iyirmi iki qəzəlinə nəzirə və onun qəzəlinin üsulunda iki orijinal şeiri;

➤ Xoca Hafız Şirazinin təəvvüfi məzmunlu iki yüz on bir qəzəlinə nəzirə;

➤ Əmir Xosrov Dəhləvinin otuz iki qəzəlinə nəzirə;

➤ Əmir Şeyxim Süheylinin üç qəzəlinə nəzirə;

➤ Əbdürrəhman Caminin otuz bir qəzəlinə nəzirə və onun qəzəlinin üsulunda iki orijinal şeiri;

➤ Xoca Salman Sovayinin iki qəzəlinə nəzirə;

➤ Şeyx Səbzəvarinin bir qəzəlinə nəzirə;

➤ Kamal Xocəndinin dörd qəzəlinə nəzirə;

➤ Sahib Bəlxin bir qəzəlinə nəzirə;

➤ Katibinin bir qəzəlinə nəzirə;

➤ Seyfinin bir qəzəlinə nəzirə;

Müəllifini qeyd etməyərək bəyənib seçdiyi məşhur bir neçə qəzələ nəzirələr; Qəzəllər arasında səksən “Muxtara”, səksən “Ayzan”, səkkiz “İxtira” başlıqlı orijinal şeirləri daxil etmişdir. “Divani-Fani”dəki “Muxtara” (ixtira, kəşf anlamına gələn sözdür) sərlövhəli bölmələrdə şairin əlli orijinal qəzəli var.

Müsəddəs (Навоий, 2011: 559-560) – Klassik şeir forması şəklində yazılmış “Müsəddəs” doqquz bəndlik (hər bənd altı misra olmaqla) əsər, ənənəvi olaraq qafiyələnməsi *aaaa bb* şəklindədir. “Müsəddəs” sözü ərəb dilindən tərcümədə “altılıq” mənasını verir. Əbdürrəhman Camiyə nəzirədir.

Mərsiyə (“Həzrəti Məxdumun vəfatına mərsiyə”) (Навоий, 2011 :561-567) – adlı hər biri on beyt olmaqla yeddi bəndlik (cəmi 140 misra) ağıdır. Əsər haqqında bu kitabdakı Əbdürrəhman Cami barəsində olan “Xəmsətül-mütəhəyyirin” bölümündə (152-174 səhifələrdə) geniş qeyd edilmişdir. (“Həzrəti Məxdum dedikdə Əbdürrəhman Cami nəzərdə tutulur – A.Ü.).

Muqəttəat (Навоий, 2011: 569-581) – üç yüz altı misradan ibarət altmış dörd bəndlik nəzm.

Rübai (Навоий, 2011: 582-594) – Şərqdə yazılı ədəbiyyatın geniş yayılmış şeir janrlarından biri. Birinci, ikinci və dördüncü misraları həmqafiyə, üçüncü misrası isə sərbəst qalan dörd misralıq yetmiş iki müstəqil əsər.

Tarix (Навоий, 2011: 595-599) (*əbcəd mənasını daşıyır*) – şərq şeiriyyatında baş verən hadisələrin hərflər vasitəsilə ifadə olunması. Bu şeir şəkli əsasən bir şəxsin vəfat tarixi üçün yazılır. “Divani-Fani”də Nəvai ustadım, pirim deyə müraciət etdiyi Ə.Cami, Xoca Ubeydullah, Seyyid Həsən Ərdəşir, Xoca Əhrar Vali, Məhəmməd Pəhləvan kimi ulu zatlar haqqında yazdığı “Tarix”lər vardır.

Müəmmalar (Навоий, 2011: 600-634) – klassik Şərq şeirinin çox yayılmış bədii formalarından biridir. Bir-iki beytlə ifadə olunan müəmmalara mənzum tapmaca da demək olar. Bu söz gizli mənasını da verir – yəni məlum olmayan. Nəvai haqqında bəhs olunan divanına - “Divani-Fani”yə “Adam”, “Amin”, “Əmir”, “Habil”, “Ayz”, “İlyas”, “Anis”, “Əfzəl”, “İbrahim”, “İskəndər”, “İxtiyar”, “İsfəndiyar”, “İftixar” və: başlıqda iki yüz altmış altı müəmma daxil etmişdir. Bunlardan da iki yüz əlli yeddi bəndi iki misralıq, doqquz bəndi isə dörd misralıqdır.

Lügəz (Навоий, 2011: 635-639) – Əruz vəznində olub hər hansı bir obyektin və ya varlığın xüsusiyyətləri izah edilərək yazılan tapmaca xarakterli mənzum parçalarıdır: “Şeyx Baba”, “Taxti-rəvan”, “Pərvanə” və s. bu kimi başlıqlarda otuz səkkiz beytlik lügəz vardır (cəmi 76 misra).

Qəsidələr (Навоий, 2011: 640-695) “Sittai-zaruri” (“Altı zərurət”) və “Fusuli arbaa” (“İlin dörd fəslı”) adlı bu iki qəsidəsi “Divani-Fani”də yer alıb. Məlumdur ki, Əlişir Nəvai türkcə yazdığı ilk “Hilaliyyə” adlı qəsidəsini Sultan Hüseyn Bayqaranın taxta çıxmasına ithaf etmişdir. Amma bu iki qəsidəsini fars dilində yazdığından “Divani-Fani”yə daxil edib.

1. “Sittai-zaruri” (Навоий, 2011: 640-695) (“Altı zərurət”) – altı qəsidədən ibarət olan bu əsərdə həmd, nət, təsəvvüf və həqiqət dilində mərifətdən bəhs edilir. İlk olaraq, iki səhifəlik nəsr və nəzmlə yazılmış “Dibaçə”də qəsidənin məzmun qayəsini diqqətə yetirir. Həmd və nətdən sonra Sultan Hüseyn Bayqara və Əbdürrəhman Cami ilə münasibətlərini qələmə alıb. Sonra “Ruhul-qüds” (“Müqəddəs ruh” - deməkdir) adlı yüz iyirmi səkkiz beytlik ilk qəsidədə Allahın yaradıcı qüdrətini vəsf etmişdir. İkinci qəsidə “Aynul-hayat dar nəti Rəsul a.s.” (“Həyat bulağı”) adlandırılaraq Məhəmməd Peyğəmbərin (s) böyük şəxsiyyəti yüz altı beytdə nət edilir. Digər dörd qəsidə isə – “Tuhfətul-əfkar” (“Fikirlər töhfəsi”), (Ə.X.Dəhləvinin “Dəryayi-əbrar” (“Müdrəklər dəryası” və ya “Möminlər dənizi”) əsərinə doxsan doqquz beytlik nəzirə), “Kutul-qələb” (“Könüllər azuqəsi”) (yüz iyirmi beytlik qəsidə Hakim Ənvariyyə nəzirə), “Minxojun-nijat” (“Nicat töhfəsi”) (yüz otuz səkkiz beytlik qəsidə Mir Qasım Ənvar və Əfzələddin Xaqaniyyə nəzirə) və “Nəsimul-xuda” (“Cənnət mehi”) (yüz iyirmi doqquz beytlik qəsidə Əfzələddin Xaqaniyyə nəzirə) adlanır.

2. “Fusuli arbaa” (Навоий, 2011: 696-713) (“İlin dörd fəslı”) adlı qəsidəsini müxtəlif vəznlərdə təbiət fəsilələrinin poetik tablosu adlandırmaq olar: “Saratın” (qış) – 61, “Xəzan” (payız) – 33, “Bahar” (yaz) – 57 və “Day” (yay) – 60 beytdən ibarətdir. Əsasən təbiət hadisələrindən – isti, soyuq, rütubət, xəzan və s. iqlim hadisələrindən bəhs edir.

“Müfrədat” (Навоий, 2011: 714-733) (“Müəmma haqqında risalə”) – Əlişir Nəvai türkcə əruz haqqında yazdığı “Mizanul-əvzan”la bərabər farsca yazdığı və

“Divani-Fani”yə daxil etdiyi ədəbiyyatşünaslığın müəmma janrının nəzəriyyəsi barədə bu risalesini 1485-ci ildə yazmışdır. Bu risalə haqqında müəllif “Xəmsətul-mütəhəyyirin” əsərində bəhs edib. Dövründə yüksək dəyərləndirilən bu əsər haqqında Əbdürrəhman Caminin məşhur fikri vardır: “Dostumun elçisi mənə bir risalə gətirdi, bu risalə könlündəki çoxillik qayğılarımı alıb getdi”. Müəmma nəzəriyyəsinin şərhindən bəhs edən “Müfrədat” əsərinin üç bölməsi, on beş əməli və qırx üç üslub qaydalarının şərhini yüz iyirmi bir müəmma nümunəsi ilə diqqətə çatdırmışdır. Nəvaişünas Suyima Ğəniyəvanın şərhində bildirilir ki, “bu izahda müəmmalardan yüz səkkizinin izahı var, amma on üçünə aid müəmma yazılmadığından izahı verilməyib” (Навоий, 2011: 804).

Elmin, ədəbiyyatın, təsəvvüfün, dövrün mühüm və dəqiq tarixi faktlarını, ictimai-siyasi hadisələrini və s. öyrənərkən bu əsərlər etibarlı qaynaqdır. Əlişir Nəvainin zəngin tərcümə yaradıcılığı təcrübəsində Şərq ədəbiyyatı tarixinin klassik əsəri Sədi Şirazinin “Gülüstən”, Nizami Aruzi Səmərqəndinin “Dörd məqalə” (“Çahar makala”), Əbdürrəhman Caminin və başqalarının əsərlərini nümunə kimi göstərə bilərik.

“Divani-Fani”yə (Навоий, 2011: 6-557) daxil olan əsərlərdən biri də “Xəmsətul-mütəhəyyirin” (Навоий, 2011: 734-797) əsəridir ki, Əbdürrəhman Camiyə həsr etdiyi bu gözəl – klassik əsər haqqında bu sətirlərin müəllifi “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyasında geniş yazılmışdır. Bu əsər iki dildə (çığatay türkcəsində və farsca) yazılmışdır. Əlişir Nəvai öz fikir və düşüncələrini türkcə, Cami ilə yazışmalarını isə farsca vermişdir. “Divani-Fani” haqqında olan qeyd və fikirlərimizi Əlişir Nəvainin 2011-ci ildə Özbəkistanda nəşr olunmuş 10 cildlik “Seçilmiş əsərlər” kitabının 5-ci cildi üzərində çalışdıq. İzah və şərhlər nəvaişünas alimlər Suyima Ğəniyeva və Seyfəddin Rafiddunova aiddir.

Əlişir Nəvainin zəngin yaradıcılığı içərisində türkcə yazdığı elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri də xüsusi yer tutur. Həmin əsərlərdən aşağıda adlarını qeyd etdiyimiz əsərlərini – “Mühakimətul-lügəteyn”, “Mizanul-əvzan”, “Səb’at abhur”; “Vəqfiyyə”, “Münşəat”; “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir”, “Haləti-Pəhləvan Məhəmməd”, “Xəmsətul-mütəhəyyirin”; “Məcalisun-nəfais”, “Nəsaimul-məhəbbət”; “Tarixi-ənbiya və hükəma”, “Tarixi-müluki əcəm”, “Məhbubul-qülub”, “Risaleyi-tirəndazi” və “Minacat” nəşrlə, dini məzmununda olan – “Nəzmul-cəvahir”, “Hədisi-ərbəin”, “Siracul-müslimin” və “Lisanut-teyr” (təsəvvüfi) adlı əsərlərini nəzmlə yazmışdır.

Bu əsərlərdə ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, əruz elmi, təzkirə, tarix, islam ehkamları, təsəvvüf kimi məsələlər ətrafında mükəmməl tarixi elmi-nəzəri problemlərdən yazılmışdır.

Əlişir Nəvai bütün əsərlərində, xüsusən elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlərində öz həyatı, yaşadığı dövrün mühitini və yaradıcılığı barədə aydın şəkildə yazmışdır. “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini - təsəvvüfi əsərləri)” adlı monoqrafiyada təqdim olunan bütün əsərlər eyni zamanda, Əlişir Nəvainin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti haqqında ilkin qaynaqdır və ya bu əsərlər memuar xa-

rakteri daşıyır. Məsələn,

“Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (Навоий, 2011: 5-16) və “Haləti-Pəhləvan Məhəmməd” (Навоий, 2011: 17-29) əsərlərində uşaqlıq və gənclik illəri;

“Xəmsətul¹-mütəhəyyirin” (Навоий, 2011: 734-797) əsərində yaradıcılığının qızıl dövrünü yaşayan dahi sənətkarın dahi Əbdürrəhman Cami ilə ustad-şagird münasibətləri;

“Mühakimətul-lügəteyn» (Навоий, 2011: 511-537), (Nağıyeva, 2001: 47-62) əsərində ana dili – türk dilinə vurğunluğu, bu dilin fars dilinə qarşı üstünlüklərini açıqlayan dilçi alim kimi elmi fəaliyyəti;

“Mizanul-əvzan” (Навоий, 2011: 538-584), (Nağıyeva, 2001: 63-82) əsərində onun ədəbiyyat nəzəriyyəçisi – əruzşünas alim kimi xidmətləri ilə tanış oluruq;

“Səb’at-abhur”da (Nağıyeva, 2001: 83-90) “Qurani-Kərim”in yazıldığı ərəb dili lügətçiliyini anlatmaqla yanaşı, onun ərəb dilini də gözəl bildiyi haqda məlumat əldə edirik;

“Nəsaimul-məhəbbət” (Навоий, 2011: 85-510), (Nağıyeva, 2001: 221-250) təzkirəsində şairin zəngin mütaliə mədəniyyəti ilə əldə etdiyi Şərq dünyasının şeyxləri, vəliləri, şair və övliyalıqları ilə tanış oluruq. Yəni, onun Şərq dünyasının ədəbi-elmi-fəlsəfi sahəsinin bütün səhifələrinə bələd olduğu ilə tanış oluruq;

“Məcalisun-nəfais” (Навоий, 2011: 289-448), (Nağıyeva, 2001: 187-220) əsərində Əlişir Nəvainin formalaşdığı ədəbi mühit, dərs aldığı ustad şair və alimlər, ünsiyyətdə olduğu və yaradıcılığına dəstək olduğu şəxslərlə tanış oluruq;

“Münşəat” (Навоий, 2011: 548-629), (Ülvi, 2020: 93-108) əsərində türk dilində rəsmi dövlət yazışmalarının – məktublaşmaların nümunələri sənədləşmə tarixi haqqında aydın təsəvvür yaradır;

“Vəqfiyyə” (Навоий, 2011: 630-656), (Ülvi, 2020: 109-136) əsərində bu dahi və imanlı şəxsiyyətin nəhayətsiz miqyasda olan xeyriyyəçilik işləri ilə tanış oluruq; məsələn, şairin fikrincə, hər bir kəs Həcc ziyarətindən o yola aid bütün məsrəfləri əvvəl xalqının məzlum insanlarına, ölkəsinin abadlığına xərcləməli, bundan könlü rahat olunca, Həcc ziyarətini tamamlamalıdır, “Vəqfiyyə”də şair bu humanist və insani düşüncəsini ortaya qoyur;

“Zubdətut-təvarix” (Ülvi, 2020: 253-254) başlığı ilə təqdim etdiyi iki tarixi əsər – “Tarixi-ənbiya və hükəma” (Навоий, 2011: 538-602), (Ülvi, 2020: 255-277) və “Tarixi-müluki əcəm” (Навоий, 2011: 604-649), (Ülvi, 2020: 278-290) əsərlərində onu tarixçi alim kimi tanıyıq;

“Nəzmul-cəvahir”, (Навоий, 2011: 30-86), (Ülvi, 2020: 304-323), “Hədisi-ərbəin”, (Навоий, 2011 : 585-549), (Ülvi, 2020: 294-303), “Məhbubul-qulub”, (Навоий, 2011: 449-547), (Ülvi, 2020: 416-427), “Siracul-müslimin”, (Навоий, 2011: 595-612), (Ülvi, 2020: 395-416), “Risaleyi-tiyər andoxtan” (Навоий, 2000:

¹ [QEYD: Tədqiqatda şəxs (Əbdürrəhman Caminin adı istisna olmaqla) və əsər adlarının yazılışında tarixiliyi və mənbə variantını (ərəb dilində) qorumağa çalışdıq. Xüsusən də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında üstünlük təşkil edən və çox zaman ü hərfi ilə yazılan izafətin birinci tərəfini ü hərfi ilə yox, u hərfi ilə vermişik. Məsələn, Əbülqadir – Əbul-Qadir, Əbdür-Rəhman – Əbdur-Rəhman, Məntiq üt-teyr – Məntiqut-teyr, Nəzm ül-cavahir” – Nəzmul-cavahir” və s.]

293-296),” (Ülvi, 2020: 427-430), və “Minacat” (Навоий, 2011: 613-618), (Ülvi, 2020: 431-434) əsərləri ilə islam dininin xalq arasında türkçə anladılması sahəsinə dəki tarixi xidmətləri ilə tanış oluruq;

“Lisanut-teyr” (Навоий, 2011: 5-288), (Ülvi, 2020: 3247-384) əsərində, ömrünün sonuna yaxın yazdığı bu əsəri ilə dahi insanın kamillik dövrünə dolduğuna şahid oluruq.

Adlarını çəkdiyimiz əsərlər sayəsində Əlişir Nəvainin yaşayıb-yaratdığı 60 ilin hər addımına sanki canlı seyr etmiş oluruq. Bütün bu əsərlər şairin istər həyatı, istərsə də yaradıcılığını müxtəlif rənglərdə, vəzlərdə əks etdirən bütöv bir memuar tablosudur (Ulviy, 2016).

Beləliklə, Nəvai irsinə sıralama baxışdan sonra onun bədii-ədəbi-elmi irsini dörd qrupda sistemləşdirə bilərik:

1. “Xəzainul-məani” divanı (bu əsərdə şairin dörd divanı cəmlənib);
2. “Xəmsə”-si (beş poeması);
3. “Divani-Fani” toplusunda cəmləşdirdiyi fars dilində yazdığı əsərləri;
4. “Elmi-filoloji, dini-təsəvvüfi və tarixi əsərləri (21 əsəri).

Əlişir Nəvainin yazıb-yaratdığı bu əsərlər yalnız bir insanın, yaradıcı bir insanın deyil, təmsil etdiyi xalqın ümumi dünyagörüşü, bəşəri mədəniyyəti, humanist xarakteri, fenomen zəkaya sahib olması, daim tərəqqi və innovativ düşüncəyə malik olması və s. kimi nəcib xarakterə, tərbiyəyə malik olmasının sübutu, tarixi yaddaşdır. Məhz bütün bunlar imkan verib ki, türk tarixinin, ədəbiyyatının bəşəri-liyini, sülhsevər, sevgi dolu ruha hakim olmasını əs etdirdirsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Навоий, А. (2011). Мажолис ул-нафоис // Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 9-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги НМИУ. – 768 бет.
2. Каюмов, А. (2011). Дилкушо такрорлар ва рухафзо ашъорлар. – Тошкент: “Мумтаз суз», – 213 бет.
3. Нəvai, Ə. (m.1484). Divan (“Ĝəraibus-siĝər”). Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Nadir Fondunda // nəşr tarixi: h.889 nəşri.
4. Ülvi, A.(2020). Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) // monoqrafiya / elmi redaktorlar: akademik İsa Həbibbəyli (ön sözün müəllifi) və professor Şöhrət Siracəddinov. – Bakı, Elm və təhsil.
5. Nağıyeva, C. (2001). Azərbaycan Nəvai // – Bakı, “Tural-Ə” NPM.
6. Ülvi, A. (2008). Azərbaycan - özbək (çağatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, “Qartal” nəşriyyatı.
7. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 802 бет.
8. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 2-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 772 бет.
9. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 3-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 764 бет.
10. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 840 бет.

11. Əlişir N. (2009). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Məqalələr / Elmi red.: prof. Vəqif Arzumanlı; Elmi məsləhətçi: fil.e.d.Cənnət Nəziyeva; Toplayan, tərtib edən və nəşrə hazırlayan: fil.e.d.Almaz Ülvi (Binnətova); Bakı: "Qartal" nəşriyyatı.
12. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 6-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 808 бет.
13. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 7-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 696 бет.
14. Навоий, А. (2011). «Саддий Искандарий», «Тарихи анбие ва хукамо», «Тарихи мулуки Ажам» / Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 8-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом ном. нашриет-матбаа ижодий уйи. – 712 бет.
15. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 5-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 860 бет.
16. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 10-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 692 бет.
17. Навоий, А. (2000). Навоий, Алишер. Рисолаи тийр андохтан (Матни изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёр: Суйима Ғаниева) // Мукамал асарлар тўплами, 20 жилдлик, 16-жилд. – Тошкент, ЎР ҒА «Ған» нашриёти, 2000. – 329 бет.
18. Olmos, U. (2016). O'zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar, suhbatlar) // Mas'ul muharrir va so'zboshi mualliflari: prof.Qozoqboy Yo'ldoshev, dos.Sirdaryoxon O'tanova, taqrizchi: fil.fan.nom. Ergash Ochilov. – Toshkent, "Kamalak-PRESS" nashriyoti. – 176 bet.

Алмаз Ульви Биннатова (Азербайджан)

Литературная личность и творчество Алишера Навои

Резюме

Великий мыслитель Амир Алишер Навои до сих пор живет в литературе, истории литературы, лингвистике, религии, истории, географии, философии, теологии, суфизме. Он занимает особое место среди мировой классики с его бессмертными произведениями лирико-романтического, реалистически-исторического, литературно-художественного, философско-познавательного и научно-теоретического значения. Он написал все свои произведения кроме «Дивани-Фани» на тюркском языке – четыре дивана, собранных под общим названием «Хазайнул-маани», «Хамса», 21 научно-филологический и религиозно-мистический труд. При этом следует отметить, что названия всех произведений Алишера Навои состоят из арабских слов. Мы можем оценить это влиянием ислама, как традиционный случай (в том числе «Дивани-Фани») в истории средневековой восточно-мусульманской литературы.

Великий узбекский поэт, лингвист, литературный критик, каллиграф, композитор, государственный деятель Амир Алишер Навои своей творческой силой мужественно преодолел исторический барьер и открыл новый путь в истории литературы как революционер тюркского литературного языка: он поднял тюркский литературный язык в истории мировой литературы на великий пьедестал. Впервые он написал

«Хамсу» на тюркском языке под влиянием гениальной «Хамсы» Низами, которого называл мастером во всех своих произведениях. Он восхвалял величие и красоту тюркского языка своими лирическими чувствами, моральными и философскими взглядами и загадочными изображениями любви в «Хамсе», которую он написал на тюркском языке в то время, когда персидский язык был доминирующим языком поэзии. За свою карьеру гениальный мастер написал 32 произведения, в том числе 16 прозу и 16 стихов.

Таким образом, после последовательного обзора мы можем систематизировать художественно-литературно-научное наследие Навои по четырем группам: 1. Диван «Сокровищница мыслей» («Хазайнул-маани») (соответствующих четырём периодам жизни поэта); 2. «Хамса» (пять поэм); 3. Произведения на персидском языке, собранные в сборнике «Дивани-Фани»; 4. Научно-филологические, религиозно-мистические и исторические произведения (21 произведение). В этих работах идеальные исторические научно-теоретические проблемы написаны вокруг таких вопросов, как литературная критика, лингвистика, наука эруз, комментарии, история, исламские доктрины и суфизм. Все работы, также являются основным источником по биографии и личности Алишера Навои, или эти произведения носят характер мемуаров.

Ключевые слова: Алишер Невай, диван «Хазайнул-маани», «Хамса» на тюркском языке, научно-филологические и религиозно-мистические произведения, классическая узбекская литература, общетюркская литература.

Almaz Ulvi Binnatova (Azerbaijan)

Literary personality and creativity of Alisher Navoi

Abstract

The great thinker Amir Alisher Navoi still lives in literature, literary history, linguistics, religion, history, geography, philosophy, theology, sufism. He has a special place among the world classics with his immortal works of lyrical-romantic, realist-historical, literary-artistic, philosophical-cognitive and scientific-theoretical significance. He wrote all his works in Turkish under the general title “Khazainul-maani”, “Khamasa”, 21 scientific-philological and religious-mystical works, including “Divani-Fani”. At the same time, it should be noted that the names of all works of Alisher Navoi consist of Arabic words. We can evaluate this issue as a traditional case (including “Divani-Fani”) in the history of medieval Eastern-Muslim literature under the influence of Islam.

The great uzbek poet, linguist, literary critic, calligrapher, composer, statesman Amir Alisher Navoi, with his creative power, bravely overcame a historical barrier and opened a new path in the history of literature as a revolutionary of the Turkish literary language: he raised the Turkish literary language. He wrote “Khamasa” in Turkish for the first time under the influence of genius Nizami's “Khamasa”, whom he called a master in all his works. Throughout his career, the genius artist has written 32 works, including 16 prose and 16 poetry. Alisher Navoi wrote his works in Persian under the pseudonym “Fani”. He composed a divan called “Divani-Fani” consisting of lyrical works written in Persian - ghazal, qasida, muhammas, musaddas, tuyugs.

Thus, after a systematic review of Navoi's legacy, we can systematize his fiction-literary-scientific heritage in four groups: 1. "Khazainul-maani" divan (this work includes four divans of the poet); 2. "Khamsa" (five poems); 3. Works written in Persian, collected in the collection "Divani-Fani"; 4. Scientific-philological, religious-mystical and historical works (21 works). Among the rich works of Alisher Navoi, scientific-philological and religious-mystical works written in Turkish have a special place. In these works, perfect historical scientific-theoretical problems are written around such issues as literary criticism, linguistics, eruz science, commentary, history, Islamic doctrines, and sufism.

All the works on the biography and personality of Alisher Navoi, or these works are memoirs.

Keywords: *Alisher Navai, "Khazainul-maani" divan, Turkish "Khamsa", scientific-philological and religious-Sufi works, classical Uzbek literature, all-Turkic literature*

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.82>

DİL ƏLAQƏLƏRİ
ЯЗЫКОВЫЕ СВЯЗИ
LANGUAGE RELATIONS

ИВАН ДОБРЕВ (Болгария)*

БУЛГАРСКИЕ ТЕКСТЫ И НАДПИСИ В ЕВРАЗИИ
ПОЗДНЕЙ АНТИЧНОСТИ И РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Резюме

Булгарские тексты и надписи публиковались разрозненно в болгарских и зарубежных изданиях, а также на нашем личном сайте и на научной платформе Academia.edu. Это очень затрудняет их поиск и ознакомление, с ними что в целом делает крайне необходимым и даже более чем целесообразным собрать их в одном издании, где они будут представлены в относительно более обобщенном и популярном виде. В результате личного чтения, перевода и сравнительно-этимологического лексико-грамматического анализа и описания некоторые из наиболее объемных булгарских текстов и надписей в Евразии в поздней античности и раннем средневековье следующие: **Süçig täligar Puguy toɣudúɣar** Если главнокомандующий пойдет на войну, Племя Пугу будет побеждено; **Hunog šad iqüi ašuk hum** Чаша, из которой может кушать принц гуннов; **Küneg Dengiz jikü käse! Kižü, šox-šox saxyngil, gür Täñrig!** Блюдо для того, чтобы с него вкушал Денгиз-хан. Человек, особенно берегись, могуч Тенгри! **hon bāhi doqi** Погребение путем кремации принца хонитов; **ispor boto yügi kyasā** Блюдо, из которого может кушать принц Аспарух; **tuɣlasini žapdi Bižigir** Киртичи сделал Биджигир.

Ключевые слова: Булгарские тексты и надписи, племя Пугу, Хуног, хан Денгиз, князь Аспарух, Биджигир.

Российский ученый И. Л. Кызласов (1991) является лучшим знатоком рунической письменности. С прицелом на начало VIII века он выделяет, с одной стороны, “евразийскую руническую письменность” создателями которой были предки волжских болгар, а с другой стороны, “азиатскую руническую письменность”, творцами которой были “сами тюрки (тугуй из китайских летописей)”. Каждая из этих систем имеет различное происхождение и исторически связана с одним из двух “самостоятельных культурных очагов” Центральной Азии. Эти “два культурно (и лингвистически?) разных тюрк-

* Профессор, доктор. E-mail: prof_ivandobrev@yahoo.com

ских языковых центра” сформировались в “неизвестную нам эпоху восприятия и формирования указанных систем письменности”. Особенно рунические надписи евразийской группы или евразийские тюркские надписи, т.е. болгарские рунические надписи из Восточной Европы пока не расшифрованы, но в будущем этот специалист намерен заняться их расшифровкой (Кызласов 1991, 62-80; ~*~1994, 9-78; ~*~2000, 14).

Центрально-азиатские тюркуты первой половины VI в. ведут свою родословную от хунну-булгар, поэтому болгарская руническая письменность перешла к ним в частично редуцированном и трансформированном виде. Со временем эта система письма видоизменялась и обогащалась за счет заимствования элементов из соседних систем письма, таких как согдийская, греческая или хамито-семитская. В результате и в пределах одного синхронного разреза, например, на уровне VIII-X вв., две графические системы в целом выглядят весьма неравно-различно, но в то же время имеют немало общих или похожих по форме рунических букв. Сравнительно-палеографическое изучение двух рунических систем позволяет сделать вывод, что из 60 рунических знаков в донском, кубанском и орхонском алфавитах сопоставим 21 знак. “Это число составляет половину известных нам рун Восточной Европы. Сравнение с енисейским алфавитом увеличивает сопоставимые пары до 24 (из 58 форм), аналогичное соотношение с таласским алфавитом составляет 23 к 51.

Кубанская азбука связана с азиатскими рунами всего десятью совершенно одинаковыми знаками. В 17 южноенисейских надписях VIII-X вв. имеется 43 письменных знака, где наблюдается большая близость между южноенисейским и доно-кубанским алфавитами, а из 41 различного знака только 11 не имеют соответствий в южноенисейском алфавите, поэтому донской и кубанский алфавиты ближе всего к южноенисейскому алфавиту” (Кызласов? 1994: 39-55).

При таком положении дел в мировой рунологии и на современном этапе развития болгарской рунологии единственно допустимо-возможным, радикально-отличным, логически корректным, объектно-адекватным и правомерно-продуктивным подходом и методом изучения и описания болгарских рунических надписей является следующий: предложенные другими исследователями транслитерации и транскрипции полученные с помощью орхоненисейского алфавита, спроецировать на известные и доступные болгарские словоформы, которые могли бы идентифицировать, а также объяснить в прозрачном и прослеживаемом порядке лексико-грамматические компоненты, полученные на основе и с целью формально-структурно идентичных букв двух основных рунических систем и являющиеся по существу имманентной структурой суждения о предметах, лицах и событиях внутри иерархически построенной сети максимально правильно-адекватных, многослойно-разнонаправленных причинно-следственных связей и отношений. Критерием оценки правомерности и эффективности данного подхода и метода может служить прежде всего полученным конечным результат – выявление лексико-

фонетических и морфолого-синтаксических признаков и особенностей, характерных для болгарских языков и диалектов.

Абсолютно-обязательная конкретизация теоретико-методологических оснований настоящего исследования в лингво-генеалогическом и структурно-типологическом аспектах требует также отметить, что чувашский язык является лишь одним из многих болгарских языков, и его переэкспонированность всегда и везде более чем неуместна и совершенно контрпродуктивна. Экспликация и интерпретация рунической и любой другой графики посредством транслитерации и транскрипции должны во всех случаях соответствовать максимально допустимой и возможной степени исторической фонетики, морфологии и синтаксиса болгарских диалектов и языков в целом; со сравнительно-исторической и этимолого-ономастической точки зрения к подлежащему добавляется также болгарский винительный показатель *-q* для придания ему определенности; вокальная гармония не обязательна, как раз наоборот; при скудости эмпирического материала более древним стадиям развития болгарских языков дунайско-болгарские данные полезно-бесценны; в прототюркском языке нет лексемы *qan* и *qaγan*, потому что они китайские заимствования в болгарских языках и диалектах и от них перешли в остальные тюркские и другие языки и диалекты; точно так же в пратюркском языке нет лексемы теонима *taγri*, поскольку она возникла в прабулгарском языке только в Минусинской котловине в середине 3-го тысячелетия до н.э. на основе апеллятива заимствования из местного индоиранского языка, при том с палатальной вокализацией, особенно хорошо заметной на примере, засвидетельствованном в древнекитайских летописях, а также в других тюркских языках; из приведенной ниже Надписи Боила особенно хорошо видно, что увулярный *q* в ауслауте не переходит в придыхательный *h*, а в звонкий *g*; опять же из этой надписи очень ясно, что квазиподлежащее квазипредложения с квазисказуемым свидетельским причастием прошедшего времени на *-дик* не получает родительного падежа, а остается в именительном падеже, приэтом причастие принимает притяжательное окончание 3-го лица единственного числа (Савельев, 2022: 171-193).

Довольно много исследователей, большинство из которых историки и археологи, проявляют интерес и берутся за чтение и перевод болгарских рунических надписей. Однако результаты их усилий более чем тщетно-безуспешны, до смешного комичны и даже смехотворно-глупы. Главной причиной всего этого является, несомненно, предположение о том, что, во-первых, надписи составлены на каком-то, весьма неясно, на каком именно, тюркском языке, а во-вторых, их надо расшифровывать исключительно и только средствами орхоно-енисейского рунического алфавита.

Не содержащие в себе ничего нового и оригинального, “теоретико-методологические основы” прочтения, перевода и толкования “восточноевропейской руники”, в том числе рунических надписей на сосудах из золотого сокровища Наги Сент-Миклоша, О. Мудраком (2017) не только слишком ка-

тегорично-кратки, но и крайне самонадеянно-честолюбивы и претенциозно-глупы и нелепы. Эмпирически и фактически они крайне неточны и неверны, что в основном связано с использованием в процессе чтения осетинского языка, прибегая также к нескольким кавказским языкам, и до сих пор неясно, какой именно “тюркский язык”, хотя согласно совершенно необоснованным и бездоказательным предположениям здесь “Клад имеет аварское происхождение” (297-298).

Однако апофеозом тюрколо-эпиграфической некомпетентности и научной беспомощности “ведущего” российского тюрколога на данный момент является “чтение, перевод и толкование” рунических надписей из болгарского золотого клада Наги Сент-Миклоша, названного им почему-то “Клад Аттилы”, обнаруженный у селения Nagy-Szent-Miklos”. Чуть выше он с полным убеждением утверждает, что он имеет аварское происхождение (Sic!), но тем не менее при чтении следует опираться на восточноиранскую основу осетинского языка, в сопровождении еще нескольких кавказских языков. Видно, не только поэтому здесь изобилуют нелогично-парадоксальные, тупо-смешные и редко-экзотические курьезы типа: *Дающий наслаждение (своему) по богатству (убранства?)* - на “прекрасном кувшине с четырьмя высокохудожественными изображениями”; *С (узким) горлышком (= Кувшин?)* - на двух “типичных кувшинах”, которым не нужно точно указывать, какие у них горлышки; *Просто так. По ценности - малая часть выкупа // Ценная добавка* - на двух кувшинах “кувшин одинаковый, обе надписи практически на одном уровне”; *вверху две кани “однотипный кувшин, обе надписи находятся практически на одном уровне”; Найти бы мне (как) случайность кувшин и пирог с салом! (~ Достался бы мне...)* - на двух подносах, “подносы с одинаковой чеканкой пуансоном”, явно графически выражено тайное желание какого-то патологического гурмана; *Родовой кубок (чаша, емкость для питья)* - не только на двух чашах и двух кубках, но и на роге для питья “чеканные надписи” (Мудрак, 2017: 369-374).

Нами лично обнаруженные, прочитанные, переведенные, в максимальной степени подробно-всесторонне обоснованные и доказанные именно как болгарские, позднеантичные и раннесредневековые евразийские болгарские целостно-связанные тексты и надписи уже опубликованы разрозненно в местных и зарубежных изданиях, а также на нашем личном сайте и на научной платформе Академия. Это, в принципе, слишком затрудняет их поиск и знакомство с ними, что вообще делает крайне необходимым и даже более чем целесообразным собрать их в единое издание, где они могут быть представлены доступным способом в более обобщенно-синтетическом и популярном виде. Собственное прочтение, перевод и сравнительно-этимологический лексико-грамматический анализ, доказательство и описание некоторых наиболее объемистых болгарских текстов и надписей Евразии в период поздней античности и раннего средневековья выглядят следующим образом:

1. Двустиише о племени пугу: В 328 г. государство с ядерно-ведущим племенем булгар, кит. *Булуодзи*, *Цзе* и император Ши Лэ воевали с соседним государством Ранняя Чжао, чей император Лю Яо разгромил войска Ши Лэ и осадил близлежащий провинциальный город Цзиньён. Ши Лэ хочет пойти на помощь городу, но сановники убеждают его не делать этого. Тогда он обратился за советом к придворному буддийскому монаху, который среди звона колокольчиков пагоды услышал и передал на языке императора следующее двустиише:

Süčig tälígar Puguy toýudúyar

Словоформа *süčig* “главнокомандующий” является именем подлежащим производным существительным в винительном падеже, что придает ему определенность. Корень *sü* “отряд; армия” имеет китайское происхождение; собственно болгарским является деятельный словообразовательный суффикс *-чи*.

Словоформа *tälígar* состоит из корня глагола *täl-* “выходить; я иду на войну” и двухкомпонентного суффикса *-ígar*, с помощью которого образуется настоящее-будущее время. Корень этого глагола должен быть связан с чув. *тул* “поверхность; наружная сторона, внешняя сторона”; *туллат-* “покрывать”; *тулла* “крытый, с покрытием”; *тулти* “находящийся вне жилища, наружный”, *тулашири* “наружный, внешний”, *тулашиё* “внешность, наружность; лицо”, праб-унг. *túl* вне”. Соответствия этому корню в огузо-тюркских языках есть, например, сттюрк. *maş* „внешний вид, облик; наружная, внешняя сторона”; *maş* “наружный, внешний; верхний”; тур. *dış*, диал. *teş*, *diş*, башк. *тыш*, кирг. *тыс*, уйг. *таш*, алт. диал. *тас*, турф-тюрк. *taşıl-* “падать наружу, вываливаться; выходить” и др. Суффикс настоящего-будущего времени с возможно-предположительным значением состоит из суффикса причастия *-ik* и 3 л.ед. вспомогательного глагола *ar*.

Словоформа *Puguy* является подлежащим в предложении в винительном падеже. Не только древнекитайские хроники, но и ряд исследователей проблем среднеазиатских племен и народов неоднократно указывали и подчеркивали, что за словом *Pugu* в действительности скрывается или должно считаться название племени из состава Хунну/Сюнну. По сути, само это слово из древнекитайских хроник на самом деле является китайской фонотактической интерпретацией первично-основного имени булгарского племени Болк/Булк, некоторые другие формы этого имени в китайском языке - это, например, *бугу*, *буку*, *боку*, *Bulugu*, *Bukot*, *b'ua-k-kuat* и др.

В принципе, из-за больших структурно-типологических различий между китайским языком, с одной стороны, и тюркскими и иранскими языками, с другой, слова и имена из последних при переходе в китайский язык претерпевают фонетические изменения, которые меняют их почти до неузнаваемости. Тем не менее и здесь наблюдаются определенные закономерности, поз-

воляющие на основе фонотактически интерпретированных и модифицированных китайских слов и имен восстанавливать их тюркские или иранские прототипы. Особенно односложные этнонимы с двусогласным ауслаут *тюрк* и *согд*, при заимствовании китайским языком перестраиваются в двусложные, а для образования второго слога к конечному согласному добавляется гласная и получаются формы *тукю* и *судэ*, соответственно. Особенно хорошо это видно из второго примера, когда первая гласная округленная и широкая, но она сужается к соответствующей узкой гласной. Именно по этой причине широко известный в древнекитайских хрониках этноним *пугу* как название племени из состава хунну/сюнну очевидно и бесспорно является болгарским этнонимом *болк* с его специфическим происхождением, распространением и использованием.

Словоформа *toyudıyır* состоит из корня глагола *toyı-* „ударять, бить; побеждать“ и двухкомпонентного суффикса *-tıyır*, с помощью которого образуется прошедшее несовершенное время, эквивалентное будущему в прошлом. Корень глагола должен быть связан с северно-дунайским (X в.) *dyuc-*, параллели и соответствия которого имеются лишь в некоторых исторических тюркских языках, например, есть сттюрк. *toqı-* “бить, ударять, стучать; вбивать, вколачивать; биться, стучать; ковать, выковывать; класть; устанавливать, воздвигать”, опять же сттюрк. *tokyt-* “велеть вырúзать; поставить”, стуйг. *тогы-* “стучать”, стузбек. *тогун-* “бить себя”, стогуз. *tokı-* “бить кого-то; стучать что-нибудь; ударить, выковать, сделать; ткать”.

Суффикс прошедшего несовершенного времени состоит из пассивного причастия прошедшего времени *-tıy-* и вспомогательного глагола *ar-* 3 л. единственного числа с результативно-завершенным значением. Здесь страдательное причастие нейтрализует переходную семантику глагола, как уже лексикализованные турецкие причастия прошедшего времени *bildik*, *tanıdık* “знакомый”. В целом, прошедшее несовершенное время переносится со времени предшествующего глагола на дополнительный ориентировочный момент в будущем и становится предварительно-будущим временем. Поэтому куплет о племени *пугу* переводится следующим образом (Добрев, 2015: 299-406):

*Если главнокомандующий пойдет на войну,
Племя пугу будет побеждено.*

2. Надписи среднеазиатских болгарских князей и каганов: Сразу после Новой эры ряд колен из основных болгарских племен и народов, мигрировав через Среднюю Азию, основали империи, государства и княжества на ее протяжении с востока на запад. Это, в первую очередь, хиониты, самоназвание которых *хунк-хунгари*, но более известен и даже наиболее распространен этноним *оногуры*, полученный по пути и на основе западнотюркской фонотактической интерпретации и адаптации и понимаемый как состоящий из числительного *он* “десять” и снова болгарский этноним *огур* как название другого болгарского племени, т.е. “десять огуров” (Dobrev, 2020: 55-59):

Šad-e Hunog tang Монета князя племени хуног

Šad-e Hunug tang Монета князя племени хунуг

Šad-e Turkan tang Монета князя тюрков

Dyabqu-e Turkan Князь тюрков

Kagan-e Turkan Каган тюрков

Šad-e Hungor Turkan Князь тюрков хунгоры

Šad-e Hunog Turkan Князь тюрков хуног

Šadiq-e Turkan Князь тюрков

Hunoh-e Aq tegin Князь белых гунн

Thär-ö Turgî Athrih Господарь тюрков Асрих

Thär-ö Turgeş Abdullah Господарь тюргешей Абдуллах

Šadiq-e Ürüñgeşok Князь Юрюнгешока

Thär-ö Turgeş Nezzak Господарь тюргешей Неззак

Thär-ö Turgeş Halithkan Господарь тюргешей хан Халиф

Thär-ö Turgeş Bälhir Господарь тюргешей Бялхир

Šadiq-e Pukara Князь Бухары

Hunog šad iqiï ašuk hum Чаша, из которой будет питаться князь племени хуног

3. Надпись хана Денгиза: После смерти Атиллы, отравленного восточными римлянами, его сыновья Денгиз и Эрнак вступили в конфликт со своим братом Элаком, который был назван их преемником, и разошлись, потерпели поражение в битве при Недао в 454 г. Разгромив болгар на Балканах и выставив в столице на всеобщее презрение отрубленную и окровавленную голову хана Денгиза, римляне напрасно воображали, что они отомщены за все, что сделал им его отец, и что этот варварский народ никогда снова не появится на их землях. На самом деле, уцелев и сохранившись в целом от этой невообразимой бойни, большая часть придунайских болгарских родов и племен со всем своим имуществом и скотом, многие из них под предводительством новых старейшин и ханов, вполне спокойно и организованно ушли за Днепр, а впоследствии и за Урал. Именно по этой причине в нынешней Пермской области в погребении болгарского хана, первого или второго преемника хана Денгиза, было найдено его блюдо для еды с уникальной и бесценной хореографической надписью на аутентичном болгарском языке.

Надпись хана Денгиза выгравирована хорезмийской графикой на искусно изготовленной серебряно-позолоченной тарелке в сасанидско-персидском стиле. Особенно хорошо видна эфталитская тамга, вырезанная в начале надписи, так что это, бесспорно, тарелка, которую хан, скорее всего, получил в подарок от какого-то эфталитского князя из области Хорезма во время своего пребывания на Кавказе, ибо хорошо известно, что Атилла обычно практиковал отправлять туда на время одного из своих сыновей для выполнения определенного задания или для надзора за племенами, находящимися под его контролем. И в качестве второй, хотя и менее вероятной, возможности, Атилла назначил князя Денгиза главнокомандующим болгар-

ской армией в его запланированных военных походах в Восточную Малую Азию и Переднюю Азию, какие проводились и раньше:

Küneg Dengiz jikü käse! Kizü, šox-šox saxyngil, gür Tängrig!

В этой надписи князь Денгиз назван болгарским титулом китайского происхождения *kün* “принц” от сркт. *kün*, совр. *jün* “государь, владетельный князь, сюзерен, глава, правитель, владыка” (Шервашидзе, 1989: 64), образованным собственно болгарским винительным падежом *-eg*, добавленным к определению подлежащего; словоформа *jikü* - это причастие будущего времени, образованное суффиксом *-ik* от основы гл. *ji-* “есть, кушать” с добавлением существительно-притяжательного суфф. *-ü*, который в своей служебно-синтаксической функции связывает причастие и его квазиподлежащее в единое синтаксическое целое; нарицательное существительное *käse* “чаша, бокал; чаша для еды” персидского происхождения; опять-таки персидское происхождение имеет нарицательное существительное имя *kiz* “лицо, человек”, оформленное посредством собственно болгарского звательного падежа *-ü*; количественное наречие *šox-šox* “очень” является собственно протоболгарским соответствием тюркского *çok* под влиянием соответствующего этимологического фонетического изменения; суффиксом *-ııl* для повелительного наклонения 2 л. мн.ч. формируется возвратный глагол *saxuı* “боюсь, опасуюсь; остерегаюсь, боюсь”, против тур. *sakınmak*; прилагательное *gür* “могучий, сильный” находится в позиции сказуемого по отношению к подлежащему собственному имени *Tängrig*, которое также оформлено суффиксом звательного падежа *-g*. В силу всего этого перевод надписи хана Денгиза имеет следующий вид (Добрев, 2005: 406-408):

Блюдо для того, чтобы с него вкушал Денгиз-хан.

Человек, особенно берегись, могуч Тенгри!

4. Надпись римского императора Аэция: Надпись вырезана горизонтально тонким лезвием на перевязи над бровями шлема хана Денгиза, сына Атиллы. Этот бесценный шлем, сделанный из позолоченной бронзы и инкрустированный жемчугом и драгоценными камнями, был подарен ему сразу же после смерти Атиллы со стороны его, очень хорошего друга, римского императора Аэция. Сначала Аэций был самым верным и вполне лояльным союзником и соратником Атиллы в геополитике Европы, которому он долгое время был и его самым щедрым благодетелем, но недолго после того его самым свирепым противником и смертельным врагом, хотя бы Аэцию никогда не удавалось победить Атиллу в битве на полях Каталонии, ибо она закончилась ничьей, точнее, один на один. С этим шлемом хан Денгиз, скорее всего, сражался либо в роковой и неудачной для болгар битве при Недао, более известной как Первая готско-гуннская война, либо, что гораздо менее вероятно, в серии сражений, известных в основном как Вторая готско-гуннская война,

переросшая к своему концу в самый жестокий и банальный геноцид болгар в Европе:

ΑΙΖΖΩΝ ΥΓΙΕΝΩΝ ΤΟΡΙ ΑΥΕΙΤΟΥ ΕΡΓΟΝ ΓοК А Гр ІВ

Денгиз, со здоровьем неси дальше дело Князя

Год: Гок (Кабан) Месяц: Алем (Начальный)

На греческом: *Indict Beta*

В юности Аэций был заложником при дворе Ругиллы, Атилла тогда был еще князем, поэтому он помнил его и называл так даже после того, как Атилла стал каганом (императором). Болгарский престижный почетный титул *авит*, греч. *αυειτ* “князь, принц” известен как первый компонент имени *Авитохол*. Здесь это имя является эпонимом, т.е. обозначает не только конкретное лицо, в частности, Атилла, но и отрезок времени, на протяжении которого правили другие ханы рода Дуло (Москов, 1988: 144-175):

Авитохоль жить лэть Т.
родь ему Дуло,
а лэть ему диломъ твиремъ

*Авитохол прожил триста лет,
Его род Дуло,
И его год Змеи, месяц Девятый.*

Престижно-почетное звание *авит* очень древнее, восточноиранское, скорее всего, скифо-сарматского типа, заимствование в болгарских диалектах и языках времен до Новой эры, когда болгары еще жили в Центральной Азии и их ближайшими соседями были восточно-иранские усунь. Его база иран. **pati-*, “господин”, стир. *paitiš* “Herr”, а его соответствие в авестийском языке есть *paiti-* “lord, husband; a leader; (pref.) towards, against, back; (prep.) to, upon, for, with. В среднеиранских языках архетип этого титула представлен и продолжен парфянским непродуктивным суффиксом *-pat/-bed/-byd* в существительном *dīzpat* “начальник крепости” и личным именем *Andarbed*; от бактрийского предлога *pido* (*pəd*), от из которого также происходит мунджанское *pye*, от суффикса для выражения должности, при помощи которого образованы *asbarobido* “начальник кавалерии”, *zēnobido* “начальник арсенала”; самостоятельно-отдельно из срперс. *pati/pet* “предводитель, военачальник; верховный жрец”, а из этого есть пехл. *pat*, также и ефт. *bid* “commander”; еще и суффиксом *-bed/-byd/-pat* в существительном имени *darīgbed* “дворцовый начальник”, *hērbed*, *hērpāt* “жрец; глава религиозной школы”, еще и *magupāt* “верховный жрец”, из которого образуется перс. *mōbad*, арм. *mogpet*, а также опустив и укоротив среднюю часть и дворцовый титул *маготин*, со времен царя Симеона (893-927); *spāhbed*, *spāhpat* “военачальник”, из которого же перс. *sipāhbad*; парт. *aspted* (older *asppat* from OIr. **aspa-pati-*) “master of horses, chief of cavalry”, из которого есть ефт. *dapirpat* “head of chancellery”, арм. *хазаранетъ* есть от иранского по производ *хазара* “хиляда”, т.е. “хилядник”; тук е и арм. *aspet* “coronator” из стперс.

**viθa/visapati* “head of the clan”; сасанд. *'sppt*, парт. *'sppty*, из которого есть греч. *aspabides* (Добрев, 2004: 73-77; ~*~2015, 87-88).

При датировании надписи на шлеме хана Денгиза для обозначения года календарного цикла используется не дунайско-болгарская лексема *докс* „свинья; кабан,, а восточноиранского происхождения болг. **зок* „свинья; кабан“. Объяснение этому, пожалуй, прежде всего в разнице во времени по сравнению с Именником Болгарских Ханов, а также в том, что колена Атиллы из другой ветви рода Дуло. Подтверждением этой предельно краткой, но очень верной и точной этимологии является современное болгарское междометие *гъци-гъци*, которое употребляется обычно для зазывания свиньей. Точно так же и в монгольском календаре с двенадцатилетним циклом, и в производных от него тюркских календарях последний год обозначается восточно-иранским заимствованием *Ġaqai*, современное *gaxai* “свинья”. В монгольском календаре, однако, есть еще такие годы, как *Üker* и *Taulai*, которые в монгольских языках являются болгаризмами, поэтому этот календарь был заимствован болгарами и является более поздним развитием болгарского, тогда как монгольский календарь шестидесятилетнего цикла явно был заимствован непосредственно у китайцев. Со своей стороны, болг. *зок* < изтир. **xug*, осет. *xu* “свинья; кабан”, афг. *xūg*, ишк., ягн. *xug* „свинья“, срперс. *xūk/xūg*, дар. *xūk*, тадж., перс. *xuk* “свинья”, авест. *hū-* < ир. **hū-ka-*, ие. **su-* “свинья” (Добрев, 2017: 151-154).

Опять же, при датировании надписи для обозначения месяца используется известный болгарский хрононим алем, *éλέμ*, в основе которого лежит тюркское **alīŋ* “передний, начальный”, идентичное фонетико-семантически и морфологически болгарскому **alīŋ*. Уже на болгарской лингвистической почве конечная согласная суффикса *-iŋ/-iŋ*, трансформируется в звук *-m*, согласно специфически болгарскому, характерному и для современного чувашского языка этимологическому фонетическому изменению *-ŋ* > *-m*, в силу которого мы также приходим к срвек. чув. *weçim* “третий” из тюрк. **üçin*; *belim* “пятый” из тюрк. **bēlin*; чув. *ум* „впереди, перед; грудь; нагрудная часть одежды“, тур. *ön* „впереди, раньше; нагрудная часть одежды“ из тюрк. **öŋ* (Добрев, 2007: 315-334).

5. Эпитафия князю гуннов Кавказа: На основании транслитерации **hwn' b(a)hj d(w)qj** (Турчанинов, 1971: 81-82) следует вывести транскрипцию **hon bāhi doqj**, где этноним *hon* местно-локальная модификация самоназвания основного болгарского племени Хунк-Хунгар; нарицательное существительное *bāh* “князь” имеет китайское происхождение и с помощью существительного-притяжательного окончания 3 л.ед.ч. *-i* соединяется в единую синтаксическую единицу с предшествующим существительным, так что получается значение “князь гуннов”; нарицательное существительное *doq* “погребение путем кремации” имеет индоиранское происхождение и посредством субстантивно-притяжательного окончания 3 л. ед.ч. *-i* соединяется в единое синтаксическое целое с предшествующим существительным, так что получается

значение “погребение князя путем кремации”, поэтому всю руническую надпись следует перевести как *Погребение кремацией князя гуннов*.

6. Настенная надпись молитва Тангре: Эта надпись была начертана на стене скального монастыря возле Мурфатлара, сегодня в Румынии. Он читается слева направо, в результате чего получается транскрипция **bjarjahäm tongre**. Последовательно, здесь находится производное от глагола *bjar-* “давать; должен” через суффикс *-jah* будущее причастие *bjarjah* „грешный перед Богом“, буквально “имею/должен дать, должен”, к которому добавляется вспомогательный глагол 1 л. ед.ч. *-äm* “есмы, я”; теоним индоиранского происхождения в звательном падеже *Tongre*, первая гласная которого округляется по фонетическим законам местного диалекта, что приводит к переводу *Я грешный, Тангра* (Добрев, 2011: 197).

7. Пограничная надпись хана Аспаруха: Каменная глыба из села Бяла Варненского округа, на которой между двумя руническими буквами высечена тамга рода Дуло, выставленная в Археологическом музее в Варне, несомненно, была встроена здесь в вал, выходящий на море. Этот вал - последний и самый южный, который строит хан Аспарух не только для защиты своего молодого государства, но и для того, чтобы показать, что именно здесь проходит его южная граница. Действительно, две рунические буквы читаются как *äl* “государство, страна; племя, народ», и вся надпись соответственно переводится как *Государство Дуло* (Добрев, 2019: 63).

8. Надпись на чашах и ритона хана Аспаруха: Из зарубежных исследователей рунических надписей на сосудах из Золотого клада Nagy Sent-Miklós турецкий ученый проф. Talât Tekin ближе всего к решению вопроса, т.к. для одной и той же надписи на пяти сосудах из клада предлагает следующее чтение и перевод слева направо: **Asparuq içu ayak.** - *Asparuq'un içki kadehi.* - *Чаша для напитков Аспаруха* (Tekin, 1987: 30-34). Но такое прочтение и перевод говорит о том, что, кроме этих золотых чаш и кубков для напитков, хан Аспарух владеет и пользуется еще неизвестным количеством кубков, которые, впрочем, не для напитков, а непонятно для чего именно.

На самом деле эта руническая надпись также читается справа налево, в результате чего получается перевернутая транслитерация вида **i.s.o.r.u.k-č.u.v.g**, и с учетом графически „закодированного“ болгарского лексикоморфологического строя, снова транскрипция справа налево получается как **isporuk ičuvigi**. Здесь антропоним *İspor* является исходно-первичным именем хана Аспаруха; *-uk* - болгарский винительный падеж, придающий определенность личному имени; *ič-* - это корень глагола с болгарским эквивалентом „пить“; *-uvig* - функционально-словообразующий суффикс для образования причастия будущего времени, который в данном случае субстантивируется и придает значение „то, из чего следует пить“; притяжательное окончание 3 л. ед.ч. *-i* связывает причастие с квазиподлежащим личным именем, так что полученную после перевода форму пожелательного предложения *Пусть пьёт*

Аспарух, в действительности, следует считать и понимать, что это чаша, из которой должен пить Аспарух (Добрев, 2021: 15-16).

9. Надпись на блюде для еды хана Аспаруха: Специально для надписи № 8 проф. Talât Tekin предлагает следующее чтение слева направо и перевод: **Buylo. (veya Buylo) Çob(a)n. İçurgi. (a)y(a)k.** - *Has (saraya mensup) Buylo Çoban(in) içki kadehi.* - Чаша для напитков придворного боила Чобан (Текин, 1987: 30-34). Однако совершенно исключено, что эта надпись относится к „чаше для питья“, когда на самом деле это искусно сделанное и украшенное блюдо для еды, с христианскими крестиками с обеих сторон и в местах между руническими буквами, которые так и остаются необъясненными, и кроме того, необъяснимым с точки зрения морфологии является и слово *içurgi*, для которого нет никаких оснований переводить его как *içki* „питьё, напиток“.

Князь Борис Креститель повелел поставить кресты между „языческими“ уже болгарскими руническими буквами, дабы блюдо было освящено и чтобы избежать горькой участи многих уничтоженных, сожженных, переплавленных или разрушенных после Святого Крещения болгарских храмов, построек, памятников рунической письменности, артефактов и т.д.

Поэтому, читая справа налево, Надпись № 8 следует транслитерировать в виде **i.s.p.o.b.o.t.o.y.i.u.g.i.k.y.a.s.ä**, а транскрибировать как **ispor boto yiugi kyasä**, где *İspor* – первоначально-основное имя хана Аспаруха; *boto* - регионально-темпоральный лабиализированный вариант престижно-почетного титула персидского происхождения в звательном падеже *bat* „принц, князь“; *yiugi* - лабиализированный вариант с притяжательным окончанием 3 л. ед.ч. будущего причастия глагола *yî-* „есть, принимать еду“ и снова лексема персидского происхождения *kjasä* „блюдо для еды“, из-за чего все предположение следует переводить как *Блюдо, из которого ест князь Аспарух*. Поскольку хан Аспарух именуется здесь князем, можно предположить, что это блюдо для еды было подарено ему ханом Кубратом и изготовлено в ювелирной мастерской при его дворе (Добрев, 2005: 445; ~*~2021, 16-17).

10. Эпитафия для Кырчи: Надпись на погребальной урне кириллицей и рунами из села Гарван, Силистренско (Въжарова, 1976: 16) и с транслитерацией кьги билиг **аѣ.ѣк**, где **кьги** - местно-диалектная форма мужского личного имени Кырчи, образованная на основе среднеперсидского происхождения существительного *курччи* „слесарь; кузнец“, *билиг* „могила; погребальная урна“, *аѣ.ѣк* - это руническая форма слова *аѣăăăк*, составляющая 1 л. ед.ч. желательного будущего времени глагола *аѣ-* „упоминать, вспоминать“. Из-за этого транскрипция надписи принимает вид **Кырчи биліг аѣăăăк** и переводится как *Могила Кырчи, упомянем!* (Добрев, 2021: 17).

11. Эпитафия старцу Джугутуру: Транслитерация **Žyut(u)r (e)kž belüg tiketüki ž(a)l (e)ki kiž oj(u)w (= kiže ojuw) ojd(uq)** (Байчоров 1989, 168-174) является очень хорошей основой для транскрипции **Žuyutur koža belüg tiketki žal ežki ojum**, где *Žuyutur* - мужское личное имя, *koža* „старец, ста-

рейшина“, *belüg* „могила; надгробие“, *tikettük* - причастие прошедшего времени в каузативном падеже от глагола *tik-* „установить, возводить, ставить“, притяжательное окончание 3 л., ед.ч. *-i* на конце служит для логико-семантической связи причастия и существительного *belüg*, а синтаксически – для причастия и определенного существительного *žal* „год“, *ežki* - Козерог, *oĵum* „десятый месяц“, так что перевод всего дает форму *Надгробие старейшины Джугутур, год его установки был Козерога, м. Десятый* (Добрев, 2021: 17).

12. Эпитафия князю Йогюну: Транслитерация Ёгънбех (= Ёгюнбех) б(е)люгъ (=белюг) д'огъ (э)ни (э)ш ойушт(у)къ. Ижден эл (о)л (Байчоров 1989, 174-178) дает основание предложить транскрипцию Ёгюнбех белюг д'огъ эни эш ойушттукъ. Ижден ал ол, где Ёгюн - мужское личное имя с постпозитивным определением, престижно-почетный титул *бех* „князь“, *белюг* „надгробие“, *д'огъ* „захоронение/погребение путем кремации“, *эни* „новый“, *эш* „спутник, товарищ“, глагол *ойушт-* „приладить, пристроить; найти“ стоит в каузативном залоге, словоизменительный суффикс *-тукъ* здесь 1 л. мн.ч. свидетельского прошедшего совершенного времени, т.е. „мы нашли“, восточноиранский по происхождению теоним *Иждень* - Бог, послелог *ал* „перед; прежде“, потом 2 л. ед.ч. повелительного наклонения глагола *ол-* „остановиться; быть, стоять“, так что перевод в целом должен быть следующим: *Надгробие захоронения путем кремации князя Йогюна, мы нашли тебе нового спутника, остановись перед Богом* (Добрев, 2021: 18).

13. Надпись на кувшине: На основании транслитерации *anar haγan'in dṣ̌.rem β'n* (Левитская, 1976: 71; Hosszú, 2012: 119) можно восстановить транскрипцию в форме *Aṇar haγan'in žebriyben*, где *Aṇar* - мужское личное имя; *haγan* - высший чин в болгарских государствах; *-in* - родительный падеж, который посредством притяжательного окончания 3 л. ед.ч. *-i* связывает это слово в двусторонне-координативном притяжательном словосочетании со следующим существительным *žebir* „кувшин“, в котором, естественно, выпадает узкая гласная *-i* во втором слоге; сонорный согласный *-у-* является соединительным, а *-ben* - 1 л. ед.ч. вспомогательного глагола *есмь, быть*, поэтому все простое предложение следует перевести как *Я кувшин кагана Ангара* (Добрев, 2021: 18).

14. Надпись на монете: Транслитерация *ʃaḏ* (Hosszú 2012, 173-174) в качестве надписи на монете допускает только транскрипцию *šad*, которая является должностно-ранговым титулом *šad* „князь“, поэтому надписи следует перевести как *Князь*, т.е. монеты из найденного клада чеканит этот князь (Добрев, 2021: 18).

15. Надпись Биджигира: Надпись высечена на стене болгарской крепости Хумара на Кавказе. На основании транслитерации *tʰɹʰlʰs dṣ̌ʰpdi b'tʃigir* (Hosszú, 2012: 175-176) можно вывести транскрипцию в форме *tuγlasini žapdi Bižigir*, где греческое существительное *tuγla* „кирпич“ стоит первым; *-si-* - притяжательное окончание 3 л. ед.ч., что придает значение „ее,

крепости (кирпичей)“; *-n-* - соединительный согласный; *-i* - винительный падеж, придающий определенность объекту, обозначаемому основой; *žarđi* составляет 3 л. ед.ч. свидетельское прошедшего совершенного времени глагола *žar-* „делать“; *Bižigir* - мужское личное имя, образованное от китайского существительного *bižig* „буква; письмо“, при помощи персидского по происхождению суффикса *-gir*, т.е. „писец, секретарь“, а перевод в целом получается: *Кирпичи сделал Биджигир* (Добрев, 2021: 18-19).

16. Надпись князя Йоз: На основании транслитерации *ǰō t'g'n dž'rat'i* (Hossú, 2012: 176-177) можно восстановить транскрипцию *Ōz tegin žaratti*, где *Ōz* - личное имя носителя титула *tegin* „князь“; *žaratti* - это 3 л. ед.ч. свидетельского прошедшего совершенного времени глагола *žarat-* „строить; делать, создавать“, поэтому перевод в целом принимает вид *Все это построил князь Йоз*.

17. Надпись Чур Менга: Транслитерация в форме Джгъут(у)р юч(е)м(и)г Менгчур (э)л(и)нче ур бит и ёгиг(е)н (Байчоров, 1989: 183) позволяет восстановить транскрипцию Джугутур ючемингин чур Менг элинче ур битиг ёгиген, где *Джугутур* - Козерог, *ючемингин* „в месяце третьем“ – наречие времени, образованное с помощью суффикса *-ингин* на основе порядкового числительного *ючем* „третий“, *Менг* - мужское личное имя, *чур* – престижно-почетный титул, примерно равный *герою, богатырю*, *элинче* - дательный падеж принимающего притяжательное окончание 3 л. ед.ч. существительного *эл* „племя, люди; государство, страна“, между которыми соединительный согласный *-н*, глагол *ур-* „ударить; писать, применять, оставлять“ принимает суффикс *-ген* свидетельского прошедшего совершенного времени следующего глагола, существительное *битиг* „надпись“, глагол *ёги-* „хвалить, восхвалять, воздавать хвалу“ образован с помощью темпорального суффикса *-ген*, все предложение следует перевести как *В третий месяц года Козерога чур Менг оставил надпись и воздал хвалу своему народу*.

18. Надпись бахадура Эгинча: Транслитерация (Э)г(и)нч бенгд'(у)р (Э)л(и)нче гъу юм ёг(и)г(е)н (Байчоров, 1989: 181) предполагает транскрипцию *Эгинч бенгд'ур элинче угъу юм ёгиген*, где *Эгинч* - мужское личное имя, определяемое восточноиранским по происхождению престижно-почетным титулом *бенгд'ур* „бахадур“, существительное *эль* „страна, государство“ стоит в направительно-дательном падеже *-че*, который посредством соединительного согласного *-н* соединяется с предшествующим притяжательным окончанием 3-го лица единственного числа *-и-*, далее идет инфинитив глагола *угъу* „читать; чтить, отдавать дань“, который принимает модально-временное окончание для свидетельского прошедшего совершенного времени *-ген* следующего глагола, два глагола соединены посредством композиционного союза персидского происхождения *юм* „и“, после которого идет глагол *ёги-* „хвалить, воздавать хвалу“, поэтому все предложение переводится как *Бахадур Эгинч отдал дань уважения и хвалу своему народу*.

19. Постановление хазарского наместника в Киеве: Транслитерация **oy'diq il'k** (Hossú, 2012: 187-189) позволяет восстановить транскрипцию **Ogidik Ilik**, где *ogi-* - корень глагола, означающего „читать“; *-duk* - функционально-словообразующий суффикс безличного причастия прошедшего времени, определителем которого является в данном случае пропущенное слово „письмо“, поэтому значение причастия реализуется в форме „прочитано“; *ilik* - это ранговый титул, означающий „наместник, вице-губернатор“, поэтому перевод всего выражения - *Прочитано, Наместник*. Это решение с помощью болгарско-хазарской руники, в первой половине X века, поместил в левом нижнем углу письма, присланного ему на иврите, наместник Булгаро-Хазарской общности в Киеве.

20. Надпись на кузнечном мехе: Предпосылкой для транскрипции **pufnek** является не только транслитерация **fußne:k** (Hossú, 2012: 203-204), но также тип и сущность артефакта, где глагол *puf-* „дуть“, основой которого является полученная с помощью словообразовательного суффикса *-nek* со значением „средство, орудие для осуществления действия, указанного основой“ соответствующая лексема со значением и, соответственно, переводом *мех*. По-видимому, этот мех был изготовлен и обожжен в ближайшей гончарной мастерской для соседней кузницы, и, чтобы не ошибиться, гончар чел нужным поставить на него эту надпись.

21. Надпись, обращенная к Деве Марии: Транслитерация **'me: fioy t'n*kyd** (Hossú, 2012: 204-208) предполагает транскрипцию **Amme buñ ten kud**, где *Amme* - звательный падеж существительного *amma* „мать“, *buñ* „это“, *ten* „твой“, индоиранское по происхождению *kud* „сын“, отсюда перевод широко известного и распространенного евангельского выражения, обращенного к Деве Марии: *Мать, вот твой сын*.

22. Надпись к портрету в церкви: От транслитерации **pa:l ppp** (Hossú, 2012: 215) следует транскрипция **Paul pap**, что переводится как *Отец Павел*.

23. Надпись на фреске в церкви: Транслитерация **pcniftn** (Hossú, 2012: 233) допускает транскрипцию **Aka Išten**, где существительное *aka* „отец“, а восточноиранский по происхождению теоним *Išten* соответствует христианскому теониму *Бог*, поэтому перевод всего сослагательного субстантивно-субстантивного словосочетания - *Бог Отец*.

24. Строительная надпись: На основе транслитерации **ma:ty*a:f ja:nof sc*a:n kova:tf t'fina:ltk ma:tya:fmeſter grglmeſtr t'fina:lta:k** (Hossú, 2012: 229-230) можно восстановить транскрипцию **Matyash Yanosh Žan Kovač činaldyk Matyash master Girgor master činaldyk**, где *Матяш Янош* и *Žan Kovač* - личные и фамильные имена, за которыми следуют глагол *činal-* „делать, строить“, словоизменятельный суффикс свидетельского прошедшего времени 1 л. мн.ч. *-dyk*, мужские личные имена *Matyash* и *Girgor*, носители которых мастера-строители, и снова глагол *činaldyk*, отчего и получаем перевод *Это построили мы Матяш Янош и Жан Ковач, а также мастер Матяш и мастер Григор*.

25. Надпись-сообщение с Бонихая: Из транслитерации **kbratʃon ɛlɔ:t i:rtɔ vɔlɔ ʃemje:n ʃɔlva:n lɔkta:bɔn az feje:r niko: mellet miha:λ bɔŋhɔi i:rtɔ idɛ 1627** (Hossú, 2012: 238) может быть производная транскрипция **Karačon ɛlöt irtävali Šemyen falvan olaktayban az Fejer Niko mellet. Mihael Bonihay irtäyidi**, где находятся хрононим *Karačon* - Рождество, послелог венгерского происхождения *ɛlöt* «до», императивное прошедшее несовершенное время глагола *irt-* «писать», образованное словоизменительным суффиксом *-avali*, название населенного пункта *Šemyen*, географический термин *falvan* „деревня“, к которому добавлен венгерский местный падеж *-n*, образованное с помощью функционально-словообразующего суффикса *-tayban* деепричастие глагола *olak-* «сидеть, стоять, находиться», т.е. пока «он был», *az(?)*, название поселения *Fejer Niko*, суффикс венгерского происхождения *mellet* „рядом“, личное имя и фамилия мужского пола *Mihael Bonihay*, образованное словоизменительным суффиксом *-äyidi* свидетельское прошедшее совершенное время глагола *irt-* „писать“, в силу чего этот текст в целом следует переводить как *Он должен был писать до Рождества, когда еще находился в деревне Шемьен, близ Фейер Нико. Это то, что написал Михаел Бонихай.*

26. Отрывок из частного письма: На основании транслитерации **zbt ason kristusnak ɔ: ɱŋja:nɔk ve:r serint vɔlo:** (Hossú, 2012: 239-240) может быть восстановлена транскрипция **Elizabet assoni Kristusnak ännyanäk vir serint vâlou**, где находится женское личное имя *Elizabet*, престижно-почетный титул аланского происхождения *assoni* “госпожа, мадам”, мужское личное имя *Kristus*, к которому добавлен венгерский суффикс родительного падежа *-nak*, нарицательное существительное *ännya* “мать”, оформленное суффиксом родительного падежа *-näk*, числительное существительное *vir* “один” в своей вторично-дополнительной функции неопределенного артикля, нарицательное существительное *serint* “родственник”, 3 л. ед.ч. свидетельского прошедшего совершенного времени вспомогательного глагола *vâlou* “был”, что в целом приводит к переводу *Госпожа Элизабет была родственницей матери Крестуса.*

27. Настенная надпись из Мурфатлара: Настенная надпись из Мурфатлара, написанная кириллицей и руническими буквами, допускает транскрипцию **тэтэ мэ**, где находится болгарское нарицательное существительное *тэтэ*, образованное, в свою очередь, от индоиранского нарицательного существительного *ata* “отец”, и болгарское личное местоимение, 1 л. мн.ч. **mīr* “мы”, сокращенное до формы *мэ* “наш”, поэтому в целом получается перевод *Отче наш.*

28. Безымянная эпитафия: Транслитерация и перевод **D'ox ž(e)r** “поминальное место” (Байчоров, 1989: 231) дают основание для восстановления транскрипции **D'ox žer**, где нарицательное существительное *dox* “погребение путем кремации” и нарицательное существительное *žer* “место”, поэтому здесь все это должно быть переведено как *Место погребения посредством кремации.*

29. Эпитафия Сёгю: Транслитерация и перевод **Söyü (= sögü) d'(o)y(i)z(i)x d'(e)r** “Место поминовения Сёгю” (Байчоров, 1989: 231) дают основание для восстановления транскрипции **Söyü d'oy ižix d'er**, где находится мужское личное имя *Söyü*, нарицательное существительное *d'oy* “захоронение путем кремации”, прилагательное *ižix* “святой” и нарицательное существительное *žer* “место”, таким образом результат перевода должен быть *Место захоронения через святую кремацию Сёгю*.

30. Эпитафия Сивенешу: Транслитерация и перевод **D'(o)y(i)š(i)w en (e)š m(e)n (Ö)g Bq(a) / ul(u)m a bökmöt(i)m uj... / (e)r(e)n (a)z (a)j(irilti)m**. “Поминальный дом (резиденция)-святилище. Я, ЯгБкь(а), / сыном своим (о горе!) не наслаждался, о, / от мужественных азов отдел(ился) я” (Байчоров, 1989: 239) позволяют восстановить транскрипцию **D'oy-i Šiwenešmen Öge Baga uluma bökmetim uj... eren-azdan ajiriltim**, где нарицательное существительное *d'oy* “захоронение путем кремации”, *-i* - соединительная согласная в иранском изафете, мужское личное имя *Šiweneš*, *-men* - 1 л. ед.ч. настоящего времени вспомогательного глагола “быть, есмь”, буквально *Я есмь погребение путем кремации...*, мужское личное имя *Öge* с постпозитивным престижно-почетным титулом *Baga*, нарицательное существительное *ul* “сын”, притяжательное окончание 1 л. ед.ч. *-um*, “мой, собственный”, словоизменительный суффикс дательного падежа *-a*, который детерминируется следующим глаголом *bök* - “радоваться, насладиться”, в отрицательной форме и 1 л. ед.ч. свидетельского прошедшего совершенного времени *bökmetim* “я не успел/не мог радоваться/насладиться”, междометие *uj* “о, о-о-о”, нарицательное существительное в персидском множественном числе *eren* “мужчины; герои”, связанное посредством соединительной гласной *-i* в иранском изафете с нарицательным существительным *az* “алан, ас”, словоизменительный суффикс отделительного падежа *-dan*, который детерминируется глаголом *ajiril* - “отделяться, уходить” в 1-м л. ед.ч. свидетельского прошедшего совершенного времени, в силу чего получается перевод *Погребение путем кремации Шивенеша, я не мог насладиться своим сыном Йонге-бага, о-о-о, я отделился с храбрыми аланами*.

31. Надпись на монете кагана Чала: На основе транслитерации **kGIŠA. ČAl. kAn² . Wr't'GI. AMGI kAn² t'GIr¹ M. kWCr²GI. j² At¹ . lA** и фонетичной транскрипции **əkGi-šā . âč-əl. kāl. ur-tāGi (~ uār-tāGi). eməGi kāl tāGirə-m. köč-rāGi (~ kəwəč-rāGi) iāt. lA** (Тишин 2017, 428-439) можно восстановить транскрипцию **Añišā Čal kaghan urtegi imeq Kan Täñirem köčregi atla**, где прилагательное *añišā* “мудрый”, мужское личное имя *Čal*, высший служебно-ранговый титул *kaghan*, прошлое причастие прошедшего времени совершенного вида *urteg* “что отчеканен”, образованное от глагола *ur-* “ударять, бить; чеканить” и при помощи функционально-словообразующего суффикса *-teg*, к которому прибавляется притяжательное окончание 3 л. ед.ч. *-i*, нарицательное существительное *-im* “знак, отметка; монета”, к которому добавляется словоизменительный суффикс винительного падежа *-eq*,

придающий в данном случае определенность подлежащему, престижно-почетный титул *Kan*, обычно представленный формой *Хан*, индоиранский по происхождению болгарский теоним *Täjir*, к которому прибавляется притяжательное окончание 1 л. ед.ч. *-em* “мой, собственный”, прилагательное *köčregi* “сильный, всемогущий”, нарицательное существительное *at* “имя, название, наименование”, а также послелог *-la* „с, через, в“, благодаря которому перевод надписи обретает вид *Монета, которую во имя всемогущего моего Тенгри-хана чеканил мудрый каган Чал*.

32. Эпитафия Кагану Чейгу: Транслитерация *ČGI: kn A: GI n Wn A: klWn:*, фонематическая транскрипция *Č(ə)iG: K(a)n a: (e)Gi(i)n ün e: K(e)lün (~ K(e)l(ə)w(ə)n):* и фонетическая транскрипция *čəG: kĭn-a: ɛGin-ün-ɛ: kɛlū-n (~ kɛlǝ w-ǝ n):* (Тишин, 2017: 451-452) позволяют восстановить транскрипцию *Čəig Kagana egidlügüne kelün*, где находится мужское личное имя *Čəig*, оформленное с суффиксом дательного падежа *-a*, должностно-ранговый титул *kagan*, абстрактное нарицательное существительное *egidlüg* “мужество, храбрость”, к которому последовательно добавляются субстантивно-притяжательное окончание 3 л. ед.ч. *-ü-*, соединительный согласный *-n-*, и словоизменятельный суффикс дательного падежа *-e*, который детерминируется лексикальным значением глагола *kel-* “приходить, поклоняться”, оформленной окончанием повелительного наклонения суффиксом 2-го л. мн.ч. *-iin*, и поэтому перевод всей надписи получается как *Поклонитесь храбрости кагана Чейга*.

33. Надпись на сосуде для ракии: Транслитерация *Wlbsn:*, фонематическая транскрипция *öl̥b(ä)s(ə)n (~wəlb(ä)s(ə)n?)* и фонетическая транскрипция *öl-bɛ-sǝ n (~ ɯəl-bɛ -sǝn)* (Тишин, 2017: 452) являются достаточным основанием для получения транскрипции *Ölbäsən*, где корень глагола *öl-* “умирать; скончаться”, к которому прибавляется отрицательное окончание *-bä* “не” и личное окончание 2 л. ед.ч. *-sən* настоящего-будущего времени изъявительного наклонения, поэтому перевод вообще *Будь жив и здоров!*, буквально *Пусть ты никогда не умрешь!*, что, видно, является пожеланием мастера заказчику, для которого он делает этот сосуд.

34. Дарственная надпись Кяджилу: Транслитерация *šlršW. bWlršW. kjltA:*, фонематическая транскрипция *š(i)l(ə)r š(ə)W. bWl(ə)r š(ə)W.K(i)jlte* и фонетическая транскрипция *šil-ər šǝ w. bol-ər šǝw. kǝjl-tɛ* (Тишин, 2017: 453-456) позволяют восстановить транскрипцию *Šilər šǝw, bolār šǝw Kǝjlte*, где глагол *šil-* “течь, протекать” является сказуемым первого предложения и к нему добавлен суффикс настоящего-будущего времени изъявительного наклонения 3 л. ед.ч. *-ər*, нарицательное существительное *šǝw* “река” является подлежащим первого предложения, вспомогательный глагол *bol-* “быть, становиться; есть, у меня есть” является сказуемым второго предложения и к его корню добавлен суффикс настоящего-будущего времени изъявительного наклонения 3 л. ед.ч. *-ər*, нарицательное существительное *šǝw* “вода” является подлежащим второго предложения, мужское личное имя *Kǝjl*, к которому добавлен суф-

фикс местного падежа *-te*, имеющий, однако, здесь не локативное, а директивно-целевое значение, ср. балкано-тюркское **Гель бурда** *Иди сюда*, поэтому перевод надписи на глиняном сосуде принимает вид *Пока течет река, будет вода и для Кяджила*.

35. Крестильная надпись князя Бориса Крестителя: По графической и языковой форме надпись с вензелем Христа на золотых чашах № 9 и 10 из болгарского золотогоклада Наги Сен-Миклош греческая, но по содержанию она несет в себе и отражает чисто раннесредневековую болгарскую реальность, такую как Святое Крещение князя Бориса и его семьи, на основании чего она объединена с болгарскими надписями на сосудах Сокровища. Максимально удачно, точно и убедительно - еще в 1935 году эту надпись прочел, перевел и разъяснил выдающийся болгарский языковед академик Стефан Младенов, перевод которой он сформулировал так: *Христе, чрез водата (кръщението) успокой твоето чедо (рабъ), като го освободиши (от грѣхътъ)*. Мы редактируем и дорабатываем этот перевод, не содержательно, а лишь формально-стилистически, и придаем ему относительно более гладкую и понятную с современной точки зрения форму, на наш взгляд: *Господи, через воду умири раба Твоего, освобождая его от грехов!* (Добрев, 2005: 291).

36. Песня богатыря Дилгю: В древней северогерманской саге обнаружен куплет болгарской богатырской песни, который в нашей латинизированной транскрипции и переводе имеет вид:

**Kendü peyim Dilgü,
ókín Dúnheidce
orruştu peyim,
Und Jassarföllhyum.
Bidek yiytdur,
ókín Dúnheidce
orruştu yiytdur,
Und Jassarföllhyum.**

*Я сам Дилгю-бек,
Я богатырь, который на
Dúnheid'e вел бой со стрелами,
Я из Долного Ясарфёлля.
Он великий герой,
Он герой Данхейда
сражался стрелами.
Я из Долного Ясарфёлля.*

Здесь сначала идет возвратное личное местоимение *kendü* “я, сам”; престижно-почетный титул *пей* “бек; князь”; *-im/-um* составляет 1 л. ед.ч. вспомогательного глагола “есмь, быть”, добавленного к предыдущему слову с помощью соединительного согласного *-u-*; мужское личное имя *Dilgü* с болгарской генетической основой **дйългю* „конь“ с соответствиями в болгарском и других тюркских языках типа волжско-болгарского *шйълкь*, огузт. *йылқы*, алт. *дылқы* и др. с такими значениями, как „лошадь; стадо животных, стадо; крупный рогатый скот; козел“, от первого из которых возникли и образовались мужское личное имя *Шилки* волжско-булгарского хана, и вполне возможно на основе фонетически близкой кавказско-булгарской формы, мужское личное имя *Zilyıβıs* северокавказского “гуннского” вождя начала VI в. также прилагательное *bidek* “большой”, что соответствует, например, огузо-тюркским и особенно турецкому *büyük* и в котором, как и в вышеприве-

денном названии, наблюдается дифференцирующее и идентифицирующее огуро-тюркские, т.е. болгарские языки в контрапункте огузо-тюркских языках, соответствие *d-й*; словоформа *orruştu* в данном случае воспринимается как причастие, образованное с помощью ни словообразовательного, ни словоизменительного, а только и только болгарского формообразовательного суффикса *-tu*, равен, например, турецкому причастному суффиксу *-tuq*, добавлен здесь к форме взаимно-возвратного залога глагола **or-* “бить, ударить; сражаться”, вот почему результативное значение видоизменяется и получается значение “вести бой, сражаться”, с которым этот глагол формально-семантически идентичен, с одной стороны, огузско-турецкому глаголу *vuruşmak*, также кыпчакско-староузбекскому глаголу *uruş*, с другой стороны, словоформа *ókin* - это творительный падеж без ударения *-in* существительного *ok* «стрела»; микротопоним *Dínheid-ce* находится в местном падеже; прилагательное *und* “нижний”; микротопоним *Jassarföl*, к которому был добавлен словообразовательный суффикс *-li*; существительное *yüyt* “богатырь”; *-dur* - это 3 л. ед.ч. вспомогательного глагола “есмь, быть”, который придает категоричность предложению (Добрев, 2005: 51-53).

37. Надпись Боилы: Эта греко-графическая болгарская надпись выгравирована на дне внутри золотой чаши № 21 из болгарского золотогоклада Наги Сент-Миклоша. Это лексически и грамматически наиболее объемный, полный и завершенный не только формально, но и по содержанию корректно-правильный и даже изысканно-красивый, оригинально-специфический всесторонне-связанный текст на болгарском языке, или, одним словом, эта надпись, как и самый клад, уникальна-неповторима. Надпись выполнена прописными греческими буквами по периферии богато украшенного ажурным плетением золотого диска, дополнительно закрепленного на дне внутри неглубокой полусферической золотой чашечки в виде овального мешочка диаметром 12 см, весом 212 г. и ручка для подвешивания на ремне:

†BOYHΛA·ZOAPAN·TECH·ΔYCTOIGH·BOYTAOYΛ·ZGΩAPAN·TAΓP
OGH·HTZIGH·TAICH †

†Βουηλα·ζωαпан·τεση·δυετοιγη·Βουταουλ·ζωαпан·ταγρογη·ητζιγη·ταιση†

Полученный текст представляет собой, по существу, неполное предложение, подлежащее которого опущено, а сказуемым которого является слово *ταιση* в конце и которое, в свою очередь, одновременно обладает и подчиняет себе два однородных, композиционно расположенных друг относительно друга определения, соответственно *Βουηλα ζωαпан τεση δυετοιγη*~ и *Βουταουλ ζωαпан таγρογη ητζιγη*~, так что текст надписи состоит из двух главных подчинительно-определятельных групп, таких как *Βουηλα ζωαпан τεση δυετοιγη ταιση* и *Βουταουλ ζωαпан таγρογη ητζιγη ταιση*. Основная и наиболее существенная, как в номинативно-функциональном, так и в синтактико-структурном отношении, словоформа в предложении текста Надписи № 21 из Сокровища является основным и ведуще-определяющим лексико-граммати-

ческим элементом каждого из двух подчинительно-определятельных групп текста, это словоформа *тайш*, которая направляет, притягивает, объединяет и подчиняет себе прямо или косвенно все остальные единицы текста. Булгарское **täjšhi* происходит от китайского языка и имеет значение “чаша”. Перевод всей надписи должен быть *Чаша, для которой жупан Боила велел подкладывая, гравировать и из которой будет пить за здоровье жупан Ботаул* (Добрев, 2005: 350-414).

38. Четверостишие о реке Волге: В словаре Кашгарлы Махмута (ДЛТ_1, 73) в волжско-булгарском языке с X-XI вв. имеется четверостишие о реке Волге с булгарским названием *Etil*; здесь к нарицательному существительному *suw* “река” прибавляется субстантивно-притяжательное окончание 3 л. ед.ч. *-i* в своей служебно-соединительной функции соединять в единое синтаксическое целое это и предыдущее существительное и другую фонетическую форму, которой здесь является *-i* от *tübi*; глагол *ak-* “течь, протекать” находится в так называемом непрерывном образе действия, который оформлен соединительной гласной *-a* и 3 л. ед.ч. настоящее-будущее время глагола *tur-* “стоять, оставаться”; *kaya* “скала”, *tüb* “подножие, дно”, *balik* “город; крепость; село”, *Telim* - название города, *bak-* “смотреть, созерцать”, *köl* „сердце“, к которому прибавляется существительно-притяжательное окончание 2 л. ед.ч. *-ünğ*, последлог *taki* “даже”, настоящее-будущее время 3 л. ед.ч. глагола *küşer-* “колотиться, бьется”:

Etil suwı aka turur	<i>Течет ли течет Волга река,</i>
Kaya tübi kaka turur	<i>Бьется ли она в твердой скале.</i>
Balik Telim baka turur	<i>Взирает на нее город Телим,</i>
Kölünğ takı küşerür.	<i>Даже сердце твое колотится.</i>

БИБЛИОГРАФИЯ

1. ~*~ (1994). Рунические письменности евразийских степей. Москва.
2. ~*~ (2000). Руническая эпиграфика древних болгар. - Татарская археология, № 1-2.
3. ~*~ (2005). Златното съкровище на българските ханове от Атилла до Симеон, София,.
4. ~*~ (2007). Хрононимът *алем* и собствено тюркският произход на суффикса *-ем* в имената на месеците от прабългарския календар. - Научни приноси в памет на проф. Константин Попов. Велико Търно,.
5. ~*~ (2011). Българите за руския народ, държава и култура. София.
6. ~*~ (2015). İç Asya Bulgarca'sında İlk ve en Erken Metin olan Pugu Beyti. *Türkologia*, № 4.
7. ~*~ (2015). Пет ирански титли в прабългарския език. - *Iran and Europe in the Mirror of History* (Conference of the Department of Iranian Studies in Sofia University „St. Kliment Ohridski“). София.
8. ~*~ (2017). Българите и Великата китайска стена, ч. 1. Българите афанасиевци в Минусинската котловина. *Bulgarian Names of Eastern Origin*. Internet.

9. ~*~ (2019). Тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло в нейната представителна функция. - Епохи № 1.
10. ~*~ (2021). Прабългарските надписи по съдовете на българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош. - Bulgarian Names of Eastern Origin.
11. Dobrev, I. (2020). Geç Eski Çağ Horezm Harfli Bolgar Yazıtlar. Türkologiya, № 2.
12. Hosszú, G. (2012). Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems. Budapest.
13. Tekin, T. (1987). Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara.
14. Байчоров, С.Я. (1989). Древнетюркские рунические памятники Европы. Отношение северокавказского ареала древнетюркской письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам. Ставрополь.
15. Въжарова, Ж. (1976). Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). София.
16. Добрев, Ив. (2004). Прабългарското ханско име *Авитохол*. - 50 години специалност Тюркология в СУ "св. Климент Охридски". София.
17. Кызласов, И.Л. (1991). Палеографическое исследование азиатских рунических алфавитов. Советская археология, № 4.
18. Левитская, Л. С. (1976). Историческая морфология чувашского языка. Москва.
19. Москов, М. (1988). Именник на българските ханове (ново тълкуване). София.
20. Мудрак, О.А. (2017). Основной корпус восточноевропейской руники. - Хазарский альманах, т. 15. Москва.
21. Савельев, А.В. (2022). О болгарском чтении восточноевропейской руники. - Хазарский альманах, т. 18. Москва.
22. Тишин, В.В. (2017). К методике прочтения памятников рунической письменности восточноевропейского ареала (на примере легенд серебряных дирхамов с руноподобными знаками). - Хазарский альманах, т. 15. Москва.
23. Турчанинов, Г.Ф. (1971). Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. Ленинград.
24. Шервашидзе, И.Н. (1989). Фрагмент общетюркской лексики: Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, № 2.

Ivan Dobrev (Bolqaristan)

Antikliyin sonları və erkən orta əsrlərdə Avrasiya bulqar mətnləri və kitabələri

Xülasə

Bulqar mətnləri və kitabələri bolqar və xarici nəşlərində, eləcə də bizim şəxsi saytımızda və Acadmia.edu elmi platformasında pərakəndə şəkildə dərc edilmişdir. Bu, onların axtarışını və onlarla tanışlığı xeyli çətinləşdirir və nəticədə onların bir nəşrdə toplanması və nisbətən daha ümumiləşdirilmiş və anlaşılan şəkildə təqdim edilməsi zərurəti yaranır. Oxuma, tərcümə və müqayisəli-etimoloji leksik-qrammatik təhlil və təsir nəticəsində antikliyın sonları və erkən orta əsrlər Avrasiyaya aid ən həcmli bulqar mətnləri və kitabələrindən

bəzilərini göstərə bilərik. **Süçig täligar Puguı toıudúıar** Əgər baş komandan müharibə etsə, Puqu tayfası məğlub olacaq; **Hunog şad iqüi aşuk hum** Hunların şahzadəsinə məxsus kasa; **Küjeg Dengiz jikü käse! Kižü, šox-šox saxyngil, gür Täırig!** Dengiz xanını yeməyi üçün boşqab. İnsan, xüsusilə qorun, Tənqri qüvvətlidir! **hon bāhi doqi** Xonitlər şahzadəsinin kremasiya yolu ilə dəfni; **ıspor boto yiugi kıasä** Şahzadə Asparuha məxsus boşqab; **tuılasini žapdi Bižigir** Kərpicləri Bicigir hazırlayıb.

Açar sözlər: *Bulqar mətnləri və kitabələri, Puqu tayfası, Xunoq, Dengiz xan, knyaz Asparuh, Bicigir.*

Ivan Dobrev (Bulgaria)

Eurasian bulgarian texts and inscriptions in late Antiquity and the early Middle Ages

Abstract

Proto-Bulgarian complete texts and inscriptions have been published scattered and separately in Bulgarian and foreign publications, as well as on our personal website and on the scientific platform Academia.edu. This makes it very difficult to find and get acquainted with them, which in general makes it extremely necessary and even more than appropriate to collect them in a single publication, where they are presented in a relatively more generalized and popular form. As a result of personal reading, translation and comparative-etymological lexical-grammatical analysis and description, some of the more voluminous Bulgarian texts and inscriptions in Eurasia in Late Antiquity and the Early Middle Ages are the following: **Süçig täligar Puguı toıudúıar** *If the commander-in-chief goes to war, The Pugu tribe will be defeated*; **Hunog şad iqüi aşuk hum** *The cup from which to feed the prince of the Hunog*; **Küjeg Dengiz jikü käse! Kižü, šox-šox saxyngil, gür Täırig!** *The dish, from which khan Dengiz has to eat! Man, be very afraid of Him, mighty is Tangra!* **hon bāhi doqi** *Burial by cremation of the prince of the Honites*; **ıspor boto yiugi kıasä** *The dish from which to feed Prince Asparuh*; **Кърчи билиг аңăžăk** *Kurchi's grave, let's remember it!* **Žuıutur koža belüg tikettüki žal ežki ojum** *The tombstone of Elder Dzhugutur, the year he was placed, is Capricorn, month ten*; **Ёгюнбех белюг д'огъ эни эш ойушттукъ. Ижден ал ол** *Tombstone of the funeral by cremation of Prince Yogyun, we have found you a new companion, stand before God*; **tuılasini žapdi Bižigir** *The bricks are made by Bidžigir*

Key words: *Bulgarian texts and inscriptions, Pugu tribe, Hunog, khan Dengiz, Prince Asparuh, Bidžigir.*

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.105>

ATİLLA JORMA (Kuzey Makedonya)*

ÇAĞATAYCA SONRASI KARLUK KIPÇAK OĞUZ İLİŞKİLERİ (2.bölüm)

Özet

Türk dilinin iki ayrı yazılı geleneği olup, bunlardan Doğu Türk geleneği altıncı yüzyıldan günümüze dek kesintisiz sürmüştür. Üç büyük diyalekt grubunun Karluk, Kıpçak, Oğuz buluşması sorunsuz olmadığı gibi, dilin tarihi boyunca en büyük engellerin türlü dış etkenlerden ve siyasi çekişmelerden kaynaklanmış olduğu görülebilir. Bir proje kapsamında ele alınan üçlü buluşmanın tanıtım yazısının birinci bölümünde Karluk Kıpçak ilişkileri incelenmekte, burada, ikinci bölümde ise Oğuz varlığı incelenecek.

Açar sözcükler: *Doğu Türkçesi, Karluk, Kıpçak, Oğuz, Dil politikaları, Dil mühendisliği.*

Tarihçi ve dilcilerin araştırmalarında önemli bir yetersizlik sorunun olduğu görülebilir; Oğuzluğu, Kıpçaklığı ve diğer boybirliği oluşumları yakın çağlarda oluşmuş birlikler yerine, ezeli durağan bir yapı olarak gören araştırmacıların çalışmaları haliyle sonuçsuz kalmaktadır. Nitekim Oğuzlarla ilgili ilk dil malzemesi dağınık halde Kaşgarlı Mahmudun 1072 tarihli eserinde bulunmakta, sonrasında ise iki yüzyıllık bir boşluk. Onbirinci yüzyılda da oturmuş bir Oğuz lehçesi sözkonusu değildi; Oğuz boylarbirliğine katılanlar Türk dünyasının değişik yerlerinden, bazen birbirine çok uzak ülkelerden gelmiş ve yedinci ila dokuzuncu yüzyıllar boyunca Oğuzluk adlanan yapıya eklemlenmeyi sürdürmüş Türk boylarıydı. Kaşgarlı'nın Oğuzcayı Hakani Türkçesinden ayrı tutması Oğuzların Göktürk – Uygur – Karluk çevresinden ayrı, Batı Türklerinden çıkmış bir topluluk olmasından ötürü olmalıdır Oğuzların ezici çoğunluğu Güney Sibirya'dan, Yedisu'dan vb. gelmiş veya Aral havzasının yerlileriydi. Kimek asıllı Bayındırlar ile Bayatlar ve birkaç boy daha Güney Sibirya kuşağından gelmiş çekirdek Oğuz topluluğunu oluşturmuş olmalıdır. Türkiş boyları ise çekirdek Oğuz topluluğuna katılarak ortadan kalkmışlar ve Oğuzluğun büyümesine sebep olmuşlardır (Karatay, 2017: 83-85).

Kaşgarlı Mahmut değişik lehçeleri konuşan Oğuzlarla görüştüğü için kesin kurallardan söz etmez. Onbirinci-onikinci yüzyıl Oğuzlar birbirlerinden ayrı kollar olarak incelenmeli: Aral çevresindeki yurtlarında kalıp kendilerini bir yandan Kıpçak komşularına karşı, öte yandan Müslümanlaşmış Selçuklu kardeşlerine karşı savunmaya çalışan asıl Oğuzlar; eşzamanlı olarak kuzey yolu ile Avrupa'ya geçip daha sonraları Hristiyan olan Oğuzlar 'Uz'lar ile Selçukluların Orta Doğuya yön-

* Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Gostivar. Doç.dr.. E-mail: atillajorma@gmail.com

lendirdiği Türkmenler, bir de Doğu Türkistan'a göç eden Müslüman Salurlar. Bugünkü Hazarötesi Türkmenlerinin çekirdeğini, Sırderya Oğuzelinden Mangışlak'a yerleşen ve sonra kuzeyden de güneyden de göçen Oğuzlarla ilişkileri kesilen bir Oğuz topluluğu oluşturur. Onlar Moğol istilasından, Harezmşahların çöküşünden, Altın Ordu devletinin kuruluşundan sonra da Hazar deniziyle Aral gölünün arasında oturmaya devam etmiş, boy örgütlenmesini bugüne kadar koruyan göçebe, savaşçı, atçı yaşamlarını ondokuzuncu yüzyıla dek sürdüren Türkmen ulusunu oluşturmuşlardır. Bu Türkmenlerin Göktanrıçı inançlarını uzun süre korudukları, Müslümanlığı ancak onbeşinci - onbeşinci yüzyıllarda benimsedikleri düşünülmektedir. (krş. *İbnFazlan zamanındaki Oğuzlar*). Bu Oğuzların onyedinci yüzyılda güneydoğuya geçmeleri, güney yolu göçten Horasan'da artakalan Oğuzların Harezm Oğuzları ve Horasan Türkleri olmak üzere iki gruba bölünmelerine yol açmıştır. Hazarötesi Türkmenlere sonradan başka ögeler de katılmış, bir bölük de Rusya'nın Stavropol bölgesine yerleşmiştir (Karatay: 21-23).

Kaşgarlı Mahmut Kıpçaklardan ve kimi dil özelliklerinden söz ederken onları sık sık Oğuzlarla birlikte anar. Doğu Türk bengutaşlarında ırtış boyu Kimek-Kıpçak boybirliğinden söz edilmeyişini A.B. Ercilasun Doğu [Gök] Türklerinin kendilerinin Kıpçak oluşuna bağlar. Onlar kendilerinden Kıpçak olarak değil 'Türk' olarak söz etmişlerdir ve 'Türk' kavramını Oğuzları da içine alacak biçimde daha geniş bir anlamda kullanmışlardır; (Ercilasun: 604-605) tıpkı sonralar Kölemen devletlerinde olduğu gibi.

Onuncu - onbirinci yüzyıllardan itibaren önce eski Oğuzların Sırderya ve Aral gölü havzasındaki Oğuz Yabgu devletinin Harezm'e siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan etkili oluşu, 1040 yılından itibaren ise Harezm'in önce Gazneliler, sonra Selçuklular ve Harezmşahlar devleti gibi Oğuzların baskın unsur olduğu devletlerin topraklarının içinde yer alması sonucunda buralarda Türk Oğuz nüfusunun yayılması ve yerli toplulukların hızla Türkleşmesi görülmektedir.

Altıncı yüzyıldan başlayarak, Tuna'dan ırtış'a kadar bütün bozkır kuşağı Türk yönetimi veya etkisindeydi. Bu dönem Moğol istilasıyla sona ermiştir. Eski Türkçe terimi bu geniş bölge ve zaman diliminde bütün Türkçe varyantlar için kullanılmakta olsa da Eski Türkçe Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu Türkçesinin günümüze kadar kesintisiz gösterilebilen, yazılı kaynakları bulunan bir geleneği vardır. Batı türkçesi ile ise iki ayrı yazı geleneği, onüçüncü yüzyıla kadar sürüp sönen, yine onüçüncü yüzyılda başlayıp günümüze kadar gelen, ikisi arasında yakın bir bağlantı olmayan bir yazı geleneği vardır. Doğu Türkçesinin tarih boyu yayılma alanı Türkistan veya Turan adlanan geniş bölge olmuştur. Ahali bakımından Türkistan geleneksel kavuşma ve çatışma kuşağı, İran - Turan çekişme alanıdır. Oğuz, Kıpçak, Karluk toplulukları burada kavuşup birbirlerini değişik oranlarla etkilemiştir. Türkistanı ilkin ele geçiren Karahanlılar, kendilerini Türk, diğer Türk topluluklarını Türklüğün kolları olarak tanımlarken, Moğol istilasından sonraki dönemde de bu bölge halkı, kendilerini esas Türkler olarak tanımlamayı sürdürmüştür. (Karatay, 2017:38) Bugün de Afganistan'daki Özbekler ile İran, Güney Azerbaycan'daki Türkler Türk adını öncelikli olarak korumaktadırlar.

Oğuz Türkçesini Talat Tekin ile Mehmet Ölmez, salt fonetik bakış açısıyla sözbashi /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, **kāl-* fiilini anahtar sözcük olarak dört altgruba bölüştürürler: Harezm Oğuz diyalektleri (*kāl-*); Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (*gāl-*); İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili. (*gal-*); Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (*kal-*). (Tekin Ölmez, 1999: 122) Mefkure Mollova da sözkonusu fonetik ölçütü kullanarak önseste süreksiz ötümsüz k ünsüzünün kullanıldığı *ka-* ağızları ve önseste süreksiz ötümlü g ünsüzünün kullanıldığı *ga-* ağızları olmak üzere Oğuzcayı iki kümede toplayıp bunu demografik gelişmelere bağlar. *ka-* grubuna, yani Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzcayı, batı uç bölgesini ve merkez ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder, *ga-* grubuna Asya Oğuz ağızları grubuna Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop bölge ağızlarını, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızlarını dahil eder.

G. Doerfer ise Oğuzcayı, zamir kökenli kişi eklerini de göz önüne alarak biraz daha ayrıntılıca gruplandırır: 1. Türkmence. 2. a) Doğu, b) Kuzey, c) Güneydoğu, d) Batı ve Güney Horasan Türkçesi (ki a ve b aynı zamanda Özbekçenin ağızlarıdır). 3. a) İran'ın Fars eyaletindeki Kaşkay ve Aynallu, b) Kazvin ve Hemedan yöreleri diyalektleri, 4. a) Kuzey Halacistan yöresi, b) Sonkor yöresi diyalektleri, 5. a) Zencan, b) Doğu Anadolu, Irak ve Gürcüstan'daki ağızlarıyla Kuzey Azerbaycan ve İran Azerbaycanı Türkçesi, 6. a) Orta ve Batı Anadolu ağızları, kb) Batı Rumeli ağızları, Doğu Rumeli ağızları, Gagauzca ve Kırım Osmanlıcasıyla ile Türkiye Türkçesi. Sıralanan altı diltopluluğu ayrıca değişik biçimlerde gruplandırılabilir: 1-2 doğu, 3-6 batı; 1-2 doğu, 3-5 orta, 6 batı; 1-2 doğu, 3-4 güney, 5-6 batı gibi.

Doğu grubu Çağatayca veya Doğu Türkçesinin egemen olduğu bölgedir. Bugünkü Hazarötesi Türkmenlerinin çekirdeğini, Sırderya Oğuzelinden Mangışlak'a yerleşen ve sonra kuzeyden de güneyden de göçen Oğuzlarla ilişkileri kesilen bir Oğuz topluluğu oluşturur. Onlar Moğol istilasından, Harezmşahların çöküşünden, Altın Ordu devletinin kuruluşundan sonra da Hazar deniziyle Aral gölünün arasında oturmaya devam etmiş, boy örgütlenmesini bugüne kadar koruyan göçebe, savaşçı, atçı yaşamlarını ondokuzuncu yüzyıla dek sürdüren Türkmen ulusunu oluşturmuşlardır.¹ Bu Oğuzların onyedinci yüzyılda güneydoğuya geçmeleri, güney yolu göçten Horasan'da artakalan Oğuzların Harezm Oğuzları ve Horasan Türkleri olmak üzere iki gruba bölünmelerine yol açmıştır. Hazarötesi Türkmenlere sonradan başka ögeler de katılmış, bir bölük de Rusya'nın Stavropol bölgesine yerleşmiştir.

Mangışlaktan Çin'e kadar uzanan Harezmşahlar imparatorluğu çağı Harezm'in tamamen Türkleştiği zaman dilimi olarak gösterilmekte; ayrıca Harezm Oğuz dil alanında ortaçağlarda bile Farsçanın etkili olmaması da bu sürece etkili olmuştur. Harezmşahlar devleti Moğollarca yıkıldığında, Harezm toprakları Çengiz Hanın vasiyetine göre Çayardı ve Doğu Türkistan'ı içeren Çağatay ulusuna değil, Kıpçak bozkırı, Rus knezlikleri ve Kuzey Kafkasya'yı içeren Cuci ulusuna bağlanmıştır.

¹ Bu Türkmenlerin Göktanrı inançlarını uzun süre korudukları, Müslümanlığı ancak ondört onbeşinci yüzyıllarda benimsedikleri düşünülmektedir. (*İbn Fazlan zamanındaki Oğuzlarla karşılaşmak yararlı olur*).

Cuci ulusu Müslümanlaşan Altın Orda devletine dönüştükçe Harezmde benimsenmiş Karahanlı Çağatay edebi dil aynen Harezmli yazar ve şairlerin sayesinde Altın Orda devletinde edebi dil olarak yerleşmiştir (Eltazarov, 2016).

1512 yılında bağımsız Hive Hanlığının kurulmasıyla Harezm ve çevresi ortaçağlarda Türkistan topraklarında Türk uygarlığını yaşatan üç hanlıktan biri olmuştur. Harezmşahlar döneminden itibaren 1770-1920 yılları arasında bu hanlığı yöneten Kongirat sülalesi zamanında önce Hakaniye, sonra da Çağatay kültrünü özümseyen Harezm Oğuz halkı Oğuz boyundan soydaşlarından Türkmenler ile Horasan Türklerinden kültür ve dil bakımından uzaklaşmıştır. Harezm Oğuz diyalektlerinin Türkmençe ve Horasan Oğuz Türkçesinden ayıran özellikler bu etkileşime dayanmaktadır. Karluk-Uygur lehçesinin esas alındığı Hakaniye lehçesi ile Oğuzca arasındaki farklılaşma o kadar büyük değildi; ondan dolayı işlenmiş, hazır bir edebi dili kullanmak Harezmlielerin yararına idi, ikincisi soydaş ve dindaş bir topluluğun dili olduğundan bu dil ile Harezm'den geçen büyük İpek Yolunun Kuzey kolunda iş yürütmek kolaydı. Eski Harezmli ve sonra Altın Ordalıların Karahanlıca'yı Uygur yazısıyla beraber aldıkları da bilinmektedir (Eltazarov, 2016).

Göktepe Savaşı ile Türkmenlerin, Ruslar tarafından etkisiz hale getirilmesinden sonra, Türkmenler bugünkü sınırlarına çekilmiş, ancak az sayıda Oğuz topluluğu Hive yakınlarında, Amu-Derya boyunca, Harezm'in aşağı havzasında kalmıştır. Ruslar tarafından ondokuzuncu yüzyılın sonunda işgal edilen Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları 1920'de Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür. Hive Hanlığının yıkılmasının ardından, bölgede 1920 yılında kurulan Harezm Cumhuriyeti'nin yazı dili Harezm Türkçesi, 1925'te Özbekistan'ın ilanı ile, yazı dili olarak gelişme imkanını yitirmiştir. Harezm yazı dilinin, sözlü dil haline getirilmesi, Sovyet dil planlamalarının sonucudur. 'Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Harezm bölgesinde onyedinci ila yirminci yüzyıllar arasında Hive Hanlığı bulunuyordu, 1920 yılında ise yerine Harezm Cumhuriyeti kuruldu. 1920 ile 1924 yılları arasında Harezm Cumhuriyeti'nde o sıralardaki Buhara Cumhuriyeti'ndeki Özbekçe yazı dilinden oldukça farklı bir Harezm yazı dili geliştirilmiş, ancak 1924 yılında Türkistan'daki Buhara Cumhuriyeti gibi Harezm Cumhuriyeti'nin de ortadan kaldırılmasıyla bu Harezm yazı dili de son bularak, yerini bugünkü Özbek yazı diline bırakmıştır. 1920'ler başında ayrı bir yazı dili olma durumunda olan Harezmce, bugün artık Özbekçenin Oğuz ağızlarını teşkil eder ve Harezm bölgesinde yaşayanların konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin Harezm bölgesinde yaşayan kimseler kendilerini hem Özbek saymakta hem de yerel kimlik olarak "Harezmli" diye tanımlıyorlarsa da, bu "Harezmlik" bir millet kimliği düzeyinde değildir. (Kocaoğlu, 1985) Özbekistan bugünkü siyasi sınırlarına, 1936'da Kazakistan'dan koparılan Karakalpakistan'ın dahil edilmesiyle kavuşmuştur. Harezm uygarlığının yayıldığı eski topraklarda - Özbekistan'ın Harezm vilayetinde, Amuderyanın sol ve sağ sahillerinde: Türkmenistan'ın Taşhavuz, Çarcuy vilayetlerinde, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Cumhuriyetinin Törtköl, Amuderya, Biruni, Hoceyli, Kungirat ilçelerinde, Buhara ilinin Alat, Karaköl ve Candar ilçelerinde hala Harezm

Oğuz diyalektinde konuşan nüfus yaşamaktadır. Doğu Oğuz grubunda edebi diller üzerindeki müdahalelerin çokluğu dikkat çekicidir.

Yirminci yüzyılda ise Harezmi uygarlığı yaşayan alanlar tekrar bu defa insanoğlunun türettiği çevre felaketi ile karşı karşıya gelmiştir. Sovyetler döneminde Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kazakistan'da yeniden tarıma açılan milyonlarca hektar arazilerin sulanması için Aral gölüne dökülen Amuderya ve Sirderya'dan sulama kanalları ve barajlara aşırı hacimlerde su alınması sonucunda 1970'li yıllardan itibaren göl küçülmeye ve kurumaya başlamıştır. Bugünlerde her iki nehrin suları Aral'a dökülmüyor ve bu göl yok olmak üzeredir. Harezmi ve Karakalpakistan bölgesindeki çevre felaketinden dolayı yüz binlerce insan Özbekistan'ın ve Kazakistan'ın başka bölgelerine taşınmıştır. Siyasi etkenlerin insan eliyle olduğu açıksa da kimi doğa olaylarının da insan eliyle oluşması mümkündür. Aral gölünün uzun sürmüş olan kuruyup yok olması ve bugün Urmu gölünün göz göre göre kurumaya bırakılması örneklerinde olduğu gibi. Oğuz diyalekt toplulukları görüldüğü gibi ikiye, doğu ve batı grubuna ayrılabilir. Batı grubu bir bütün olarak orta, güney ve batı gruplarına bölüştürülebilir. Batı grubu ağızları Doerfer'e göre Batı Anadolu ağızları, Batı ve Doğu Rumeli ağızları ile Gagauzcadan ibaret olup, ayrıca Dobruca'dan Azak bölgesine kadar bir lehçe sürerliği ve temas bölgesinden söz edilebilir.²

Hazarötesi Türkmenler

Türkmen halkının oluşumunun ana çekirdeği ve etnik bileşeni, 11-12 yüzyıllarda bugünkü Türkmenistan'a nüfuz eden ve oradaki bazı yerel bozkır boylarıyla karışan Oğuzlar oldu. Oğuzların genel nüfusu 11. yüzyılda hala Sır Derya ve Üstyurt'un kuzeyinde yaşıyorlardı. Arap coğrafyacıları Oğuzların bir kısmı onuncu yüzyılda Samarkand ve Buhara çevresinde yaşadıklarını söylüyor. Türkmenistan'ın güney ve güneybatı bölgesinde Oğuzların gelmesinden önce de Türkçe konuşan bazı boylar yaşıyorlardı. Yerel ve göçebe üyelerinin karışması ve onların dillerindeki Türkçeleşme, doğrudan doğruya oğuzların üç dalga şeklinde Türkmenistan topraklarında kitlesel yerleşmesiyle ilgilidir, özellikle ikinci dalgasıyla, Yakubovskiy'nin de zamanında yazdığı: "Türkmenistan topraklarında, Türk olmayan unsurların dilsel anlamda Türkleşme süreci oğuzların ilk dalgasından önce başladı, yani dokuzuncu yüzyıl önce, ve bu sürecin aktif katılımcıları arasında Merv, Belh ve Dihistan bölgelerinde yaşayan Türklerin kendileri olduğu gibi, Balkanda ve başka bölgelerde yaşayan akraba boylar da vardı. Özellikle dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Türkmenistan topraklarında Oğuzların çok sayıda birikmesinden sonra Türkleşmesi süreci arttı. altıncı-onuncu yüzyıl yerel halkların Türkleşmesinde sadece hazırlık dönemi idi. Bu süreç onbirinci ve onikinci yüzyıllarda, onbirinci yüzyılın ilk yarısında Selçuklu hareketi ve Kıpçak havzası onbirinci-onikinci yüzyıllarda Sır Derya'ya doğru hareketi ile ilgili olarak üçüncü ve en büyük ölçekli

² Doerfer'in verileri İkinci dünya savaşının öncesine aittir.

oğuzların güneybatıya ve çağdaş Türkmenistan topraklarına doğru hareketin başladığı dönemde tam anlamıyla kendini göstermiştir.

Moğol istilasına doğru Oğuz boyları kaynaklarda artık Türkmenler adı altında geçiyordu. Ondördüncü yüzyılın tarihçisi Reşidedin'in Türkmen boylarının listesi Kaşgarlı Mahmud listesinden biraz farklıdır. Onikinci - onbeşinci yüzyıllarda yabancı unsurların da aralarına katıldığı yerel akraba boyların birleşme süreci yoğunlaştı. Bu birleşmelerin temelinde yeni Türkmen boyları da oluşurdu. Bu durum onikinci-onbeşinci yüzyıl Türkmenistan'ın güney ve kuzeyinde mevcuttu. Güneyde Türkmenlerin bazı boy birleşmelerine yerleşik Horasanlılar da katıldı. Bunlar, muhtemelen Nohurlı, Murçeli, Anauli ve Mehinli boylarıdır. Türkmen boylarının birleşmesi ve yeni jenerik alt bölümler oluşumunu özellikle Moğol istilası sırasında yoğun geçti. Bazı sosyo-ekonomik ve kamu-politik koşulların nedeniyle daha da karmaşık etnik karışım süreç meydana geliyor: Yerel Türkmen boylarıyla Türk-Moğol unsurlarının karışması. Asa, Bagar, Dari, Kalmık, Tatar, Tümen ve diğer bunun gibi karakteristik Türkmen boyadları Moğollarda da biliniyor. Yomud, Teke, Ersarı, Sarık gibi büyük Türkmen boyadlarının erken ve geç ortaçağ yazarları Kaşgarlı Mahmud, Reşideddin ve Ebulgasım listelerinde bu boyların bulunmaması dikkat çekicidir. Tarihçilerin bildirdiklerine göre onlar onaltıncı yüzyıldan itibaren kaynaklarda görünmeye başlıyor.

Mahtumkulu, "Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili bir devlete kulluk etsek beşimiz" diye dilekte bulunmuştu. Sık sık yapılan yağmacı feodal savaşları Türkmen boylarının birliğini engelliyordu. *Türkmenistan SSC Tarihinde* ondördüncü-onbeşinci yüzyıllarda Salırlar, Yomudlar, Teke, Sarıklar, Çovdurların çoğunlukla Mangışlak, Üstyurt ve bazı Harzem bölgelerinde yaşadıkları belirtiliyor. Türkmen halkının diğer kısmı, Karakum çölünde, Sarıkamış, Hazar denizinin doğu kıyılarında ve Türkmenistan'ın güneyinde yaşamıştır. Türkmenlerin temel uğraşları hayvancılık olmuştur. 16. yüzyıl başlarında Ersarlar Balkan'da; Salırların, Teke, Yomud, Sarık ve Göklenlerin çoğunluğu- Sarkamış'tan Mangışlak'a kadar; Çovdurlar, İgdırlar, Ablallar- Üstyurt'un kuzey kenarlarında; Aliller- Orta Uzboy' da; Yazır-Garadaşlar – Güney Türkmenistan'da yaşamışlar. (Türkmenistan SSC Tarihi 375-376). Sonraki yüzyıllarda kuzey Mangışlak, Sarıkamış, Uzboy ve Üstyurt Türkmenlerinin güneye doğru kademeli göçleri gerçekleşmiştir. Alillerin bir kısmı Afganistan'a gitti. 17-18. yüzyıl Çovdurlar, İgdırlar, Söyüncacılar, Abdallar Rus hakimiyeti altına girerek, kısmen Kuzey Kafkasya'ya göçtü ve göçebe çobanları olarak, günümüzde de yaşadıkları Stavropol bölgesinde ve Astırhan geniş bozkırlarında yaşadılar. onsekizinci yüzyılın başında Tekeler ve Yomudlar, sonrasında Çovdurlar ve Salırlar, ondokuzuncu yüzyılda Göklenler, Aliller Harzem'de yaşadı. Kısa süre sonra Yomudlar, Göklenler ve Aliller Hive'ye, Tekeler önce Hive'ye sonra 1856 yılında Ahal'a, Atalar önce Balkan çevresine, sonrasında Hive ve Harzem hanlığına göç ettiler. Böylece Türkmenler onyedinci-ondokuzuncu yüzyıllarda Çağdaş Türkmenistan topraklarının tamamında, İran'ın kuzeyinde, Üstyurt'ta ve Mangışlak'ta yaşıyorlardı. Türkmen diyalektlerini ve ağızlarını konuşanların komşu Türk boylarıyla ve yabancı boylarla iletişimleri ve ekonomik-kültürel ilişkileri

dilde belirli yansımalarını buldu. Stavropol Türkmenleri (Çovdurlar, İğdırlar, Söyüncacılar) Rus topraklarına göç ettikleri dönemden itibaren Ruslar, Nogaylar, Tatarlar ve diğer bazı Türkçe konuşan halklarla doğrudan temasta olmuşlar. (Kürenov, 375-376)

Türkmen Dilinin Diyalektleri

Çağdaş Türkmençe Türkmenistan Cumhuriyetinin resmi devlet dilidir. Türkmençe Türkmenistan nüfusunun geneli tarafından konuşulmaktadır. Türkmenler aynı zamanda Özbekistan Cumhuriyetinin Samarkand, Buhara ve Kaşka-Darvin bölgelerinde (genelde Salırlarla Ersarlar), Karakalpakistan'da (Atalar, İğdırlar, Duedjiler, Göklenler), Tacikistan Cumhuriyeti'nin Djingulskiy bölgesinde (genelde Ersarlar) –Kazakistan Cumhuriyeti'nde; Rusya Federasyonu'nda (2002 sayımlarına göre) Stavropol bölgesinde, Dağıstan Cumhuriyeti'nde ve Astrahan bölgesinde (Çovdurlar, İğdırlar, Söyüncacılar) – 17,4 bin kişi. İran'da Türkmenler (Yomudlar, Göklenler, Emreller, Alililer, Sarıklar, Salırlar Ve Nohurlar) – 1,5 milyon kişi, Afganistan'da (Ersarlar, Sarıklar, Alililer) – 0,5 milyon kişi.

Türkmençe birçok diyalektlere ve ağızlara ayrılmıştır. Bu durum Türkmen halkının boylara bölünmesini de yansıtmaktadır. Bu diyalekt ve ağızları konuşanların büyük bölümü Türkmenistan topraklarında kompakt bir şekilde yaşamaktadırlar. Türkmenistan topraklarında yaşayan Çağdaş Türkmen diyalekt ve ağızlarının sınıflandırılması ve onların konuşulduğu alanlar aşağıda gösterildiği gibi yapılabilir: *Teke* diyalekti. Bu lehçeyi konuşanlar Türkmenistan'ın orta bölgelerinde- Kopet-dağı kuzey yamaçları boyunca Kızıl – Avrat'tan Murgab ve Tedjen vahalarında yaşamaktadırlar. *Teke* diyalekti kendi içinde iki alt gruba ayrılmaktadır: a) *Ahal* ağızı, Tedjen, Aşhabad bölgelerinde yaygın, Aşhabad'dan batıya doğru Kızıl- Avrat'a kadar (Bezmein, Gök-Tepe, Baharden, Bami, Koç ve bunların çevresindeki bölgeler). b) *Marıg* ağızı, Marıy, Türkmen – Kalin, Sakar - Çagin, Murgab, Bayram-Ali bölgelerinde ve bunların çevresinde yaygın. *Yomud* diyalekti: Bu lehçenin konuşurları Türkmenistan'ın kuzeybatısında yaşarlar. Batıda Kızıl – Avrat'tan Çeleken'e kadar, Kuzeyde Kun – Ergenç'ten Taht'a kadar. Kendi içinde iki alt gruba ayrılıyor: a) Batı ağızı, Kızıl – Avrat köylerinin bazılarında bunun dışında Kazancı, Nebit – Dag, Krasnovod, Kızıl – Atrek, Gasan – Kuli, Şeleken bölgeleri ve onun çevresinde yaygındır. b) Kuzey ağızı, Kun –Ergenç, Taht bölgeleri ve çevresi ile Telman ve Lenin bölgelerinin bazı köylerinde yaygın. *Ersar* diyalekti, bu lehçeyi konuşanlar Amudarya nehrinin sağ ve sol kıyılarında (Halaç, Karabekaul, Hodjambas, Kızıl – Ayak, Çarşang bölgeleri ve onların çevresindeki yaşama bölgeleri, Sayat ve Kerkin bölgelerinin bazı köyleri). *Salır* diyalekti, genel olarak Serah ve kısmen Çardjou bölgelerinde yaygın. *Sarık* diyalekti, bu lehçeyi konuşanlar İolat ve Tahta – Bazar bölgesinde Murgab nehrinin orta kolu boyunca yaşamaktadırlar. *Çovdur* diyalekti, Kalinin bölgesi ve çevresi de dahil olmak üzere genel olarak Harezm vahalarında ve Sayat bölgesinin bazı köylerinde yaygın. *Alili* diyalekti, Kahka bölgesi ve çevresinde konuşulmaktadır. *Göklen* diyalekti, bu lehçeyi konuşanlar çoğunluk olarak Sumbar ve Çendir nehirleri boyunca

yaşamaktadırlar. (KaraKalin bölgesinde). *Nohur* diyalekti, Nohur, Kurdjey, Tutluga, Konekesir, Duzlutepe yerleşmelerinin de dahil olduğu güneybatı Türkmenistan bölgesinin yaylalarında yaygındır. *Anaus* Diyalekti, Aşhabad'ın güneydoğusundaki dağlık bölgede yaygın. (Manış, Kelte – Çınar, Çukur – Kala köyleri). *Hasar* diyalekti, genellikle Kaahgin bölgesinin Kau – Şut köyünde konuşulmaktadır. *Kıraç* diyalekti, Farab ve Deyna bölgesinde yaşayanlar tarafından konuşulmaktadır. *Sakar* diyalekti, Genel olarak Sakar bölgesinde yaygın. *Olam* diyalekti, Bu lehçeyi kullananların çoğunluğu Hodjambas ve Çarşagin bölgesinde yaşamaktadırlar. *Garadaşlı* ve *Emreli* ağızları, Harezm vahasının batı bölgesinde konuşulmaktadır (İlyalı ve Lenin bölgesi ve bunların çevresindeki yerleşimler). *Murçin* ağzı, Aşhabad'dan batıya doğru yaygın (Dayna ve Murçe dağlık bölgelerindeki yerleşmelerde). *Eskine* ağzı, Sayat bölgesinin kuzey yamaçlarında konuşulmaktadır. *Hatap* ağzı, Amuderya'nın orta kolu boyunca yaygın. (Hatap'ta). *Burkaz* ağzı, Marı'nın kuzeyinde kalan Amuderya üst kolu boyunca yaşayan halk tarafından konuşulmaktadır. *Mehin* ağzı, Kaahkin bölgesinin Mehin köyünde yaşayanlar tarafından konuşuluyor. *Küren* ağzı, bu lehçeyi konuşanlar genellikle Kürengala bölgesinde yaşamaktadırlar. (Artık istasyonunun kuzeydoğuya doğru, demir yolunun kuzey yönü boyunca). Teke, Yomud, Ersarı, Çovdur, Salır, Sarık, Göklen, Nohur, Alil diyalektleri monograflarda incelenen ve tanımlanan en büyük lehçeler olarak bilinmektedirler.

Güney Harezm Oğuzcası

Harezm ve Sir-Derya, Türk kültür ve dil tarihinin önemli bölgelerinden biridir. Oğuz, Kıpçak ve Çağatay yazı dillerinin bir arada geliştiği Harezm, Karahanlılardan bu yana üç büyük Türk lehçesinin etkileşimde bulunduğu bir dil alanıdır. Harezm, aynı zamanda İran dilleri ile Türk dilleri arasında temas bölgesidir. Özbekistan'ın güneybatısından Balkanlar'a değin uzanan Oğuzca lehçe sürerliğinin başlangıç noktası yine Harezm'dir. Soğdiana ve Harezm'deki İran dilli toplulukların, Türkler tarafından etnik ve dil açısından özümseme süreci, Eski Soğdların devamı olan Tacikler dışında, 13. yüzyılda tamamlanmıştır. Yüzyıllar boyunca süren ilişkiler sonucunda Tacikçe bir ölçüde Türkçeleşirken, bazı Çağatayca varyantlar da bir ölçüde Irancalaşmıştır. Özbekçenin diyalekt ve ağızlarını sınıflandıran E. Polivanov bu dilin diyalektlerini başta iki gruba, İranlaşan ve İranlaşmayan diyalektler olarak ayırmaktadır. İranlaşan ağızlar fonetik, morfolojik ve leksik açıdan Farsçadan etkilenenlerdir. Özbekistan'ın merkezinde yer alan tarihi şehir ve bölgelerin ağzı İranlaşan ağızlardan oluşmaktadır, Özbekçenin Oğuz ve Kıpçak diyalektleri ise İranlaşmayan, yani fonetik, morfolojik ve leksik açıdan Farsçadan etkilenmeyen ağızlardır. Özbekçenin Kuzey Oğuz (İkan, Karabulak, Mankent) ağızlarından farklı olarak Harezm Oğuz diyalekti Farsçadan hiç etkilenmemiş temiz bir Oğuzcadır. Gazı Alim Yunusov da Özbekçenin diyalektlerini üç ana kola ayırmaktadır: Özbek Kıpçak diyalekti, Türk-Barlas diyalekti ve Hive-Ürgenç veya Oğuz diyalekti.

Harezm Oğuz ağzının yayıldığı çekirdek alan araştırmacılar tarafından Güney Harezm Oğuz ağızları olarak adlandırılan Hive, Ürgenç, Hanka, Gazavat, Şahabad, Kat (şimdiki Karakalpakistanın Biruni ilçesi), Taşhavuz, Köhne-Ürgenç,

Hazarasp, Törtköl gibi yerleşim merkezlerindeki ahalinin dili, çevre alanlarını ise Türkmenistanın Mari, Çarcuy, Kerki gibi şehirlerinde ve Buhara ilinin Alat, Candar ilçelerinde yaşayan nüfusun dili oluşturur. Ana Türkçe uzun ünlüleri koruyan, Türkmence ile pek çok dil özelliği paylaşmasına karşılık, Türkmenceden bazı küçük farklılıkları bulunan Güney Harezm Oğuzcası söz başında t- > d- , k- > g- gelişmeleri, yaklaşma durumu ekinin -A olması gibi ses ve biçim özellikleriyle, tipik bir Oğuz dilidir. Toplum dilbilim bakımından ise, Harezm bölgesinin temsil ettiği dil ve kültür bu politikaların mağduru olmuştur. Özbekistan'ın Harezm ilinin özellikle güney bölgelerinde konuşulan Harezm Oğuzcası, Özbek dil bilim kaynaklarında Oğuz-Özbek lehçesi veya Özbek dilinin Oğuz lehçesi veya Türkmenceleşmiş Özbek lehçeleri olarak adlandırılmış. Harezm ilinin merkezi Amu-Derya nehrinin 16 km batısında bulunan Ürgenç'dir. Tarihi Harezm adı, Özbekistan'ın bir vilayeti olan bugünkü Harezm'den çok daha geniş bir alanı, tarihi ve kültürel anlamda ise Türk ve İslam dünyasının temas hattını ifade eder. İpek Yolu güzergahında yer alan Harezm ve Ürgenç, İslamiyet'in Türkistan'a nüfuz ettiği, yeni Türk yazı dillerinin ve yeni bir uygarlığın doğduğu bölgedir. Çağatay Temürlü devletinin yıkılmasının ardından (onaltıncı yüzyıl) Türkistan, Türkmen-Oğuz boylarıyla Özbekler, Farslar ve son olarak Rusların hakimiyet kurma çabalarına sahne olmuştur. Göktepe Savaşı ile Türkmenlerin, Ruslar tarafından etkisiz hale getirilmesinden sonra, Türkmenler bugünkü sınırlarına çekilmiş, ancak az sayıda Oğuz topluluğu Hive yakınlarında, Amu-Derya boyunca, Harezm'in aşağı havzasında kalmıştır. Ruslar tarafından 19. yüzyılın sonunda işgal edilen Buhara (1868), Hive (1873) ve Hokand (1876) hanlıkları 1920'de Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür. Özbekistan bugünkü siyasi sınırlarına, 1936'da Kazakistan'dan koparılan Karakalpakistan'ın dahil edilmesiyle kavuşmuştur. Hive Hanlığının yıkılmasının ardından, bölgede 1920 yılında kurulan Harezm Cumhuriyeti'nin yazı dili Harezm Türkçesi, 1925'te Özbekistan'ın ilanıyla, yazı dili olarak gelişme imkanını yitirmiştir. Harezm yazı dilinin, sözlü dil haline getirilmesi, Sovyet dil planlamalarının bir sonucudur. 'Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Harezm bölgesinde onyedinci ila yirminci yüzyıllar arasında Hive Hanlığı bulunuyordu, 1920 yılında ise yerine Harezm Cumhuriyeti kuruldu. 1920 ile 1924 yılları arasında Harezm Cumhuriyeti'nde o sıralardaki Buhara Cumhuriyeti'ndeki Özbekçe yazı dilinden oldukça farklı bir Harezm yazı dili geliştirilmiş, ancak 1924 yılında Türkistan'daki Buhara Cumhuriyeti gibi Harezm Cumhuriyeti'nin de ortadan kaldırılmasıyla bu Harezm yazı dili de son bularak, yerini bugünkü Özbek yazı diline bırakmıştır. Yani, 1920'ler başında ayrı bir yazı dili olma durumunda olan Harezmce, bugün artık Özbekçenin Oğuz ağızlarını teşkil eder ve Harezm bölgesinde yaşayanların konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin Harezm bölgesinde yaşayan kimseler kendilerini hem Özbek saymakta hem de yerel kimlik olarak "Harezmli" diye tanımlıyorlarsa da, bu "Harezmlik" bir millet kimliği düzeyinde değildir. Sovyet yönetimi Arapça, Farsça bilen aydınların dışında, halkın büyük bir çoğunluğunun Çağatayca okuyup yazamadığı iddiasıyla, yeni bir yazı dili oluşturma girişimleri başlamıştır.

Ancak asıl amaç, dili Arapça, Farsça öğelerden arındırarak Kiril alfabesi yoluyla Rusçanın önünü açmak olmuştur. 1930'lu yıllarda kısa süre kullanılan e/ä (kapalı e ve açık e) o/ö ve u/ü harflerinin de aralarında yer aldığı dokuz ünlülü Latin alfabesi yerine, beş ünlüsü bulunan Kiril alfabesi kabul edilmiştir. Sovyet dil politikalarının bir ürünü olan bugünkü Özbek yazı dilinin ses bakımından İranize Taşkent ağzına dayalı olduğu belirtilmektedir.

Amu-Derya boyunda dar bir şerit halinde uzanan Harezmi; kuzeyde Karakalpakistan, güneydoğuda ve güneyde Buhara vilayeti, güneyde ve batıda Türkmenistan ile çevrilidir. Harezmi ilinin on bir büyük yerleşim biriminden sekizinde, Karakalpakistan'ın Törtköl bölgesinde, Buhara ve Semerkand'ın bazı köylerinde Oğuzca varyantlar konuşulur. Güney Kazakistan'ın Türkistan ve Çimkent bölgelerinde ve Türkmenistan'ın Daşoğuz (Dış Oğuz) ya da Eski Ürgenç olarak bilinen bölgesinde konuşulan Oğuzca varyantlar, Güney Harezmi Oğuzcasına yakındır. Taşkent'e uzak, Türkmenistan'a yakın bir coğrafyada bulunan Harezmi; Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinden bu yana Oğuz, Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin temas noktalarından biridir. Harezmi'i çevreleyen Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kıpçak; Buhara vilayeti, Karluk; Türkmenistan ise Oğuz bölgesidir. Bu nedenle, Harezmi Türk dilleri arasında dil bilimsel bir bölgedir (linguistic area). Harezmi, aynı zamanda, Balkanlara değin uzanan Oğuz Türkçesi lehçe sürerliğinin başlangıç noktasıdır. Buhara, Semarkand, Taşkent, Zerafşan vadisi ve Sir-Derya Tacik kökenli toplulukların da yerleşim merkezidir. 1940'lı yıllarda Buhara'nın % 60'ının, Semerkand ve Taşkent'in % 30'unun dili Tacikçe idi (1968: 55). Arapçanın, konuşma dili olarak da bölgeye değin uzandığı bilinmektedir. Tarihi Harezmi, Türkçe, Farsça ve Arapça arasında bir dil bilimsel bölge olarak kabul edilebilir.

Horasan Türkçesi tanımlamasıyla Kuzey Horasan'da, kuzeyden Türkmenistan Cumhuriyeti'ne, batıdan Türkmen Sehrasına, doğudan Afganistan'a ve güneyden Tuz Çölü kenarlarına kadar uzanan bölgedeki Türkçe ağızlar topluluğu kastedilmektedir. Kuzey Horasan'ın şehirlerinin, Meşhed, Biryurd (Bocnurd), Küçan, Deregez, Şirvan, Serexs, Cuğtay, İsfarayın, Faric, Raz, Aşkan (Aşhana) ve Cekana çevresindeki köyler, Nadir'in Kelatı, Bam Sefiabad, Geraili bölgesi, Sebzivar ile Nişabur'un arasındaki köyler ve bu iki şehirde yaşayanların birçoğu Türktürler. Horasan Türkçesinin bütün ağızlarını Türkmenceye belli yakınlıklar birleştirir, örneğin eski b- bār 'var' ve ber- 'vermek' kelimelerinde korunmuştur. Güneye doğru inildikçe ise, Horasan Türkçesi Azerbaycan Türkçesinin daha çok etki alanına girmektedir. Doerfer'e göre, Azerbaycan Türkçesinin en doğu ağzını Hazar denizinin güneydoğu kıyısında konuşulan Galûgah ağzı oluşturur. Galûgah'ta kişi ekleri şöyledir: -Am, -sAn, -IK, -sUyz. Harezmi bölgesinde diğer varyantlardan farklı bir varyant konuşulduğundan ilk söz eden Vambery'dir. Doerfer'e göre, Güney Harezmi Oğuzcası ile, Doğu Oğuzcanın kolu olan Horasan Türkçesi arasında yakınlık olabilir. Güney Harezmi Oğuzcası, Özbekçeden çok, diğer Oğuz dillerine hatta Türkiye Türkçesine daha yakındır. (Doerfer, 1969: 22) Cevat Heyet Horasan Türkçesini dört lehçeye ayırır: Merkez lehçesi: Servilayet; Güney lehçesi: Cüveyn, Ribat, Mişkan, Bam ve Safiabat; Kuzeydoğu lehçesi: Deregez, Kelat ve Kocan; Kuzeybatı

lehçesi: Şirvan ve Bocnurt. Horasan Türkçesinin lehçelerini G. Doerfer, özellikle şimdiki zaman ve bildirme ekleri esasında şimdiye dek bilinen değişkeleri göz önüne alarak şöyle sınıflandırır: Kuzey-Batı: Şeyh-Teymur, Bocnurd, Asadlı, Kalat, Kuzey: Zeyarat, Şirvan, Zourom, Kuçan, Şurak, Douga'ı, Nohur, Anau, Manış, Hasar: Kuzey-Doğu: Mareşk, Conk, Guçgı, Langar; Güney-Doğu = Harve 'Olya, Ruhabad, Çaram-Sarcam; Güney-Batı: Cogatay, Hokmabad, Soltanabad, Kara-Bag, Pır-Komac, Bam-Safiabad, Esferayen.

Sesbilgisi özellikleri

Doğu Oğuz grubunun sesbilgisi alanında en önemli özelliği asli ünlü uzunluklarının korunmasıdır. Güney Harezmi Oğuzcasının en önemli ses özelliği, yazı dili Özbekçeden farklı olarak, kısa ve uzun karşıtlarının oluşturduğu zengin ünlü envanteridir. Harezmi Oğuz diyalektinin fonetik yapısı Türkçenin Oğuz grubunun Oğuz Türkmen alt grubuna ait lehçelerdeki gibidir. Özbekçenin Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin etkisi en az halde görülen Güney Harezmi ağızlarındaki ünlü sesler dizini dokuz ünlüden oluşmaktadır. Dokuz ünlülü Harezmi diyalektinde önlük-artlık ve damak uyumunun var olduğu da görülmektedir. Kapalı e (e) ve açık e (ä) ayrımı vardır (Baskakov).

Türkmen ağızları ve alt lehçeler temelde iki farklı gruba ayrılır. Birinci grupta, Teke, Yomud, Ersarı, Salır, Sarık, Göklen, Alil (Kürenek ağızı hariç), Sakar, Olamp diyalektlerinden Karadaşlın, Emreli, Muçın, Burkaz ağızlarında dişlerarası ünsüzlere dönüşmüştür: /s/ > /θ/, /z/ > /δ/ ikinci grubun diyalekt ve ağızlarında ise Çovdur, Nohur, Anaus, Hasar, Kırac diyalektlerinde Stavropol, Karakalpakistan Türkmen ağızlarında s ve z dönüşmeden kullanılıyor. Ayrıca, Çovdur dışında ikinci grupta birinci grubun aksine, dudak ve damak ses uyumlarında sıklıkla bozulma durumları söz konusudur. Sözbaşındaki k- > g- ötümlüleşmesi Oğuz dillerinin en önemli ses değişimlerinden; ancak Türkmence ile Azerbaycan ve Anadolu ağızlarının tersine Oğuzca söz başındaki k- Türkçenin Rumeli lehçesinde, İstanbul Türkçesinde, Gagavuz yazı dilinde olduğu gibi korunmaktadır.

Biçimbilgisi özellikleri

G. Doerfer'in Oğuzcayı sınıflandırmada ölçüt olarak kullandığı ben, sen, biz, siz zamir kökenli fiil kişi ekleri şöyle:

	1. kişi tekil	2. kişi tekil
1 Türkmence	-In	-sıŋ (-In)
2a Doğu Horasan	-mAn	-sAn
2b Kuzey Horasan	-mAn	-sAn
2c Güneydoğu Hor.	-Am	-Ay (-An)
2d Batı ve Güney Hor.	-Am	-Ay (-An -An)
3a Kaşkay ve Aynallı	-Am	-An (-An -Ayn)
3b Kazvin - Hemedan	-Am	-An (-Ay)
4a Kuzey Halacistan	-Am	-An (-Ay)
4b Sonkor	-Am	-sA
5a Zencan	-Am	-sAn~ -An

5b Azerbaycan Türkçesi	-Am	-sAn (-sAn)
6 Türkiye Türkçesi	-Im (-In)	-sIn (-sIn, -In)
	1. kişi çoğul	2. kişi çoğul
1 Türkmençe	-Is (-IK)	-sInIz
2a Doğu Horasan	-bIs	-sIs
2b Kuzey Horasan	-mIs (-mIz)	-sIs (-sIz)
2c Güneydoğu Hor.	-IK	-Is (-IyIs)
2d Batı ve Güney Hor.	-AK (-Ay)	-Ays (-AnIs)
3a Kaşkay ve Aynallu	-AK	-AnIz (-AnIz, -Ayz)
3b Kazvin - Hemedan	-AK	-Iz
4a Kuzey Halacistan	-IK (-UK)	-Iz
4b Sonkor	-AK	-sIz
5a Zencan	-IK	-sIz ~ -Iz
5b Azerbaycan Türkçesi	-IK (-UK)	-sInIz (-sInIz, -sIz)
6 Türkiye Türkçesi	-Iz (-IK)	-sInIz (-sInIz)

Bütün bu biçimler, Eski Türkçede sona gelen kişi zamirlerine dayanarak açıklanabilir: ben/men, sen, biz, siz. Bu biçimlerin şekillenmesine ilk olarak analog süreçler neden olmuştur; örneğin, sen Türkiye Türkçesinde siz'e kıyasla -sın/ -sin olmuştur, ve -sız/siz ilerde geçmiş zaman eki -nIz'e kıyasla -sInIz haline dönüşmüştür vs. Tekil birinci kişideki -A- ünlüsü de yüklem ekleri arasına sızmıştır. Bütünyle, bu yüklem şekilleri, Oğuz ağız ve lehçelerinin geniş ölçüde yalnız gelişme tarihini değil, aynı zamanda akrabalık derecesini de yansıtır.

Söz Varlığı ve Toplum Dilbilimsel Görünüm

Özbekistan, yakın geçmişte Sovyet dil politikalarının bir laboratuvarı olmuştur. Büyük prestiji olan Çağatay mirası reddedilirken, en az bin yıllık geleneği ve Türk dünyası ile ortak unsurları simgeleyen Harezmi bölgesi, Sovyetler Birliği döneminde dil bilimsel hatta siyasal bakımdan geri plana atılmıştır. Türk lehçeleri ile ortak ses sistemini paylaşan Harezmi diyalektleri yerine, en ayırıcı ses özelliklerine sahip Taşkent ağızı ölçünlü dil yapılmıştır. Böylelikle Türk dünyasında büyük öneme sahip kültür alanı yerine, Özbekistan'ın en uç bölgesinde, alternatif bir dil ve kültür iklimi yaratılmıştır. Sovyet döneminin ardından bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da, dil ile ilgili düzenlemelerin, İranize Özbekçenin egemenliğini güçlendirmeye, Ruslar, Tacikler vd. azınlıkların haklarını korumaya yönelik olduğu görülmektedir (Eker, 2006).

Harezmi Oğuz diyalektinde konuşan ahalinin aydın kesimi yüzyıllarca Karluk kökenli edebi dili kullana geldiğine ve son yüz yıl içinde bu dilde herkesin okuryazar olmasına rağmen Oğuzca sözvarlığını iyice koruduğu bilinmektedir, ancak Harezmi ağızlarının özelliklerinin günümüzde okul eğitimi, enformasyon teknolojiler ve sosyal medyanın etkisi altında azalıyor olduğu gözlemlenmektedir. Harezmi Oğuz diyalektinin konuşulduğu coğrafya bugünlerde Orta Asya'daki iki bağımsız ve bir özerk Cumhuriyetin hudutları içerisinde yer almaktadır. Bu Cumhuriyetlerdeki Harezmi Oğuz diyalektinde konuşan ahali Aral gölü çevre felaketinden dolayı bugünlerde doğal afet bölgesinde yaşıyordur. Bu koşullardan dolayı nüfusun bir kısmı ezeli yaşam merkezlerini terk etmek zorunda kalmaktadır. (Eltazarov, 2016).

İran devletinde konuşulan *Horasan Türkçesinin* sözvarlığının durumunu - ve ayrıca sesbilgisi durumlarını- aşağıdaki örnekler aydınlatır. Türkiye ile Azerbaycan Türkçesinden sonra Horasan Türkçesinin Bocnurd, Coğatay, Deregez, Kuçan, Şirvan, Sultanabad, Herv-i Ulya ve Çarum ağızlarındaki karşılıklar sıralanmıştır:

büyük böyük	behey kata böhöy kata kata kata kata kata
kadın qadın	hatun hatun hatun hatun hatun hatun hatun hatun
yürek ürek	irey irek ürey ürek irey ürey irey irey-kalp
uzak uzaq	ırah açe-ırah erah-uzah ırah-izah ırah-uzah açe toga toga
kapı qapı	işi eşik-gapı kapug-kapı eşik işi eşik işik eşik
yüz üz	iz iz üz üz üz üz iz iz
ekmek çörek	çerey çerek çörey çörek-nan çörey çörey çerey nan
söz söz	sez sez söz söz söz söz sez
bul- tap-	tap- tap- tap- tap- tap- bul- bul-

KAYNAKÇA

1. Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*, Ankara.
2. Azmun, Y. (2021). Türkmencenin Sesleri ve Yazımı Üzerine. Kutlu yayınevi, İstanbul.
3. Baskakov, N. (2018). Türk Dillerinin Tarihi Tipolojik Sesbilimi.
4. Caferoğlu, A. (1974). *Türk Dili Tarihi 2*. İstanbul.
5. Doerfer, G. (1987). İran'da Türkler, Türk Dili, Sayı 431 Kasım.
6. Eltazarov, J. (2016). Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı - Harezmi Oğuz Dialekti Hakkında.
7. Ercilasun, A.B. (2007). *Makaleler*, Ankara.
8. Eker, S. (2006). Özbekistan'da Oğuzca Bir Dialekt Güney Harezmi Oğuzcası
9. Eckmann (1966). *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul.
10. Eker, S. (2006). *Özbekistan'da Oğuzca Bir Dialekt, Güney Harezmi-Oğuzcası*. Ankara.
11. Ercilasun, A.B. (2007). *Makaleler*, Ankara.
12. Heyet, C. (2011). *Dilimiz, Edebiyatımız ve Kimliyimiz Uğrunda*. (redakte eden) Şelale Ana. Farsça metinlerin tercümesi, Şehla Abdullayeva, Transliterasiya, Aysel Acalova. Bakı.
13. Heyet, C. (2003). *İki Dilin Karşılaştırması (Mukayesetü'l-Lügatayn) Çev:* Mursel Öztürk. Ankara.
14. Karatay, O. (2020). Ural Altay Kuramı, İstanbul.
15. Karatay, O. (2017). İlk Oğuzlar, İstanbul.
16. Kocaoğlu, T. (1985). Bugüne Kadar Az Tanınan Harezmi Türk Edebi Dili ve Özellikleri 5. Milletlerarası Türkoloji Kongresi.
17. Kocaoğlu, T. (1985). *Bugüne Kadar Az Tanınan Harezmi Türk Edebi Dili ve Özellikleri* 5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi.
18. Kocaoğlu, T. (1997). *Türk Diline Sosyo - Politik Bir Bakış*, Türk Dili, 548, Ağustos.
19. Kocaoğlu, T. (2003). *Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi*.
20. Mollova, M. (1996). Balkanlardaki Türk Ağızlarının Tasnifi, TDAYB.

21. Tağayev, T. Mamanazaroviç; Özbekistan'da 20. Yıllardaki Yazı (Alfabe Ve Imla) Reformları
22. Tekin, T. (1999). Mehmet Ölmez, Türk Dilleri, İstanbul.
23. Togan, İ. Çengiz Han, Moğollar ve Türk Halefleri A. Moğollar Çinggis Han ve Moğollar. Türkler.
24. Togan, Z.V. (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul.
25. Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi Ağızları Üzerine Bir Değerlendirme, Dil Araştırmaları, Bahar /20.
26. Yunusov (2017). Yıldırım.

Атилла Жорма (Северная Македония)

Карлуко-кыпчако-огузские языковые связи в постчагатайский период (II Часть)

Резюме

Тюркский язык имеет две отдельные письменные традиции, одна из которых – восточная тюркская продолжалась непрерывно с VI века по сегодняшний день. На протяжении истории языка различные внешние факторы и политическое противостояние создавали ощутимые трудности, что можно видеть на примере трёх больших диалектных групп – карлукской, кыпчакской и огузской. В первой части вступительной статьи, будут исследованы карлуко-кыпчакские связи, а во второй части – бытие огузов.

Ключевые слова: *восточный тюркский язык, карлуки, кыпчаги, языковая политика, языковая инженерия.*

Atilla Jorma (North Macadenonia)

Karluk Kipchak Oghuz relations after chaghatay Turkic (II Part)

Abstract

The Turkish language has two distinct written traditions. The Eastern Turkish tradition has continued uninterrupted from the sixth century to the present day. Although the convergence of the three major dialect groups, Karluk, Kipchak, and Oghuz, has not been without difficulties, it is evident that the most significant obstacles throughout the language's history were due to external factors and political conflicts. The introductory article of the tripartite meeting discusses Karluk Kipchak relations in the first part and examines the existence of Oghuz in the second part.

Keywords: *Eastern Turkish, Karluk, Kipchak, Oghuz, Language policies, Language engineering.*

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.119>

*ИМПЕ ПАЧАИ (Венгрия)**

ТЮРКСКИЕ МОТИВЫ В СЛОВАХ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ПОГРАНИЧНОЙ ОБОРОНЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ВЕНГРИИ В X-XII ВЕКАХ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с пограничной обороной средневековой Венгрии через призму восточных (тюркских) контактов, которые возникли в регионах пограничных засек. При этимологическом анализе топонимов, имеющих связь с системой пограничной обороны, выявились доказательства о пребывании печенегов и огузов на территории средневековой Венгрии. Упомянутые подчиненные тюркские кочевники защищали границы вместе с секлерами, которые относились к венгерскому народу. Секлеры, живущие ныне в долинах Восточных Карпат в Трансильвании (на территории современной Румынии), тоже обладают характерными восточными чертами. В сознании секлеров до наших дней сохранилось идея гуннского происхождения. В их культурных традициях наблюдаются древние элементы восточного характера.

Ключевые слова: *топоним, пограничная оборона, засеки, печенеги, огузы, секлеры, гуннское происхождение, тюркско-венгерские контакты, десятичная система военного дела, Карпатский бассейн.*

Целью данного исследования является изучение терминов пограничной обороны средневековой Венгрии в X-XII веках, в которой вместе с секлерами принимали участие и тюркские племена, подчиненные королями династии Арпадов. Данные вопросы тесно связаны с контактами венгров с тюркскими народами.

В истории венгерского народа контакты с тюркскими народами тянутся красной нитью. Упомянутые контакты начались до завоевания Карпатского бассейна и продолжались после Завоевания отечества.

Топонимы Венгрии сохранили тюркские контакты, о чем говорят следующие топонимы **Alpár** < АЛПАР 'богатырь'; **Derecske, Dorog, Derna** < ДЕРЕ < долина, ущелье в горах', **Takta** / Такта (равнина между реками Тиса и Шайо) < тюркское ТАХТА 'доска'; **Tépe** (обл. Хайду-Бихар), **Terő** (Трансильвания /Румыния/) < ТЕПЕ 'холм'; **Tokaj** / Токай < ТОКАЙ (чагатай *toqay*) 'речной лес' отражают специфические характерные черты рельефа.

* Ньиредьхазская высшая школа (College of Nyíregyháza), кафедра русского языка и литературы, профессор. E-mail: drpacsai@gmail.com

Топонимы **Besenyőd**, **Ládbesenyő**, **Pecsenyéd** отражают следы печенегов (в венгерском языке **besenyő** 'печенег'), а топонимы **Úzfalva** (Огузское село), **Úzi szoros** (Огузское ущелье) говорят об **огузах** (в венгерском языке **úz** 'огуз'). Венгерские регионы **Kiskúnság** (Малая Кумания), **Nagykúnság** (Большая Кумания) и названия поселений **Kunadacs**, **Kunmadaras** говорят о поселении куманов в XIII веке (в венгерском языке **kún** 'куман', **Berekböszörmény**, **Hajdúböszörmény**, в которых используется этноним **böszörmény** 'бусурман', связаны с жителями мусульманской веры.

Большое количество венгерских топонимов тюркского происхождения обратили наше внимание на комплексное изучение географических названий.

С точки зрения этимологического анализа топонимов тюркского происхождения были изучены исторические факты и характерные черты культуры. Топонимы, отражающие следы печенегов и огузов чаще всего наблюдаются в пограничных регионах королевской Венгрии, что обратило наше внимание на пограничную оборону венгерского государства в средние века.

Изучение данной темы требует комплексного анализа, так как данная тема тесно связана с историческими и этнокультурными проблемами. В настоящей работе важное место занимает этимологический анализ топонимов, связанных с пограничной обороной бывшей королевской Венгрии в X-XII веках, таким образом, мы рассматриваем топонимы не только на настоящей территории Венгрии, но и во всем Карпатском бассейне.

Изучение упомянутых исторических и этнокультурных вопросов имеет особое значение, так как факты, обнаруженные при исследовании обогащают наши знания о важном периоде истории Венгрии.

О роли засеков в пограничной обороне средневековой Венгрии

Завоевание Карпатского бассейна произошло в конце IX века, когда венгерские союзные племена перешли через перевалы Восточных Карпат и заселились в новой родине. Завоевание Родины требовало длительных боев, венгры постепенно захватывали здешние княжества. Военные успехи венгров объясняются мощной военной организацией и неизвестной для европейских народов стратегией военного дела. Военное дело венгров, в основном, соответствовало военному делу среднеазиатских народов, гуннов, аваров и других кочевников. В работе *«Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи средневековья и нового времени»* (2013) казахского профессора А.К. Кушкумбаева представлена военная тактика среднеазиатских народов, которая была свойственна и для военного дела венгерских войск.

Венгерские конные армии славились быстротой и организованностью. Венгерские всадники использовали страшное оружие, дальнобойные стрелы и рефлексные луки, типичное ружьё среднеазиатского воина. Во время набегов в молитве западных народов звучала просьба: „*Боже, спаси нас от стрел венгров*”.

Древние военные традиции возобновились в наши дни, о чем свидетельствует фестиваль-съезд - КУРУЛТАЙ, куда приезжают делегации из разных тюркоязычных государств. На фестивале организуют военные игры, где участники в костюмах, соответствующих эпохе завоевания Карпатского бассейна, представляют мотивы древних военных традиций. Древние традиции популярны и в наши дни, о чем говорят состязания стрелков из лука. Необходимо упомянуть известного венгерского стрелка из лука Йожефе Монуше (Mónus József), которого еще никто не победил на международных соревнованиях.

После завоевания Карпатского бассейна, победив здешние княжества, начались набеги венгров на соседние западные страны. В конце IX века и начале X века наблюдается милитаризация народов Евразии, о чем свидетельствуют набеги викингов и арабов с целью захвата добычи в богатых странах.

Венгры добрались до Атлантического океана. Ни одна страна не могла долгое время остановить венгерские войска. Это объясняется и раздробленностью Западной Европы, где после распада империи Карла Великого возникли маленькие княжества, королевства, которые часто воевали друг с другом. Набеги венгров в середине X века утомили западные государства, они объединившись, соединились в единые войска, и в битвах под Мерзебургом (933) и Аугусбургом (955) объединенные западные войска одержали победу над венграми. В этой победе играло немаловажную роль то, что они узнали военную тактику венгров, и панцири защитили их от страшных стрел венгров.

Поражение на Западе и значительные потери требовали изменения образа жизни венгров и дипломатических отношений. Набеги на запад совершенно закончились, вместе с преобразованием образа жизни наступила эпоха закрепления государства, формирования пограничной обороны. Венгры искали выход из этого безнадёжного положения. Единственным путем оказалось принятие христианства, мирные контакты с западными соседями и формирование феодального государства.

Защита западных границ во второй половине X века стала важнейшей актуальной задачей. Западные страны хотели отомстить за набеги венгров, и постоянно угрожали молодой стране. Засеки (*záсека или засёка — оборонительное сооружение из деревьев средних и более размеров, поваленных рядами или крест-накрест вершинами в сторону противника* (по венгерски **gyerű**)) стали важными объектами пограничной обороны. Использование засек было известно и для среднеазиатских кочевников. Их пастбищные угодья отделялись огромными безлюдными территориями степи, которые служили границей угодья.

В Карпатском бассейне были другие географические условия: отсутствие огромной степи требовало использования иных естественных преград. Здесь непроходимые болота и леса, быстрые реки, высокие горы служили засеками.

В исторических работах упоминается о том, что первыми пограничниками на западных засеках стали **секлеры** - своеобразная ветвь венгерского народа, которая вместе с подчиненными кочевниками, **печенегами** и **огузами** защищали границы средневековой Венгрии в эпоху династии Арпадов. Первые засеки находились в болотистых регионах или в холмистом крае. Позже местами засек стали горные перевалы, ущелья в высоких горах.

Как говорилось выше, восточные традиции были чужды европейским народам, что содействовало начальным успехам. Здесь необходимо говорить об известной легенде о занятии княжества Сватополука. Венгры за белую кобылу достали его земельные угодья. Это объясняется древним обычаем - правом среднеазиатских народов. Приобретение честным обменом символов пастбищных угодий, чему служили горсть земли, пучек травы и фляшка воды из тамошней земли, что означало для венгров приобретение данной территории. Послы венгерского князя Арпада (889-907) принесли красивого белого коня с золотыми сбруями князю Сватополуку и предложили обмен. Они просили за дорогой подарок горсть земли, фляшку воды и пучек травы. Славянский князь не знал обычные права кочевников и легко принял предложение венгерских послов, легким сердцем передал им символы своей страны. После этого появились венгерские войска и захватили его государство.

В основе легенды, которая стала известной и соседним народам, лежит традиция символов земельных угодий. В уйгурских традициях известны понятия *йер-су* (Кай 145) 'земельные уголья < земля и вода' и *от-су* (Кай 149) 'пастбищные угодья < трава и вода', у башкир *ер-һууы* (БРС 186) 'земли и воды; угодья'. В киргизских традициях *жер-су* (КиРС 249) 'земля-вода (земля и условия, где можно вести земледельческое или скотоводческое хозяйство)' передает основное значение представленных структур. Киргизское выражение **Жер-Суу** (КиРС 249) '*миф. Земля-Вода (древнетюркское божество)*', дает представление о тюркском мифологическом корне обычаев, широко известных у степных кочевников.

В этнографических работах упоминается о том, что по древним обычаям символы земли кочевники могли приобретать только обменом. Надо было платить дорогими подарками. В основе венгерской легенды лежит выполнение этого старого обычая, они приобрели символы будущей родной земли не силой, а соблюдая древнее обычное право - честным обменом.

Важным восточным элементом древнего обычного права венгров явился институт **минората**. Наследником отцовского дома был младший сын после смерти отца и он унаследовал домашний очаг, символ своего рода. Наследником князя Арпада стал его младший сын по законам минората. Это обычное право сохранилось в венгерских народных традициях до начала XX века. Институт минората действовал у монголов и тюркских народов, о чем говорится в работах путешественников и этнографов.

В духовной жизни венгров, завоевавших Карпатский бассейн, наблюдаются мотивы шаманизма. В книге **Шаманы** (2015) венгерского этнографа

Михайа Хоппала представлены общие мотивы шаманских обрядов, общие задачи среднеазиатского шамана и венгерского талтоша (жреца), которые были и духовными предводителями народа. Шаманские верования определили характер духовной жизни и мировоззрения степных народов.

О секлерских пограничниках

Как говорилось выше, секлеры вместе с подчиненными кочевниками защищали западные границы. Для их войск была типична **легкая кавалерия**, что обеспечивало маневренность. В средневековых хрониках говорится о храбрости секлерских воинов, которые за успешную оборону Венгрии получали разные привилегии от королей династии Арпадов. Короли освободили их от налогов и обеспечивали им самоуправление. В X веке защита западной границы была важнейшей задачей венгров, так как им угрожали набеги западных соседей. Секлеров поселили в окрестностях города Братислава. О пребывании секлеров и пограничников-кочевников свидетельствуют словацкие топонимы **Uhersky Brod** (брод венгров), **Strážnica** (сторожевое место), **Uhersky Ostroh** (венгерский остров) на реке Морва (ныне словацко-чешская граница), **Székelyfalva** (секлерская деревня) в окрестностях Братиславы и топоним **Печенед** (< печенег) на нынешней территории Австрии. В окрестностях Братиславы сохранился топоним **Beseneuciget / Besenyősziget / Бешенёсигет** (остров печенегов), что свидетельствует о пребывании и пограничников-печенегов в этом важном стратегическом регионе.

Сначала секлеры защищали западные границы, позже, после возникновения венгерского христианского и феодального государства, западная угроза отменилась, династические связи обеспечивали мир с западными соседями. Секлерам поручили защиту восточных границ из-за набегов восточных кочевых народов, печенегов и куманов. Секлерские пограничники переселились к восточным границам Венгрии и поселились в долинах Восточных Карпат, где они живут до наших дней.

О массовом переселении секлеров в восточный регион свидетельствует большое количество топонимов в разных областях Трансильвании: **Székelytelek** (Bihar m.), **Székelyjő** (Kolozs m.), **Székelyabod**, **Székelybő** (Maros m.), **Székelyhíd** (Brassó m.), **Székelydália**, **Székelydobó** (Hargita m.), **Székelyhidas**, **Székelypetőfalva** (Kovácsna m.) **Székelyfalva** (Németvásár m.).

Топонимы с компонентом **Székely** (секлер) в разных областях Трансильвании (Румыния) свидетельствуют и о том, что засеки, защищенные секлерскими пограничниками, постепенно приближались к конечной линии восточной границы средневековой Венгрии.

Восточные элементы секлерских традиций

У секлеров сохранились до наших дней архаичные традиции, архаичные элементы венгерского языка и венгерского фольклора.

В национальном сознании секлеров глубоко укоренилось **гуннское происхождение**, они считают себя до сих пор потомками народа гуннского короля Атилы. В гимне секлеров они обращаются за помощью к своему покровителю, к Чаба королевичу, сыну Атилы. По секлерским верованиям королевич Чаба по ночам мчится со своими гуннскими воинами по Млечному пути, который секлеры называют **Hadak útja** 'путь армий'. О гуннском происхождении секлеров упоминается и в средневековых хрониках.

В этнографических работах говорится о том, что тюркоязычные народы Сибири тоже считают себя потомками гуннского короля Атилы, что свидетельствует о славном характере народа.

Заслуживает пристального внимания то, что история и **происхождение** секлеров **неясны** до наших дней. Исследователи изучали генетические данные и нашли восточные показатели. По последним данным предполагается, что они являются потомками восточных народов: кабаров, болгар, гуннов. Секлеры, по предположению исследователей, присоединились к венгерским племенам в Леведии до завоевания Карпатского бассейна.

Национальный флаг секлеров тоже отражает восточные мотивы, так как на нем изображен **полумесяц и восьмиконечное солнце**.

Флаг Секелеров является официальным флагом и флагом Национального совета Секелеров (SZNT), который основан на именном флаге единственного трансильванского принца из семьи Секели\Секлеров - Мозеса Секели, известного с 1601 года. **Флаг украшен древними символами Секели\Секлеров, Солнца и Луны**. Таким образом, **восьмиконечная звезда Солнце** является символом единства восьми мест и родов Секели\Секлеров (Марошсек, Удвархелишек, Гьергьошек, Чиксек, Бардок-Миклошваршек, Сепсишек, Кездишек, Орбайшек), а **луна** является символом веры, надежды и уверенности народа Секелер. (<http://erdelyikonyv.hu/shop/Szekely-zaszlo2>)

На национальном **флаге Азербайджана** тоже изображены **полумесяц и восьмиконечное солнце** (*восьмиконечное солнце на флаге Азербайджана - это название слова «Азербайджан» с помощью арабской письменности в 1918 году, на котором еще писали тогда, а также символизирует 8 ветвей тюркоязычных народов: азербайджанцев, османских турок, чагатаев, татар, казахов, кыпчаков, сельджуков и туркмен*); **символ солнца** является древним восточным символом. **Полумесяц** на флаге символизирует ислам. (Encyclopædia Britannica Online, s.v. «flag of Azerbaijan», accessed April 23, 2016, <http://www.britannica.com/topic/flag-of-Azerbaijan>).

Нам необходимо говорить о литературных произведениях, изображающих жизнь секлерского народа. В романах секлерского писателя Арона Тамаши (Tamási Áron) читатель может узнать тяжелую жизнь секлера, которая полна страданиями, трудностями. С точки зрения этнических вопросов интересен роман секлерского писателя Йожефа Ньрэ (Nyíró József), который представил в нем прототип секлера. Главный герой романа **Úz Bence** (Уз Бенце) остроумный, поворотливый секлер, который не боится трудностей жизни,

всегда находит способ преодолеть трудности. Заслуживает внимания имя героя, так как его фамилия *ÚZ* является этнонимом со значением «ОГУЗ». Этот этноним используется и в повести Алберта Ваш, в которой писатель представил трудный зимний путь молодого секлера, посетившего свою семью во время Рождества. Он пишет следующее: „és várta a fiatalembert a fehér hajú *úz* asszony” (Vass 37) и ждала молодого человека старая седая **огузка**.

Венгерские топонимы говорят о пребывании **огузов** в регионе бывших восточных пограничных засек. В Восточных карпатах находится речка *ÚZ* / Уз на самой границе бывшей королевской Венгрии. Топонимы данного региона *Uzon* (Ozun), *Uzonfűzes* (Lunca Ozunului), *Uzonkafürdő* (Ozunca-Băi), *Úzvölgye* (Valea Uzului) тоже свидетельствуют о пребывании пограничников-огузов в Трансильвании.

Нынешняя территория Словакии до 1920-го года называлась топонимом **Felvidék** 'Верхняя Венгрия', откуда вели важные пути в Польское Королевство. В регионе бывших северных засек под горами Низкие Татры лежат поселения *Úzfalva* / *Uzovce*, *Úzpeklény* / *Uzovské Pekľany*, *Úzsalgó* / *Uzovský Šalgov* в которых используется этноним *Úz* 'огуз'. На территории Словакии в долине реки Балог также находится поселение *Úzpanyit* / *Uzovská Panica*, которое возникло в стратегически важном регионе. Название города **ÓZD** на венгерско-словацкой границе по данным географического этимологического словаря восходит к этнониму *Úz* 'огуз'.

Типичным восточным элементом является **десятичная система** поселений секлеров в долинах Восточных Карпатов. В этнографической работе «*A székely falutízesek*» 2010 г. (десятичная система секлерских поселений) исследователя Тюнде Амбруш / Ambrus Tünde тщательно изучены вопросы десятичной системы секлерских поселений. Она подчеркивает то, что десятичная система поселений в долинах Восточных Карпатов непосредственно связана с военным делом пограничников-секлеров. Поселения в регионе города **Csikmindszent** / Чикминдсент сохранили десятичную систему секлерских деревень: *Józsa-tízes*, *Hosszúaszó-tízes*, *Templom-tízes*, *Sillók-tízes*. Компонент секлерских топонимов *tízes* < *tíz* '10' явно отражает их десятичную структуру.

Работа казахского профессора А. К. Кушкумбаева «*Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи средневековья и нового времени*» 2013 г. оказала нам значительную помощь в изучении исторических корней возникновения десятичной системы секлерских поселений.

Десятичная система секлерских поселений возникла под влиянием десятичной системы армии, которая типична для военного дела среднеазиатских кочевников. А.К.Кушкумбаев указывает на то, что десятичная система армии повысила мощь, организованность и дисциплину армии кочевников Средней Азии. Кушкумбаев ссылается на исторические работы, в которых говорится о том, что десятичная система армии была типична для армии гуннов, аваров и для армии Чингисхана.

Он представляет важные мотивы армии Чингисхана: „в монгольской империи каждый свободный человек считался воином и должен был принадлежать к **определенному десятку**, который считался **первичной ячейкой военной организации**. Все население поделили на десятки, сотни и тысячи, и установили порядок набора войска. Воина, покинувшего свое место казнили со своим офицером, кто принял его.” (Кушкумбаев 2013 с. 86)

Выше говорилось нами о восточных традициях военного дела венгров, завоевавших Карпатский бассейн. Кроме военной тактики венгров, соответствующей военным традициям тюркоязычных народов, венгерские **военные ранги** тоже отражают восточные военные традиции, **десятичную систему** армии степных кочевников.

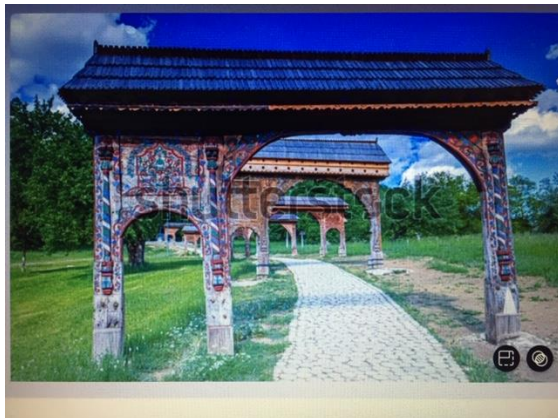
Военные ранги венгерской армии **tizedes** 'десятник (начальник 10-и воинов) < **tíz** '10', **százados** 'сотник (начальник 100 воинов)' < **száz** '100', **ezredes** 'тысячник / командир полка (1000-и воинов)' < **ezer** '1000' явно отражают связь с **десятичной системой** армии. Заслуживает пристального внимания, что в европейских языках военные ранги не отражают десятичную систему армии: французский: *colonel, captain, corporal*, английский: *colonel, captain, corporal*, немецкий: *Oberst, Hauptman, Korporal / Unteroffizier*.

В киргизском языке мы нашли слова, обозначающие древние военные ранги, отражающие десятичную систему армии: **он башы** 'десятник (начальник 10-и воинов) < **он** '10'; **жуз башы** 'сотник (начальник 100 воинов)' < **жуз** '100'; **миң башы** 'тысячник, командир полка (1000-и воинов)' < **миң** '1000' (КиРС 118).

Венгерские военные ранги, отражающие десятичную систему указывают на то, что десятичная система армии была типична и для венгерской, таким образом, и для секлерской армии.

Секлерское **зодчество** тоже отражает восточные культурные традиции.

Секлерские ворота являются уникальными сооружениями, стиль которых неизвестен в европейском зодчестве. Сходные ворота можно увидеть в Китае, в буддинских монастырях Монголии и в секлерских поселениях в Восточных Карпатах.

Секлерские ворота

Специфическими элементами материальной культуры секлеров является **korjafa** (букв.: ручка копья) 'вид деревянного надгробного памятника (деревянный столб, украшенный резбой по дереву)'. Секлерские ворота и деревянные столбы, украшенные секлерскими мотивами с 1990-х годов стали символами единства венгерского народа и их ставят в каждом венгерском поселении, в городах и деревнях.

Секлерское зодчество повлияло на формирование «венгерского стиля» архитектуры. Основоположителем этого стиля был известный секлерский архитектор Kós Károly / Карой Кош, который в 1930-х годах, используя элементы секлерского зодчества, создал новый стиль венгерской архитектуры, отражающий венгерские народные традиции. Деятельность архитектора Makovecz Imre / Имре Маковец (1980-1990) продолжает дело Кароя Коша. Он тоже пользуется древними мотивами секлерского зодчества.

О пограничниках-печенегах на территории Венгрии

В истории венгров особенно важную роль играли **контакты с печенегами**, так как набеги печенегов в IX веке заставили правящих покинуть место обитания и странствовать к Карпатам, где они нашли родину. Контакты с печенегами не прекратились после завоевания отечества, печенеги продолжали набеги на венгров, живущих в Карпатском бассейне. После победы над печенегами короли династии Арпадов поселили подчиненных племен печенегов на западной границе королевской Венгрии, где они служили пограничниками в XI-XII веках.

Работа „Башкирско-печенежские взаимоотношения через призму мифологии” (2014) башкирского исследователя З.Г.Аминева служила важным источником о печенегах. З.Г.Аминев опираясь на арабские источники, дает важную информацию о печенегах, об их четырех племенах, о важных исторических событиях и о родстве печенежских и башкирских кочевников. Он перечисляет племена **баджа, баджгард, баджнак, наукерд**, живших в бассейне Сыр-Дарьи в приаральской степи. В его работе упоминается о битве у Гургандского (Аральского) моря в 841-м году, где печенегов победили союзные войска **огузов, кимаков и карлуков**. Побежденные печенеги покинули Приаралье и странствовали на запад. Сначала они заняли степи в окрестностях Волги, но потом должны были странствовать дальше в западную сторону, где побывали правящие племена. Набеги печенегов вытеснили венгров из южнорусской степи, они отправились на запад к Карпатскому бассейну, где они завоевали будущую родину.

О поселении подчиненных печенегов на территории Венгрии говорится в хронике *Gesta Hungarorum* средневекового летописца Anonymus: вождь **Zoltán / Золтан** (939-942 гг.) поселил печенегов в **комитате** (*комитат представлял собой самоуправляемую административно-территориальную единицу, включённую в систему государственной власти Венгерского коро-*

левства, существовавшая с X века до 1918 года.) *Шопрон*, на западной границе Венгрии, и им была поручена защита территориальных засек. Важным доказательством о пребывании пограничников-печенегов на западной границе свидетельствует топоним **Pecsenyéd** / Печенед в регионе Бургерланд в Австрии. В этой летописи говорится и о том, что вождь **Taksony** / Такшонь (955-970) поселил народ печенежского вождя **Tonuzoba** / Тонузуба на левом берегу реки Тиса. Эти исторические данные говорят о раннем поселении подчиненных печенегов на территории средневековой Венгрии.

Географические названия с элементом **besenyő** / **бешенё** 'печенег' на территории нынешней Венгрии говорят о широком распространении этого этнонима: **Besenyőtelek** / **Бешенётелек** (обл. Хевеш), **Ládbesenyő** / **Ладбешенё**, **Szirmabesenyő** / **Сирмабешенё** (обл. Боршод-Абауй-Земрлен), **Besenyőd** / **Бешенёд** (Саболч-Сатмар-Берег), **Máriabesenyő** (Ноград), **Besenyszög** / **Бешеньсёг** (обл. Солнок), **Besnyő** / **Бешнё** (обл. Фейер), **Besence** / **Бешенце** (обл. Бараня), **Rinyabesenyő** / **Ринябешенё** (обл. Шомодь), **Zalabesenyő** / **Залабешенё** (ол. Зала). Топонимы, отражающие пребывание печенегов обнаруживаются на большой территории, в 8-и областях страны от украинской до австрийской границы.

О следах печенегов на территории Венгрии говорит топоним **Tomács** / Толмач в области Ноград, связанный с этнонимом **Talmač** / **Талмач**, родом печенегов.

В Трансильвании топоним **Besenyő** / Бешенё (Vișoara) свидетельствует о пребывании печенегов в области **Beszterce-Naszód** / Бестерце-Насод

В работе *Pečenehovia a Uzi na Slovensku* (2003) словацкого историка М.Марека рассматриваются вопросы, связанные с пограничной обороной Венгрии в XI-XII веках, защитой границ подчиненными печенегами и огузами. Он рассматривает расположения засек и представляет топонимы, отражающие пребывание кочевых пограничников, М. Марек представляет топонимы Словакии, в которых используется этноним БЕШЕНЁ, говорящие о пребывании пограничников-печенегов в долинах рек, которые явились стратегически важными местами. На реке **Vág** / Ваг / место **Besenyőpetőfalva** / **Бешенёпетёфалва**, на реке **Nyitra** / Нитра находится **Bánpecsnýéd** < **Pecsenyéd** / Печенед вариант этнонима **бешенё** (печенег); в окрестностях Братиславы на реке **Дунай** лежат поселения **Besenyősziget** / **Бешенёсигет** (остров печенегов) и **Besenyőtelek** / **Бешенётелек** (участок печенегов). При изучении топонимов Словакии мы нашли название поселения **Felsőbesenyő** / **Фелшебешенё**, лежащего на реке **Garam** / **Гарам**.

М. Марек (2003) в своей статье указывает на то, что кочевые пограничники защищали стратегически важные места: главные дороги, ведущие в Венгрию, броды, горные перевалы, ущелья. На реке **Гарам** находятся поселения **Garamtalmács** **Alsózsadány**, **Felsőzsadány**, название которых тоже тюркского происхождения, что свидетельствует о пребывании тюркского этноса в данном регионе.

Заключение

При изучении мотивов пограничной обороны средневековой Венгрии в эпохе династии Арпадов обнаружили важные факты, связанные с этническими и культурными контактами. Этот комплекс вопросов связан с историей засек, объектами пограничной обороны. Исторические факты доказывают, что первыми пограничниками были секлеры с X века - специфическая ветвь венгерской нации, обладающей многими восточными характерными чертами. Сначала секлеры защищали западные границы Венгрии, так как стране угрожали набеги западных войск. С XII века политическая ситуация изменилась и защита восточной границы стала более важной задачей. Секлеры переселились в долины Восточных Карпат, где они живут до наших дней. Десятичная система секлерских поселений в Трансильвании отражает восточные влияния, в первую очередь военные традиции тюркоязычных кочевников

В пограничной обороне венгерских границ приняли участие и подчиненные кочевники, печенеги и огузы. Топонимы Венгрии сохранили следы пребывания секлеров, печенегов и огузов в регионах, где в средние века находились засеки. Необходимо указать на то, что пограничники-кочевники быстро ассимилировались, так как их традиции, образ жизни, верования, обычное право соответствовали традициям венгров, имевших восточные корни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ambrus, T. (2009). *A gyepű, mint tájökölógiai típus Székelyföldön*. Tájökölógiai Lapok 7. (о роли засек в пограничной обороне).
2. Ambrus, T. (2010). *A székely falutízesek. Egy sajátos településrendszer mint társadalmi-gazdasági tevékenység kerete*. (о десятичной системе секлерских поселений).
3. Csánki, D. (1890-1918) *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest (историческая география Венгрии в эпохе династии Хуняди).
4. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (1988). Akadémiai Kiadó. Budapest (этимологический словарь географических названий)
5. Györffy G. (1963). *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest (историческая география Венгрии в эпохе династии Арпадов).
6. Kristó G. (1973). Makk Ferenc, Szegfű László: *Szemponatok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez*. Budapest (о ранней венгерской пограничной обороне).
7. Marek, M. (2003). *Pečenehovia a uzi na Slovensku*. Historický časopis. Ročník 51. Číslo 2 / 193-222 (печенеги и огузы в Словакии)
8. Аминев З. Г. (2014). *Башкирско-печенежские взаимоотношения через призму мифологии*. Панорама Евразии №1 (12).
9. Кушкумбаев, А. К. (2013). *Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи средневековья и нового времени*. Астана.
10. Трубецкой, н. С. (1991). *Наследие Чингисхана*. Вестник Московского университета сер. 9. № 4.
11. Хоппал, М. (2015). *Шаманы, культура — знаки*. Научн. изд ЭЛМ. Тарту

İmre Paçai (Macaristan)

X-XII əsrlərlərdə orta əsr Macarıstanının sərhəd müdafiəsilə bağlı sözlərdə türk motivləri

Xülasə

Bu məqalədə orta əsr Macarıstanının sərhəd müdafiəsi ilə bağlı məsələlər sərhəd tikililər (aşılan ağaclardan müdafiə tikilmə quruluşu) bölgələrində yaranan şərq (türk) əlaqələri prizmasından araşdırılır. Sərhəd - müdafiə sistemi ilə bağlı toponimlərin etimoloji təhlili - orta əsr Macarıstanı ərazisində peçeneqlərin və oğuzların mövcudluğuna dair sübutlar aşkar edildi. Yuxarıda adı çəkilən tabe türk köçəriləri macar xalqının spesifik qolu olan – Seklerilərlə birlikdə sərhədləri müdafiə edirdilər. Hal-hazırda Transilvaniyada (indiki Rumıniyada) Şərqi Karpat vadilərində yaşayan seklerlər də şərq xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Hun mənşəli ideyası bu günə qədər seklerlərin şüurunda qorunub saxlanılmışdır. Onların mədəni ənənələri şərq xarakterli qədim elementlərini ehtiva edir.

Açar sözlər: *toponim, sərhəd müdafiəsi, sərhəd tikililəri, peçeneqlər, oğuzlar, seklerlər, hunların mənşəi, türk-macar təmasları, onluq hərbi sistemi, Karpat hövzəsi.*

Imre Pachai (Hungary)

Turkish motives in the use of words related to the border defense of medieval Hungary in the X-XII centuries

Abstract

This article examines issues related to the border defense of medieval Hungary from the perspective of eastern (Turkish) connections that arose in the regions of border structures. (protection structure from felled trees). The toponyms related to the border defense system were analyzed etymologically, revealing evidence of the presence of Pechenegs and Oghuzs in the territory of medieval Hungary. The Turkish nomads mentioned above defended the borders alongside the Seklery, a specific branch of the Hungarian people. The Seklery, who currently reside in the Eastern Carpathian valleys in Transylvania (now Romania), also exhibit oriental features. The notion of Hun ancestry has been preserved in the minds of the Sekleri to this day. Their cultural traditions contain ancient elements of oriental character.

Keywords: *toponym, border defense, border buildings Pechenegs, Oghuz, the Seklery, Hun origin, Turkish-Hungarian contacts, decimal military system, Carpathian basin.*

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.131>

ТААЛАЙБЕК АБДИЕВ (Кыргызстан)*

К ЭТИМОЛОГИИ СЛОВА ТАЙ «РОДСТВО ПО МАТЕРИ»

Резюме

Этимология слова *тай* «родство по матери», занимающего значительное место в терминологии родства тюркских языков, в том числе и кыргызского, до сих пор неясна. Существующие этимологии, на наш взгляд, недостаточно убедительны. Здесь мы попытаемся растолковать этимологию данного слова на основе материалов кыргызского и турецкого языков. В данных языках слово *тай* означает «равный, подобный», употребляется и как междометие *тай-тай* «возглас, подбадривающий начинающего ходить ребёнка». Таким образом, если мы говорим, что слово *тай*, обозначающее родство по материнской линии, в тюркских языках является древним корневым словом, означающим «равный, одинаковый», то сразу становится понятным значение следующих имён: *тай ата* > *таята* = «равный отец»; *тай эне* > *таене* = «равная мать»; *тай ага* > *тага* = «равный дядя»; *тай аке* > *таяке* = «равный дядя»; *тай эже* > *таяже* = «равная сестра»; *тай жезде* > *таажезде* «равный зять». Учитывая этнографические данные, связанные с родством по матери и предполагающие особое отношение между *тай* и племянником, данное предположение, на наш взгляд, выглядит убедительным.

Ключевые слова: *этимология, термин, родство, тюркские языки, корневое слово.*

Как известно, термины родства составляют архаический слой языка и эта лексико-семантическая группа имен, выражающая родственные связи, входит в состав основной лексики каждого языка. Термины родства в тюркских языках, в том числе кыргызском, изучались в ряде работ (Дыренкова, 1927, Покровская, 1961, Кононов, 1958, Абрамзон, 1976, Мусаев, 1974, Yong-Söng Li, 1999, Jumakupova, 2021 и др.). В этой короткой статье мы попытаемся расшифровать этимологию слова *тай*, обозначающего родство по матери.

Как и в большинстве других тюркских языков, родственники матери в кыргызском языке называются *тай*: «*тай* I родство по материнской линии (это родство распространяется на целые роды и колена; принято считать, что хорошие и плохие задатки человека передаются по этой линии)» (Юдахин, 1985:189). С помощью данного компонента образуются определенные названия родственников по материнской линии: «*тай ата* (или *таята*) дед по мате-

* Кыргызско-Турецкий университет «Манас» доцент отделения тюркологии гуманитарного факультета.
E-mail: taalay.abдиев@manas.edu.kg

ринской линии; *тай эне* (или таене) бабушка по материнской линии; *тай эже* (или таяже) сестра по материнской линии (старшая и младшая); *тай аке* (или таяке) старший родственник по материнской линии; *таажеңе* (вместо тай жеңе) старшая родственница матери или жена старшего родственника матери; *таажезде* (тай жезде) муж сестры матери, дядя» (Юдахин, 1985:189-190). Кыргызский язык отличается от других тюркских языков тем, что он полностью сохранил данные термины (Покровская, 1961:50).

В работе Н. П. Дыренковой «Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов», изданной в 1927 г., отмечены особые отношения между родственниками матери и племянником у кыргызов: «Племянники ездят к дяде столько раз, сколько хотят, и каждый раз берут какой-нибудь подарок. Дядя не имеет права отказать им до тех пор, пока имеет какое-либо имущество. Просить племянник может все, что ему вздумается. Если же племянник станет просить дорогую для дяди вещь (главным образом любимую лошадь), и дядя откажет ему, то племянник может взять ее у дяди и без разрешения. Мнение стариков (аксакалов) будет на стороне племянника» (Дыренкова, 1927:10).

Такие отношения дяди и племянника у кыргызов описаны и в работе С.М. Абрамзона: «В 1950 г. в колхозе «Эркин-Тоо» Узгенского р-на мы побывали в небольшом домике бригадира Арстанбека Чынгараева. В 1948 г. его построил для себя ветсанитар колхоза Бекмамат Эсеналиев. Сын его сестры Арстанбек недавно женился, и его хотели выделить. Дядя (тага) Бекмамат, обязанный по обычаю позаботиться о своем племяннике (жээн), отдал ему свой новый дом, а для себя позднее построил другой. Этим, несомненно, была отдана дань старой традиции, признавшей законным требование племянника на материальную помощь со стороны брата матери, особенно во время брака. Приведенные факты свидетельствуют о прочности связей с родственниками по материнской линии» (Абрамзон, 1990: 222).

К сожалению, этимология слова *тай*, занимающего столь значительное место в терминологии родства тюркских языков, в том числе и кыргызского, до сих пор неясна. В «Кратком этимологическом словаре кыргызского языка» К. Сейдакматова это слово отсутствует (Сейдакматов, 1988). Неудачной оказалась и попытка К.Малаева отнести данное слова к арабизмам (Малаев, 2011:147). Это слово не встречается также в этимологических словарях отдельных тюркских языков.

В одном из фундаментальных трудов по тюркской этимологии «Этимологическом словаре тюркских языков» дается следующее предположение о происхождении слова *тай*: «Компонент *тай~дай* во всех сочетаниях иращениях, приводившихся выше, по логике вещей функционирует, вероятно, в значении «мать», и при этом допущении значение всего сочетания выводится без труда: *тай+ата*= «отец матери» = «дед по матери»; *тайне < тай эне* «мать матери» = «бабушка» и т.п. Правомерно поэтому думать, что значение *тай* «родство по матери» в киргизском является скорее вторичным» (ЭСТЯ,

2002:127-128). Этимологические попытки такого рода встречаются и в других работах (Yong-Söng Li, 1999:103, Мусаева, 2022:109). Хотя вышеуказанное предположение кажется разумным, в нем есть серьезный недостаток: ни в одном из тюркских языков слово *тай*//*дай* не означает «мать».

В турецком языке, принадлежащем к огузской группе тюркских языков, слово *тай* означает «равный, подобный» (TPC, 1994: 835). В толковом словаре современного кыргызского языка имеется пять слов-омонимов *тай*, но ни одно из них не имеет такого же значения, как в турецком языке (КТТС, 2019:439). Но оно встречается в отдельных говорах кыргызского языка. Например, в Кетмен-Тюбинском говоре сохранилось указанное значение: «тай IV *кетм.* тең «равный»; эч ким тай келбейт «никто не равен»; тайынды таап ойно «играй с равными» (Мукамбаев, 2009:848).

В современном кыргызском литературном языке вместо слова *тай* используется *тең* в вышеуказанном значении. Его производная имеется в литературном языке, а производная от *тай* встречается в отдельных говорах, диалектах: «*теңдеш*- равняться» (Юдахин, 1985: 225); «*тайлаш*- *жерг.* не уступить друг другу» (Мукамбаев, 2009: 849-850). Иногда они встречаются в составе одного глагола: «*теңтайлаш*- не уступать друг другу» (Юдахин, 1985: 226).

Кроме того, *тай* в современном кыргызском сохранился как междометие: «*тай-тай!*» возглас, подбадривающий начинающего ходить ребёнка» (Юдахин, 1985:190) Таким образом, можно сказать, что, говоря *тай-тай!* ребёнку, который только начинает ходить, хотим сказать: «держи ноги в равновесии, не падай». Имеются также производные глаголы: «тайтай- растопырить ноги, расставить ноги»; «тайтайла- водить ребёнка за руку, уча его ходить» (Юдахин, 1985:191).

Еще одно слово, которое говорят ребёнку, начинающему ходить, похоже по смыслу: «каз-каз ножками-ножками, топ-топ (так говорят ребёнку, приучая его ходить); каз тур - (о ребёнке) начать ходить (Юдахин, 1985: 315-316). Как видно, здесь тоже смысл в том, что ребенок должен балансировать ногами, как гусь, и ходить, не падая.

Интересно, что это же слово с его производными встречается и в турецком языке: «*taу durmak* стоять на ножках (о ребёнке, который еще не умеет ходить); *taу taу!* стой! стой! (побуждение маленьких детей стоять на ногах); *taу taу arabası* ходунки для начинающего ходить ребёнка» (TPC, 1994:835).

Таким образом, если мы говорим, что слово *тай*, обозначающее родство по материнской линии, в тюркских языках является древним корневым словом, означающим «равный, одинаковый», то сразу становится понятным значение следующих имён: *тай ата* > *таята* = «равный отец»; *тай эне* > *таене* = «равная мать»; *тай ага* > *тага* = «равный дядя»; *тай аке* > *таяке* = «равный дядя»; *тай эже* > *таяже* = «равная сестра», *тай жезде* > *таажезде* «равный зять».

Это подтверждается и тем, что у тюркских народов, в том числе и у кыргызов, материнская линия стоит на одном уровне с отцовской, а иногда и выше. Например, как отмечается в работе Н. П. Дыренковой, братьев или сестер матери называют дядями или тетушками, несмотря на то, что они намного моложе, что недопустимо в отношении родственников по отцовской линии.

Такие же следы матриархата отражены и в языке: «эрдин бир журту – өз эли, бир журту – кайыны, бир журту – таекеси (из старого обычного права) у молодца первая родня – его племя, вторая родня – родня его жены, третья родня – родня матери» (Юдахин, 1985: 270).

В таком случае можно задаться вопросом, почему слово *тең* как синоним *тай* не используется как компонент терминов родства? Ответ прост: слово *тең* был заимствован в тюркские языки из китайского (Баскаков, 1987: 73). Судя по тому, что в турецком оно встречается в форме *денк*, данное заимствование имело место еще в древние времена.

Как видно из вышеприведенных языковых материалов, слово *тай* уступило место эквивалентному слову *тең*, заимствованному из китайского языка, и сохранилось только в диалектах, а в литературном кыргызском – как междометие и как непонятный компонент названия родства по материнской линии. В то же время сложные слова образовывались по старой модели с участием слова *тең*: «*тең ата* равный по происхождению или по социальному положению» (Юдахин, 1985: 225); «*тең тууган* равный по происхождению» (Юдахин, 1985: 273). Примечательно, что эти производные также имеют отношение к родственным связям.

Л. А. Покровская трактует фонетическое развитие слова *тай* следующим образом: «Таким образом, фонетическое развитие рассматриваемого термина можно представить в виде следующей примерной схемы: *тага // тагай > таай // даай > тай // дай > дайын > дайы*» (Покровская, 1961: 49).

Но она там же пишет: «В киргизском языке, где существуют одновременно два фонетических варианта *тай* и *тага*, между ними имеется и семантическое различие: *тай* является общим термином для обозначения родства по матери и употребляется главным образом в составе сложных терминов родства со стороны матери... Вариант же *тага* в киргизском языке имеет специализированное значение: «дядя со стороны матери» (Покровская, 1961: 48).

Тага имеет конкретное значение, потому что данный термин является сокращенным вариантом *тай ага > тага*, как и *тай аке > таяке*. Это подтверждается и диалектными материалами. Например, в Баткенском говоре сохранился несокращенный вариант: «тайага *батк.* таяке «дядя со стороны матери»; тайата, тайагалары келип калат «приезжают (иногда) дед и дядя со стороны матери» (Мукамбаев, 2009: 848). Таким образом, можно с уверенностью сказать, что слово *тай*, как говорила Л.А. Покровская, происходит не от слова *тага*, а наоборот слово *тага* происходит от слова *тай ага*.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамзон (1976). Абрамзон С.М. О некоторых терминах родства в тюркских языках // *Turkologia*. К 70-летию академика А.Н.Кононова. Л.: Наука.
2. Абрамзон (1990). Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе.
3. Баскаков (1987). Баскаков Н. А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // *Советская тюркология*. № 5.
4. Дыренкова (1927). Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов. Сборник этнографических материалов. Ленинград.
5. Кононов (1958). Кононов А.Н. К этимологии слова огул “сын” // *Филология и история монгольских народов*. Памяти академика Б.Я.Владимирцева. Москва.
6. КТТС (2019). Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек.
7. Малаев (2011). Малаев К. Кыргыз тилине кирген араб жана фарс сөздөрүнүн сөздүгү. Бишкек.
8. Мукамбаев (2009). Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. Бишкек.
9. Мусаев (1974). Мусаев К.М. Термины родства в современных западнокыпчакских языках // *Sprachgeschichte und Kultur der altaischen Völker*. Berlin.
10. Мусаева (2022). Мусаева Ч.Ж. Функционально-семантическое поле терминов со значением «родство» в русском и кыргызском языках. Бишкек.
11. Покровская (1961). Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // *Историческое развитие лексики тюркских языков*. Москва.
12. Сейдакматов (1988). Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе.
13. ТРС (1994). Турецко-русский словарь. Стамбул.
14. ЭСТЯ (2002). Этимологический словарь тюркских языков. Москва.
15. Юдахин (1985). Юдахин К. Киргизско-русский словарь. Фрунзе.
16. Jumakunova (2021). Jumakunova G. Kırgız Dilinde Soya Dayalı Akrabalık Terimleri // *KutBilim*, Vol.1, No.1.
17. Yong-Söng Li (1999). Yong-Söng Li. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. İstanbul.

Taalaybay Abdiyev (Qırğızıstan)

Tay “ana tərəfinin qohumları” sözünün etimologiyasına dair

Xülasə

Türk dillərinin, o cümlədən qırğız dilinin, qohumluq terminologiyasında mühüm yer tutan tay “ana tərəfinin qohumları” sözünün etimologiyası indiyə qədər aydınlaşdırılmayıb. Mövcud etimologiyalar, fikrimizcə, kifayət qədər inandırıcı deyil. Burada biz qırğız və türk dillərinin materialları əsasında həmin sözün etimologiyasını izah etməyə çalışacağıq. Bu dillərdə tay sözü “bərabər oxşar” deməkdir, tay-tay “yeriməyə başlayan uşağı ürəkləndirən çağırış” nidası kimi də işlənir. Beləliklə, əgər biz deyirik ki, ana xətti üzrə qohumluq bildirən tay sözü türk dillərində “bərabər, eyni” mənalı qədim kök sözdür, onda aşağıdakı adla-

rın semantikasını aydın olur: tay ata > tayata = “bərabər ata”; tay ene > tayene “bərabər ana”; tay ağa > tağa = “bərabər dayı”; tay ake > tayake = “bərabər dayı”; tay eje > tayeje = “bərabər bacı”; tay jezde > tayjezde = “bərabər kürəkən”. Ana xətti üzrə qohumluqla bağlı və tay ilə qardaş (bacı) oğlu arasındakı xüsusi münasibəti əks etdirən etnoqrafik məlumatları nəzərə alsaq, bu ehtimal əsaslı görünür.

Açar sözlər: *etimologiya, termin, qohumluq, türk dilləri, kök söz.*

Taalaybey Abdiyev (Kyrgyzstan)

On the etymology of the Tai word “maternal family”

Abstract

The etymology of the word *tai* “kinship by mother”, which occupies a significant place in the terminology of the relationship of the Turkic languages, including the Kyrgyz, is still unclear. The existing etymologies, in our opinion, are not convincing enough. Here we will try to interpret the etymology of this word based on the materials of the Kyrgyz and Turkish languages. In these languages, the word *tai* means “equal, similar” and is also used as an interjection *tai-tai* “an exclamation encouraging a child who is starting to walk”. Thus, if we say that the word *tai*, denoting maternal kinship, in the Turkic languages is an ancient root word meaning “equal, identical”, then the meaning of the following names immediately becomes clear: *tai ata* > *tayata* = “equal father”; *tai ene* > *taene* = “equal mother”; *tai aga* > *taga* = “equal uncle”; *tai ake* > *tayake* = “equal uncle”; *tai ezhe* > *tayazhe* = “equal sister”, *tai zhezde* > *taazhede* “equal son-in-law”. Taking into account the ethnographic data related to the kinship by mother and suggesting a special relationship between the *tai* and the nephew, this assumption, in our opinion, looks convincing.

Keywords: *etymology, term, kinship, Turkic languages, root word.*

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.137>

**DİL VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR
ЯЗЫКОВЫЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ
LANGUAGE AND LITERARY RELATIONS**

*ZEMFİRA ƏLİYEVƏ (Azərbaycan)**

**QƏDİM RUS SALNAMƏLƏRİNDƏ VƏ “İQOR POLKU HAQQINDA
DASTAN”DA RAST GƏLİNƏN TÜRKİZMLƏR**

Xülasə

Kiyev-Rus dövləti yaranmamışdan xeyli əvvəl şərq slavyanlar bir çox şərq o cümlədən türk qəbilələri ilə qonşu ərazilərdə yaşayırdılar. Bəzən dost, bəzən də düşmən xarakteri daşıyan bu qonşuluq əlaqələri slavyan xalqlarının etnogenezində və mədəniyyətində, məmarlığında və milli ornamentlərində, məişətində və adət-ənənələrində, eyni zamanda leksikasında dərin izlər buraxmışdı.

Qədim rus salnamələrində, “İqor polku haqqında dastan” eposunda onomastik vahidlərdə və terminologiyada çoxsaylı türk alınmaları qorunub saxlanılmaqdadır. Qədim Rusiyanın türk xalqları ilə ticarət əlaqələri çoxsaylı yazılı abidələrdə qalır. Şərqi slavyanların türk qəbilələri ilə ilk əlaqələri qədim Hun dövründə müşahidə olunmaqdadır.

Şərqi slavyanlar IX əsrdə Xəzər xaqanlığının təsiri altında idilər. “Повесть временных лет”, “Ипатьевская летопись”, “Лаврентьевская летопись”, “Тверская летопись” kimi salnamələr və “İqor polku haqqında dastan” eposu bunu bir daha sübut edir.

Açar sözlər: *şərqi slavyanlar, əlaqə və münasibətlər, məişət əşyaları, türk alınmaları, rus salnamələri, ticari əlaqələr, Qədim Rusiya, yazılı abidələr, Xəzər dövləti, türk qəbilələri.*

Slavyan və türk dilləri arasında əlaqələr çox qədim dövrlərdən məlumdur. Slavyan-türk dil əlaqələrinin tarixində bir neçə tarixi dövrü qeyd etmək lazımdır. Ən qədim dövr bizim eranın ilk illərinə, Kiyev-Rus dövlətinin yaranmasından əvvəlki dövrə təsadüf edir. Bizim eranın VI-VII əsrlərindən slavyanlar türk avarlarla, Volqa bulqarları ilə, xəzərlərlə və digər türk xalqları ilə ticarət əlaqələrinə girirlər. Lap qədimdən türk və slavyan xalqlarının qonşu ərazilərdə yerləşməsi, ticarət əlaqələri bu xalqların nümayəndələrini bir-birinin dilini öyrənməyə vadar edirdi. Bu artıq həyatı məcburiyyətə çevrilmişdi. Rus knyazlarının Qızıl Ordaya gediş-gəlişləri ilk tərcüməçilərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. X-XII əsrlərdə Kiyev-Rus dövləti zamanı rusların oğuz və qıpçaq (polovets) qəbilələri ilə münasibətləri

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Nəzəri dilçilik şöbəsinin baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru.

inkişaf edirdi. “Слово о полку Игореве” adlı dastan bu dövrə təsadüf edir. Dastanda çoxlu sayda qıpçaq (polovets) sözləri mövcuddur. XII-XV əsrlər tarixə monqol-tatar işğalı kimi daxil olmuşdur. Bu dövrdə rus və digər slavyan dillərinə çoxlu miqdarda türkizm keçmişdir. Bu dillər arasındakı münasibətlər Kazan, Həştərxan, Krım xanlıqlarının Rusiya imperiyasına birləşdiyindən sonra daha da gücləndi. L.Niderlenin fikrincə, *“başqa dillərdən keçən sözlərin müxtəlif tipli hecalarının fonetik strukturları bir çox ədəbi dillərin səs tərkibinə üzvi surətdə daxil oldu. Slavyan dilləri leksikasının tədqiqatçıları bu dillərdə qədim yunan və latın sözlərinin habelə uqrofin, monqol, türk, iran və qərbi Avropa leksemlərinin mövcudluğunu qeyd edirdilər. Slavyan dillərinin leksikasının zənginləşməsində türk dillərinin rolu böyükdür. Türkoloq alimlərin fikrincə, əsil türk mənşəli sözlər türkizm hesab olunurdu”* (Соболевский, 1914, 31-34). Bundan əlavə, sözdə ahəng qanununun mövcudluğu da əsas şərtlərdən biri idi. İ.İ.Sreznevski mənşəyindən asılı olmayaraq türk dillərindən slavyan dillərinə keçən bütün sözləri türkizm hesab edirdi. İ.İ.Sreznevskinin fikrincə, *“əvvəlki tarixindən asılı olmayaraq, slavyan dillərinə türk dilləri vasitəsilə keçən sözlər türkizm hesab olunur”* (Срезневский, 1950: 45-46). Beləliklə, monqol, iran, ərəb və başqa dillərdən keçmiş din, hüquq, məişət mövzusunda aid olan sözlər tədqiqatçılar tərəfindən türkizm kimi qəbul olunurdu. Tarixi faktlar ümumi slavyan dilində danışan qəbilələrin skiflərlə və sarmatlarla geniş əlaqələri olduğunu sübut edir. Əlbəttə, qonşu ərazilərdə yaşayan xalqların ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin olması təbiiidir. Lakin nədənsə bir çox slavyan və rus alimləri türkdilli skifləri və sarmatları irandilli hesab edir və bu əlaqələri slavyan-türk əlaqələri deyil, slavyan-iran əlaqələri adlandırırdılar. Rus alimləri A.A.Şaxmatov, V.A.Boqoroditski və başqaları bunu dəfələrlə təkrar edirdilər. Bu alimlərin fikrincə, *“skif-sarmat dialektləri iran dillərinə mənsub olub, iran dillərinin şimal-şərq qrupunu təmsil etmişlər”* (Шахматов, 1915: 102-106; 14, 53-54). Antik mənbələrin verdiyi məlumatlara görə skif-sarmat qəbilələri Qara dəniz ətrafındakı ərazidə bizim eradan əvvəl VII əsrdən məskunlaşmışlar. Skif-sarmat elementləri müasir Rusiyanın cənub ərazilərini tutaraq bizim eranın II-III əsrlərinə qədər orada məskunlaşmışdılar. Və təbii ki, 1000 il ərzində bu xalqlar və onların dilləri arasında geniş əlaqələr mövcud idi. Lakin bütün dünya alimlərinin: tarixçilərin, arxeoloqların, etnoqrafların slavyanlarla qonşu olan bu xalqları türkdilli hesab etmələrinə baxmayaraq, bəzi panslavistlər və panrusistlər onları ancaq irandilli saymışlar. Baltikdilli qəbilələr türkdillilərdən daha uzaqda yaşadıqları üçün onlar arasında heç bir dil əlaqəsi ola bilməzdi.

A.İ.Sobolevskinin fikrincə, *“bizim eradan əvvəl, çox qədim dövrlərdə Baltik dənizi sahillərində balto-slavyan qəbilələri yaşamışlar. Bu tayfalar ümumi balto-slavyan dilində danışmışlar. Sonrakı əsrlərdə bu tayfaların dili iki yerə: baltik və slavyan dillərinə parçalanmışdı. Bizim eradan iki əsr əvvəl qədim slavyanlar türkdilli skif tayfaları ilə qarışmışdı. Bunun nəticəsində isə slavyan və skif dilləri qarışmış və slavyan-skif dil əlaqələrinin təsiri ilə yeni slavyan dili yaranmışdır. Qədim slavyan dilinin iki mənbəyi olmuşdur: baltik dilləri və türk dilləri. Qədim tarixçilər bizim eradan əvvəlki dövrdə yaşayan*

slavyanlar barədə müəmmalı şəkildə susurlar” (13, 109-110). Tarix səhnəsində slavyanlar yalnız bizim eranın ilk əsrlərindən sonra görünməyə başlamışlar. Slavyanlar yeni etnik birləşmədir. A.İ.Sobolevski öz fikirlərini onunla əsaslandırmağa çalışır ki, “qədim slavyan dilində müşahidə olunan hind-Avropa dil qrupuna məxsus “s” səsi sonrakı dövrlərdə “ch” səsbirləşmələri ilə əvəz olunmuşdur. Bu dəyişmə müəyyən fonetik şəraitdə “i, u” qapalı saitlərindən, dılarxası “k, q” samitlərindən və “ir, ur” diftonqlarından sonra müşahidə olunur. Bundan əlavə, qədim “s” səsi mütləq sait səsdən öncə gəlməli idi. Məsələn: rus dilindəki “блoxa” Litva dilində “blusa”; rus dilindəki “мышь” latış dilində “mus” kimi səslənir (Менгес, 1974: 49-50). A.İ.Sobolevski skif dili dedikdə bəzi rus alimlərinin yazdığı kimi, iran dillərini deyil, məhz türk dillərini nəzərdə tuturdu. Alimin fikrincə, “*Şərqi Avropanın toponimiyası, bir çox slavyan dillərinin leksikası türk dillərinin təsirini sübut edir. Arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin faktları da bu fikirləri sübut edir. Məsələn: rus dilindəki “sok”, “osoçiti”, “osoka” sözləri “sak” sözündən yaranmışdır*”. Yunan tarixçisi Herodotun fikrincə, “*skifləri farslar “sak” adlandırırdılar. Farsların düşməni olan “tura”, türk xalqlarının adı rus dilindəki “мурмъ”, “мурнумъ”, “нромурмъ” ifadələrində öz əksini tapmışdır*”.

Bəzi rus alimləri Sobolevskinin bu fikirlərini fantaziya adlandırır və heç bir elmi əsas olmadan səhv mövqe hesab edirlər (məs.: F.P.Filin, A.L.Poqodin və b.). Lakin A.İ.Sobolevski öz mövqeyində tək deyildi, rus alimi B.A.Boqoroditski də var idi. Alim “Общий курс русской грамматики” adlı əsərində Sobolevski ilə həmfikir olduğunu söyləyirdi.

B.A.Boqoroditskinin fikrincə, “*qədim slavyan dilində gedən bir çox fonetik proseslər türk dillərinin təsiri ilə izah olunur. Dılarxası “q, k, x” samitlərinin xışiltılı samitlərə çevrilməsini alim türk dillərinin təsiri ilə izah edirdi. Qədim slavyan dilindəki dılarxası “q, k, x” samitləri türk dillərinin təsiri ilə öz fonoloji xüsusiyyətlərini dəyişmişdilər*” (Гумилёв, 1991: 35-37).

Türkdilli qəbilələr yunan tarixçisi Herodotun verdiyi məlumata əsasən Rusiyanın cənubunda Dnepr sahilində məskunlaşmışdılar. Slavyan dillərinə yaxın olan Litva dilində bu samitlərin incələşməsi müşahidə olunmur.

Kazan Universitetinin professoru İ.F.Yakovkin “Опыт собрания слов арабских, турецких, персидских и татарских, употребляемых в российском языке” adlı məruzə ilə Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasında çıxış etmişdi.

Slavyan dillərinə keçmiş Şərq, xüsusilə də türk leksikasının tədqiqində V.V.Qriqoryev, A.K.Kazım bəy, P.Y.Petrov, U.N.Berezin, A.M.Seqrin, A.Bobrovnikov və başqalarının adlarını çəkmək olar. A.O.Muxlinski polyak dilinə keçmiş, türkiizmlərin tədqiqində böyük işlər görmüşdür. P.S.Savdyev (“Восточные слова в русском и русские в восточных языках”), A.K.Kazımbəy (“Об этнографическом исследовании русских слов усвоенных местным тюркскими наречиями в России”) və başqalarının əsərlərində rus dilindəki türkiizmlər tədqiq olunur.

Akademik V.V.Stasov “Происхождение русских былин” adlı əsərində rus folklorunda işlənən türkiizmlərə xüsusi yer ayırmışdır. V.F.Miller “Экскурсы в область русского народного эпоса”, V.Parxomenko “Следы Половецкого эпоса в летописях” adlı əsərlərində türkiizmlərin inkişaf tarixindən bəhs etmişlər.

“Слово о полку Игореве” eposunu bir çox rus alimləri tədqiq etmişlər. Bu eposun anonim müəllifi polovetslərin həyat və məişətini dərinədən bilən bir şəxs olmuşdur. O, polovets xanları Bonyakin Konçakin, Sarukanın, Qzakın və başqalarının adlarını çəkir, türk etnonimlərini, titullarını, terminologiyasını dərinədən bilir. Əsər qıpçaq çölünün havası ilə nəfəs alır.

Rus dilinin monqol hakimiyyətinə qədərki dövrünün tədqiqatçılarından biri də F.İ.Erdman idi. F.İ.Erdmanın əsəri “Следы азиатизма в “Слове о полку Игореве” adlanır. O, “Слово о полку Игореве”də olan türkiizmlərin ərəb, fars və yəhudi mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışmış və buna nail olmamışdı.

İlahi qüvvələri ifadə etmək üçün bəzi sözlər mövcud olsa da, ayrı-ayrı ilahələrin adlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Buradan aydın olur ki, bu xalqlarda allahların və ilahələrin adları bəzən Hind-Avropa, bəzən də yerli mənşəlidir. Bu zaman Altay xalqları şərqdə məskunlaşmışdılar. Baltoslavyanlar isə Aralıq dənizi sivilizasiyasından uzaqda idilər. Yunan mədəniyyəti dövründə Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərində yunan müstəmləkələri yaranmışdı.

Bu dövrdə də baltoslavyanlar Aralıq dənizi hövzəsində yaşayan xalqlardan xeyli uzaqda idilər. Bu zaman baltoslavyanlar və Aralıq dənizi hövzəsində yaşayan xalqlar arasında illiriyalılar, frakiyalılar yerləşmişdi. Qara dəniz hövzəsində isə baltoslavyanlar möhtəşəm skiflərlə qonşu idi.

Yunanların skiflər barədə geniş məlumatları var idi. Məsələn, Herodotun əsərlərində skiflər barədə geniş məlumatlar verilsə də baltoslavyanlar haqqında heç bir sözə rast gəlmirik. Skifləri iranlı hesab etmək çox səhv fikirdir. Herodotun bu barədə verdiyi məlumatlar həqiqətə qətiyyənlə uyğun gəlmir.

Skif dilindəki sözlər, araba və çadır adlarının etimologiyası iran dillərinə uyğun gəlmir. Lakin iranlıların skiflərə təsiri çox böyük idi və belə nəticə çıxarmaq olar ki, skolatlar (şahənşah skiflər) iran təsiri altında idilər.

Босый – “Босый волк” sözü türk dillərindən alınmışdır. “Boz” sözü V.Radlovun lüğətində verilmişdir. Bütün türk dillərində “boz” sözü, “boz qurt” ifadəsi işlənir. K.Q.Menqes bu sifətin bütün türk dillərində işləndiyini slavyan dilinə qədim türk dilindən keçdiyini qeyd edir. A.M.Xazanov əfsanəvi “Ağayaqlı canavar” haqqındakı yazısında “босый волк” ifadəsini işlətmişdir. Fasmerin lüğətində də həmin ifadəyə rast gəlmək olar.

K.Q.Menqes qədim rus dilindən günümüzə qədər gəlib çatmış “Слово о полку Игореве” və “Задонщина” mənbələrinə əsaslanaraq *Boyan* sözünün xüsusi ad olduğunu qeyd edir. *Boyan* sözü şəxs adı kimi rus, polyak, çex, slovak dillərində hələ orta əsrlərdən işlənməyə başlamışdı. Qədim dövrdə “Boyan” sözü avar dilində çox işlənmişdir. VII əsrdə avar xanlarının arasında “*Boyan*” adlı şəxs

olmuşdur. Bəzi alimlər Boyan sözünün əfsanəvi ad olub, xristian dini ilə bağlı olduğunu qeyd etmişlər.

X əsrin salnaməçilərindən biri – Liritprand bizanslılardan eşitdiyini belə nəql edir: “Bulqar xanı Cemeonun oğlu Bayanus maqiya və sehri o qədər gözəl öyrənmişdi ki, istədiyi zaman canavara və ya hər hansı bir heyvana çevrilə bilirdi”. Mərkəzi Asiyanın şaman ənənələrinə əsasən “*Bayanus*” əsl “*qubulğan*” yəni “sehrbaz” idi. “*Qubulğan*” sözü mənşəcə monqol dilinə aiddir. Monqol dilindəki “*xubil*” – “dəyişmək”, “çevrilmək”, “başqa formaya düşmək” sözündən götürülmüşdür. Türk dillərində bu sözün özünəməxsus köksöz yuvası vardır. “*Boyan*” sözü şəxsi ad kimi işlənsə də slavyan mənşəli Stoyan, İordan sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Cənubi və Şərqi slavyanlarda musiqiçilərə *Boyan* deyirdilər. Bu ad Mərkəzi Asiyanın türkdilli qəbilələri arasında çox yayılmışdı. Cənubi Özbəkistanda Kaskadərya vilayətində aşıqlara, xanəndələrə bu gün də *Bayan* deyə müraciət edirlər. Bu söz rus dilində işlənən Boyan sözünün prototipi kimi işlənə bilər. Rus dilində birinci hecəda türk dillərində işlənən “a” səsi əvəzinə “o” səsi işlənir. İkinci hecədəki “a” səsi bir qədər qapalı tələffüz olunur. *Boyan* sözünün türk dillərinin hamısında işlənən bay/bəy (varlı, möhtəşəm) sözləri ilə bir köksöz yuvasına daxil olduğu bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunur. Qıpçaq qrupu türk dillərində bay/bəy sözlərinin “sahib, qəhrəman, rəhbər” mənaları da vardır.

Türkmən və yakut dillərində, habelə qədim türk dilində bu söz uzun tələffüz olunan “a” səsi ilə işlənmişdir. Türk və monqol dillərinin fonoloji qanunlarına əsasən uzun tələffüz olunan birhecalı türk sözləri monqol dilində P.M.Melioranski, F.Ş.Koş və b. alimlər “Слово о полку Игореве” dastanına elmi məqalələr həsr etmişlər.

S.E.Malov, V.A.Qordlevski, A.İ.Popov, N.A.Baskakov, N.K.Dmitriyev, İ.K.Dobrodomov slavyan dillərinə keçmiş türk leksikasını hərtərəfli tədqiq etmişlər. İ.K.Dobrodomov “Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках” əsərində slavyan dillərindəki qədim bulqar sözlərini tədqiq etmişdir.

Karl Qenrix Menqes “Слове о полку Игореве”də işlədilən türkizmlərə xüsusi diqqət vermişdir. K.Q.Menges slavyan dillərindəki türkizmlərin altay və ümumtürk mənşəli olduğu barədə ətraflı məlumat vermişdir. Q.K.Menqes, F.Miklosisin, M.Fasmerin, A.Q.Preobrajenskinin və digər alimlərin lüğətlərinə əlavələr etmiş, bəzi faktları dəqiqləşdirmişdir. Q.K.Menqes “Восточные элементы в “Слове о полку Игореве” əsərində altay dillərindən slavyan dillərinə keçmiş bir çox sözlərin etimologiyasını verir.

M.Fasmer “Этимологический словарь русского языка” lüğətində bir çox sözlərin etimologiyasını düzgün vermişdir. K.Q.Menqesin fikrincə, M.Fasmer “сани”, “тисовый”, “хоть” və s. sözləri “Naməlum dildən keçmiş sözlər” adlandırır. K.Q.Menqes qeyd edir ki, türkdilli xalqların və qədim slavyanların ünsiyyəti bizim eramızın VI əsərində daha da güclənmişdir və qədim slavyan dilindəki türk sözlərinin mövcudluğu da bununla izah olunur. Xalqların böyük tarixi köç etməsində slavyanlar bir çox millətlərdən sonra iştirak etmişlər. Bu dövrdə artıq Avropanın

böyük bir hissəsi köçəri xalqların nəzarəti altında idi. Xalqların böyük köçü Şərqi və Qərbi Roma imperiyaların tarixdə mövcudluğu, inkişafı və süqutu ilə sıx bağlıdır.

Prank adalarından, xüsusilə Böyük Kralın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Qərbi Roma imperiyasının sütunları laxlamağa başlamışdı. Lakin bunu Şərqi Roma imperiyası barədə demək olmaz. Şərqi Roma imperiyasını Mərkəzi Asiyadan köç edən xalqların mübarizəsi titrətməyə başladı. Slavyan dünyası xalqların böyük köçündə iştirak etməyə çalışsa da, türk xalqlarının təzyiqi altında titrəyirdi.

Bizans tarixçilərinin yazdığına görə, türk dünyasının aləmi titrədən bu hücumlarından biri, slavyanların məhz oturaq həyata keçməyə hazırlaşdıqları vaxt baş vermişdi. Bu hücumlar zamanı slavyanlar türkdilli xalqlarla qarışmış və yeni bir dil – qədim bulqar dili yaranmışdı. Bu dil uzun müddət bu qədim xalqların əbədi dili olmuş, bütün qohum, hətta qohum olmayan qonşu dillərə də böyük təsirini göstərmişdi. Bu dövr slavyan dillərinin inkişafından söhbət açarkən, əlbəttə, slavyan-türk əlaqələrini qeyd etməmək mümkün deyildir.

Hind-Avropa dünyasında slavyanlar, bəzi alimlərin qeyd etdiyi kimi, balto-slavyanlar xüsusi təkamül tarixinə malik idilər. Onlar tarixin tarixəqədərki və yarıyaqədərki zülmətindən yenidən çıxmışdılar.

Birinci xristian minilliyi artıq başa çatırdı. Bu dövrdə bir çox Hind-Avropa xalqlarının artıq inkişaf etmiş yazı mədəniyyəti var idi. Bu barədə K.Q.Menqes belə yazır: “Первое христианское тысячелетие подходило к концу, когда славяне овладели искусством читать и писать, между тем наиболее удаленные индоевропейские народы, такие как ирландцы, исландцы, арии, Центральной Индии, так же как и те, кто находился в сердце Азии у самых границ Китая, – все они имели уже собственную развитую письменность”.

İqtibasdan göründüyü kimi, Karl Menqes I minillikdə yazı mədəniyyəti olan xalqların adını çəkir, növbə qədim türklərə gəldikdə isə, onların adını çəkməyi lazım bilməyib, Mərkəzi Asiyada, Çin sərhədində yaşayanlar adlandırır. Hind-Avropalıların Qədim Dünya ərazilərində yayılma areallarının xəritələrinə baxsaq, o zaman slavyanları bu torpaqların mərkəzində görürük. Lakin slavyan adı ilə qeyd olunan bu xalqların hamısı slavyanlar idimi?! Əlbəttə yox! Bu zaman qədim türkdilli xalqlar bu ərazilərin böyük bir hissəsinin yeganə hakimi idilər.

Monqol dilinin Ordas dialektində Boyan sözü “varlı insan” və şəxsi ad mənalarda işlənir. Türk və slavyan dillərində işlənən “boyan” sözü türk mənşəli olub, Avropaya avarlar tərəfindən gətirilmişdir. Səlaməçi Konstantin Baqryanarodnı bu sözün müəyyən titul olduğunu qeyd edir. *Boyan* sözü “*ban*” formasında Cənubi slavyan dillərində işlənir. Bu dillərdən isə rumın, macar və serb dillərinə keçmişdir.

Tarixən türkmənşəli olan “boyan” sözü slavyanlaşmış və bu dillərdə “musiqiçi, aşiq, ozan, müdrik” mənalarda işlənmişdir. Menqes bu sözü slavyan mənşəli hesab edərək, onun “bayatili” sözündən törədiyini qeyd edir. Lakin “bayatı” sözünün ən qədim türk qəbilələrindən biri olan bayatlarla əlaqədar olduğunu nədənsə qeyd etmək istəmir.

Melioranskinin fikrincə, “bayan” sözü “ruhlar üzərində hakimiyyəti olan” mənasında işlənir. Menqes “bayan” sözünün türkmənşəli bağ-bay (sehrlənmiş, ca-

dulanmış) sözkökləri ilə əlaqəsi olduğuna şübhə ilə yanaşır. Halbuki, bu söz həm struktur-semantik, həm də derivativ xüsusiyyətlərinə görə əsl türkmizmdir. Vamberi bu sözün türkmizm olduğunu, *bağu* (hiylə, məkr, sehr) mənasında Xivə və Çağatay mətnlərində bu sözün işləndiyini və Mahmud Qaşqarının qeyd etdiyi “ba” kökündən düzəlmiş olduğunu qeyd edir.

Melioranskinin fikrincə, “*bu söz monqol mətnlərində monqolların ulu əcdadı Dubun-Bayanın şərəfinə Bayan şəklində işlənir. Bəzi monqol mətnlərində isə “sərrast atıcı”, “müdrək adam” mənasında işlənən “margan” sözü ilə əvəz olunur.* “*Buyan*” sözü buddizm dövründə uyqur dilindən monqol dilinə keçmişdir. Uyqur dilində işlənən *bayat* sözü “*Allah*” mənasında M.Qaşqarının divanında işlənir (Мавродин, 1945: 21-25).

M.Qaşqari bu sözün *arqu* dialektində işləndiyini qeyd edir. V.Radlov *Bayat* sözünün çağatay və qədim uyqur dillərində işləndiyini qeyd edir. V.Radlov “*Bayan*” və “*bayat*” sözlərinin “*bay*” kökündən düzəlmiş derivativlər olduğunu qeyd edir. Qədim uyğur dilində, M.Qaşqaridə, tatar, qazax dillərində *bayu* sözü “varlanmaq” mənasında işlənir. Türk və Azərbaycan dillərində “*bayat*” sözü “qədim, köhnə” mənalarında işlənir. Meyzel səhv olaraq bu sözün ərəb dilindəki “*bayt*” (gecədən qalmış, köhnə) mənaları ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir. Lakin bu söz V.Radlovun fikrincə, türk, krım-tatar, qazax, tatar, yakut dillərində işlənən “*boyu*” – “batmış günəş”, “günəşin qüruba enməsi” mənaları və xivə, şərqi-türk, türkmən, özbək dillərindəki “*bayağut*” “keçmiş” sözləri ilə bağlıdır. Bu söz hətta tunqus dilində də “*bay*” formasında işlənir.

Zaxarov, Qabebus və başqaları bu sözün hətta çin dilində də olduğunu qeyd edirlər. Mancuuriya, even, tunqus dillərinə bu sözün yakut dilindən keçdiyinin rus alimi Vasileviç qeyd edir. Ərəblərlə heç bir coğrafi, iqtisadi və siyasi əlaqəsi olmayan uzaq şərq xalqlarının dilində bu sözün işlənməsi onun ərəbcədən və ya sanskritdən alınması barədə Meyzelin fikirlərini tamamilə təkzib edir. Pekarski bu sözün “*bayanay*” – “meşələrin ruhu” mənasında teleut, tuva və yakut dillərində işləndiyini qeyd edir. V.Radlov bu sözkökün *bay+ana* “varlı ana” mənasında bir çox uzaq şərq türk dillərində işləndiyini yazır.

“*Boyarın*” – “*боярин*” rus və digər slavyan dillərində çox işlənən bu sözün türkmənşəli olduğu təkzib edilməzdir. Bir çox türkoloqlar, o cümlədən Sreznevski, Berneker, Fasmer, DmitrievÇiyevskeya və b. bu sözün qədim rus dilində, salnamələrdə işləndiyini qeyd edirlər. Lakin bu yazılı abidələrdə bu söz əsasən *bolyarin* formasında işlənməmişdir. Bir çox qədim titullar kimi bu sözün də etimologiyasını müəyyənləşdirmək çətindir.

Fikrimizcə, Korş bu sözün “sahibkar, xüsusi mülkiyyətçi, vəzifəli şəxs, rus məmuru” mənalarında işləndiyini, rus dilində “*barşina-барщина*” – “ağalar üçün təhkimli kəndlinin pulsuz işləməsi”, “məcburi əmək” anlamı verən bir leksem olduğunu yazarkən yanılmışdır. Yəqin ki, Korş bu sözü “məcburi əmək” mənasında olana “*biyar*” sözü ilə qarışıq salmışdır. “*Biyar*” sözü bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bu gün də eyni mənada işlənir. *Bayar* sözü “*bəy+ər*”

sözlərindən yaranıb, bu gün də bütün türk dillərində işlənir və “varlı, imkanlı insan” anlamı verir.

Malov, Berneker və b. bu sözün “baya” – “bay” kökünə “a” aorist formasının artırılması ilə düzəldiyini qeyd edirlər. Bernekerin fikrincə, türk dillərindəki *bayar* və monqol dilində işlənən *bayar* – “*varlı*”, “*dövlətli*” *olmaq* sözləri eynidir. Monqol dilində bu söz *bayar-sevinc* mənasındadır.

V.Radlovun “*bayar işi, bayar əməgi*” söz birləşmələrindəki *bayar* komponenti, fikrimizcə, *biyar* sözünün dəyişmiş elliptik formasıdır. “*Boyarın*” və “*bolyarin*” sözləri sinonim ifadələrdir. Bəzi alimlər belə güman edirlər ki, “*boyarın*” ilkin formadır. “L” səsi bizans təsiri ilə yaranmışdır.

Konstantin Baqryanorodnının salnaməsində məhz “*bolyarin*” formasına rast gəlinir. Bu forma qədim türk titulu “*boyla*”dan törəmişdir. “*Boyla*” formasına Orxon-Yenisey kitabələrində rast gəlinir. V.Radlov “*boyla*” sözünün qədim türk titulu kimi, Orxon-Yenisey abidələrində işləndiyini qeyd etmişdir. –*ar* suffiksi slavyan dillərinin materialları əsasında qətiyyənlə izah olunmur. Markvartın fikrincə, “*bolyarin*” “*bolyarı*” sözündən düzəlmiş cəm formasının təklil bildirən variantıdır.

A.Meye də təxminən bu fikirdə olmuşdur. Onun fikrincə, “*bolyar*” sözündəki –*la* türk dillərində cəmlilik bildirən –*lar* şəkilçisinin qısaldılmış formasıdır. “–*boyla-lar*” ilkin variant alimin fikrincə belə olmuşdur. Fikrimizcə, bu şəkilçi –*lar*. –*lar* cəm şəkilçisinin qısalmış formasıdır. Bu türk dillərində qəbilə adları bildirən sözlərin sonunda işlənir.

Türk dillərinin tarixindən məlumdur ki, cəm kateqoriyası bu dillərdə nisbətən sonralar yaranmışdır. Ən qədim türk dillərinin materiallarını araşdırarkən məlum olur ki, türk dillərində də, ərəb cəmləşməsinə bənzər bir qrammatik forma mövcud olmuş, lakin bu sonralar –*lar*, –*lər* suffiksləri ilə əvəz olunmuşdur.

Slavyan dillərində işlənən “*bolyarin*” sözü –*in* suffiksi vasitəsilə cəmlilik mənasında olan türkmənşəli “*boylar*” sözündən törəmişdir. K.Qrenbek bu sözü Orxon-Yenisey abidələrinin yaranmasından sonrakı dövrə aid edir.

Busy-Бусый-Boz.

Bu söz V.Dalın lüğətində dialekt sözü kimi verilir. Bu sözə bütün slavyan lüğətlərində rast gəlinir. V.Daldan fərqli olaraq, bir çox rus alimləri – Preobrajenski, Berneker, Fasmer, Çijevskaya və b. bu sözün türkmənşəli olduğunu qeyd etmişlər. İ.Melioranski və Korş bu sözün türkmənşəli olduğuna etiraz etmişlər.

Mahmud Kaşqarının lüğətində bu söz rəng mənasında işlənir. Orxon-Yenisey abidələrinin materialları da bu fikri təsdiq edir. Pekarskinin yakut dilinin lüğətində də bu söz rəng mənasında verilmişdir.

“*Boz*” və “*bus*” sözlərindəki saitlərin və samitlərin fərqi onların heç də fərqli leksemlər olduğunu göstərmir. Bu sözlərin məna eyniliyi, eyni anlamda bütün türk dillərində işlənməsi, türk dillərində lap qədim dövrlərdən indiyədək o~i səskeçidlərinin mövcudluğu bu fikri təsdiq edir. Bir çox rus alimlərinin gün kimi aydın faktlar belə təklil etməyə çalışmaları, əlbəttə, təəccüb doğurur.

Sözün sonunda isə bir çox türk dillərində cingiltili samitlərin qarışması fonoloji qanunauyğunluqdur. Bu söz “*busovı vrani*” – “*бусови врани*” – *boz qar-*

ğalar formasında “Слово о полку Игореве”də işlənmişdir. Bu sözə “boz torğay”, “boz qurt” formasında bütün qədim salnamələrdə rast gəlinir.

Mənqəsin fikrincə, “bus” sözünün rəngbildirmə anlamında slavyan dillərinə türk dillərindən keçməsinə heç bir ehtiyac yox idi. Çünki alim belə hesab edir ki, slavyan dilləri rəngbildirmə anlamında işlənən sözlərlə çox zəngin olmuşdur. Çox təəccüblüdür ki, bu alim slavyan dillərində bu gün də işlənən rəng bildirən sözlərin məhz türk mənşəli olduğunu unudur. “Kariy”, “alcy”, “çubarcy”, “çalıy”, “kayrıy” sözləri hamısı türkmənşəlidir.

“**Bolvam-волван**” sözü rus dilində “taxtadan düzəldilmiş sütun”, “bütlərin forması”, “bütpərəstlərin qurban gətirdikləri büt” mənalarında işlənir. Bu anlamlarda həmin sözə Sreznevskinin, Preobrajenskinin, Bernekerin, Fasmerin, Çijevskayanın lüğətlərində rast gəlinir. Korş və Dmitriyev bu sözü fars dilindəki “pəhləvan” sözü ilə əlaqələndirirlər.

Qədim fars dilində “pəhləvan” sözü “pahlav” – irəlidə gedən mənasında işlənmişdir. V.Radlov bu sözün türk dillərində çox qədim zamanlardan işləndiyini, hətta “Orxon-Yenisey abidələrində “balbal” sözünə rast gəldiyini qeyd edir. Bəzi alimlər bu sözün fars dilindəki “parbava” sözündən əmələ gəldiyini qeyd edirlər. Onların fikrincə, “sözün əvvəlindəki “p” səsi qədim türk dilində “b” səsi ilə əvəz olunmuşdur. Banqın qanununa əsasən orta heca itmiş, ikinci hecanın əvvəlindəki “p” səsi isə yenə birinci hecadakı kimi “b” səsi ilə əvəz olunmuşdur. Bu qanun, fikrimizcə, nə qədim, nə də müasir türk dillərinə uyğun gəlmir. Hər iki hecanın son səsləri distakt assimilyasiyaya məruz qalmışdır.

Orxon abidələrində “balbal” “öldürülmüş düşmənin məzarı üstündə kobud daşdan həkk olunmuş abidəyə deyilirdi. Melioranskinin fikrincə, bu söz qırğız dilində “gil divarla hazırlanmış torpaq sahəsi” mənasında işlənir. Qədim türkün xalqı daşdan yonulmuş əzəmətli heykəlləri “balbal” adlandırırdı. Bu balballar bütün Cənub-Şərqi Avropanın, Cənubi Sibirin torpaqlarında yayılmışdır. “Слово о полку Игореве”də işlənən “Тьмутороканский волван” ifadəsində məhz həmin daş heykəllərdən söhbət gedir.

Taman yarımadasında bizim eradan əvvəl IV-III əsrlərdə Bosfor çarı Perisadın xanımı Komossariya tərəfindən tikilmiş qoşa *bolvanlar* – daş abidələr var idi. Bu abidələr XVIII əsrin axırlarına qədər Taman adasında yerləşirdi. Bəzi alimlər, məsələn, Melioranski, Radlov bu sözün çin mənşəli ola biləcəyini qeyd edirlər. Lakin Kors və Ramstedt bu fikirlə razılaşmamış və “balban” sözünün türk-altay mənşəli olduğunu qeyd etmişlər.

Professor P.O.Yakobson “balvan” sözünün “Печорские былины” əsərində işləndiyini qeyd edir. Fikrimizcə, bu “balbal” sözünün arxaikləşmiş formasıdır.

Müasir Türkiyənin Kilis dialektində bu söz “hay-küycü”, “avara” mənalarında işlənir. Cənubi Anadoluda bu sözdən yaranmış “balfalla” – “qışqırmaq”, “bağırmaq” sözlərinə rast gəlinir.

V.Radlovun lüğətində “balbal” sözü çin dilindəki “baybey” leksemi ilə əlaqələndirilib. “Baybey” “üzərində yazı olan daş”, “sitayış olunan, itaət olunan daş məbəd” mənalarında işlənir. “Bay” sözünün “itaət, hörmət” mənalarında

işləndiyi məlumdur. Korş bu sözün çin mənşəli olduğuna etiraz edir. Q.Ramstedt bu sözün moŋqol mənşəli olduğunu iddia etsə də, bir çox alimlər onun bu fikrini təkzib etmişlər.

Professor P.O.Yakobson “*balban*” sözünün rus yazılı abidələrindən sayılan “Печорские былины” da işlədiyini qeyd edir. Məlum məsələdir ki, Orxon-Yenisey yazılarında və türk dillərində rast gəlinən bu söz əsl türk mənşəlidir. “*Balbal*” sözü Türkiyənin Suriya ilə həmsərhəd olan Kilis dialektində “çoxdanışan, heyvərə” mənalarında işlənir. Müasir türk dillərindən biri olan yakut dilində “*balbal*”, “*balbacıy*”, “*balbatçı*” (çirkin, kobud, yonulmamış) sözləri vardır.

Pekarskinin lüğətində “*balbalsı*” sözü işlənir. Türk dillərindən bu söz Yeni-sey dillərinə keçmişdir. Bu etimonun Yenisey dillərindəki semantikasi “büt”, “heykəl” mənalarını verir. Türk, Krım-tatar dillərində “*bababan*” “böyükbaşlı”, “böyük”, “kök”, “nəhəng”, “nağara” mənalarında işlənir.

Yunus Əmrənin “*Divan*”-ında, Cənubi Anadolu dialektlərində bu söz (*balbal*) “quş”, “böyük, yöndəmsiz, güclü”, “şahin”, “may böcəyi”, “gözəl cavan oğlan” mənalarında işlənir. Qazax dilində “quş”, Kuman dilində “şahin” mənalarında işlənir. Bu mənada həmin söz slavyanlar tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Türkiyənin Ceyhan, Kilikiya dialektlərində bu söz “*balaman*” (kök yöndəmsiz insan). Alaşehir, Manisa vilayətlərində “*inkişaf etmək*” mənasında işlənir. Rus dilindən başqa digər slavyan dillərində: çex dilində – *balvan* – daş, kötü; serbxorvat dilində – *salban* mənalarında işlənir. Bu söz slavyan dillərinə türk dillərindən praslavyan dövründə keçmişdir. Litva dilindəki “*balvanos*” sözü slavyan dillərindən keçmişdir. Bu söz litva dilindən qədim rus dilinə “*balbes*” (gic, kütbeyin) mənalarında keçmişdir.

Şərqi slavyanlar hələ Kiyev rus dövləti yaranmasından əvvəl türk qəbilələri ilə yanaşı yaşayırdılar. Bu münasibətlər bəzən dost, bəzən də düşmən xarakteri daşıyırdı və məhz bu münasibətlər xalqların mədəniyyətində və etnogenezində, memarlıq və incəsənətdə, milli naxışlarda, məişət və həyatda öz dərin izlərini buraxmışdı.

Qədim rus salnamələrində, “İqor polku haqqında dastan”-da və digər əsərlərdə türkiizmlərə çox rast gəlmək olur. Rus knyazları və çarları tərəfindən səfirlərin qəbul edilməsi türk-tatar ölkələrindəki qəbullara çox bənzəyirdi, bəzən isə tamamilə onları təqlid edirdi”. Rus salnamələrindən biri olan “Царственная книга” (“Çar kitabı”-nda) yazılır: “Kazan xanının xanımı Fatimə sultan çar İvan Qrozninin və onun anası çar III Vasilinin dul xanımı Yelena Qlinskayanın qəbulunda olarkən Böyük knyaz onu türk dilində salamlamış və demişdi: *Tabuqsalam*”. “Князь великий молвил царице: *Тобугсалам и с нею карашевался*” (Bakıxanov, 1991: 426-427).

Tabuqsalam – *tabuq* – baş əymək (türkizm); *salam* – *salam* (ərəb.).

“*Карашеваться*” – türk mənşəli feil, “*караш*” – baxmaq, bir-birinə baxmaq, gözləşmək.

Yüksək səfirlərin qəbulu ritualında belə bir-birinin gözüne baxmaq ritualın bir hissəsi hesab olunurdu. Rus hakimləri, knyazlar öz titulları ilə birgə xəzər

çarlarının istifadə etdikləri “xaqan” titulu da işlədirdilər. Bu titulu qəbul etməklə rus knyazları Xəzər xaqanlarının asılı olmadıqlarını bildirirdilər. Sonralar böyük Kiyev rus knyazları knyaz Vladimir və onun oğlu Yaroslav Vudre da özlərini Xaqan adlandırırdılar.

Şərqi slavyanların türk qəbilələri ilə ilk kontaktları bizim eradan əvvəl IV əsrə Hun dövrünə təsadüf edir. Tarixçi İordanın yazdığına görə Qermanorix dövründə slavyan qəbilələri antlar və hunlarla geniş əlaqələrə malik idilər. IX əsrdə Şərqi slavyanlar Xəzər xaqanlığına daxil idilər.

“Повесть временных лет” adlı qədim rus salnaməsində oxuyuruq: “Хазары брали с полян и с северян и с вятичей, – брали по серебряной монете и по белке”. “Xəzərlər polyaklardan, severyanlardan və vyatiçlərdə gümüş pul və xəz (dələ xəzi) ilə vergi alırdılar” (Собрание русских летописей, 1964: 143-144). Polyaklar, severyanlar və vyatiçlər qədim rus qəbilələrinin adlarıdır. IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Şərqi slavyanlar Xəzər xaqanlığının asılılığından nisbətən azad olmağa başladılar. IX əsrin sonları X əsrin əvvəllərində artıq Kiyev rus dövləti yaranmışdı, iqtisadi və siyasi baxımdan güclənmişdi. Bu dövrdə rus tacirləri artıq yalnız Xəzər dənizi sahillərində deyil, hətta Ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdadda da tanınırdılar.

X əsrdə Xəzər xaqanlığı parçalandı. Böyük knyaz Svyatovlav (knyaz İqorun oğlu) xəzərlərə qalib gəldi. “Повесть временных лет” adlı rus salnaməsində yazılmışdır: “В год 965 пошел Святослав на хазар. Услышав же, хазары вышли навстречу во главе со своим князем Каганом и сошлись биться, и в битве одолел Святослав хазар и город из Белую Вежу (Саркел и взял)” (Собрание русских летописей, 1964: 244-245). Rus salnamələrində oxuyuruq: “Пришли впервые печенеги на русскую землю и, заключив мир с Игорем, пошли к Дунаю. Игорь же собрал воинов многих: варягов, Русь и полян, и славян, и кривичей, и тиверцев – и нанял печенегов, и заложников у них взял, – и пошел на греков в ладьях и на конях, стремясь отомстить за себя” (Собрание русских летописей, 1964: 344-347).

“Peçeneqlər ilk dəfə rus torpaqlarına gəldilər, knyaz İqorla sülh sazişi bağlayıb Dunay çayına doğru getdilər. İqor varyaqlardan, ruslardan, polyaklardan, slavyanlardan, kriviçlərdən və tverlilərdən ordu düzəltdi. Peçeneqlərdən müddəli əsgərlər və əsirlər tutdu. Sonra qayıqlarla və atlarla yunanların üzərinə gedib, onlardan intiqam almağa çalışırdı” (Собрание русских летописей, 1964: I, 346-348).

P.M.Melioranskinin türkiizmlərin tədqiqi haqqındakı araşdırmaları rus türko-logiyasında bu sahədə yazılan ilk tədqiqatlardan biridir. Alim qeyd edirdi ki, *“heç bir dil qrupu türk dilləri qədər rus dilini alınma sözlərlə təchiz etməmişdir. Bu söz alınmaları şərqi slavyanların hələ Hun dövründən türk xalqları və qəbilələri ilə olan münasibətlərinin nəticəsidir. Daha sonralar orta əsrlərdə Qızıl Orda dövründə də rus dilinə türk dillərindən çoxlu sözlər keçmişdir”*.

P.M.Melioranskinin fikrincə, bir çox sözlər rus dilinə lap qədim dövrlərdən keçmişdir. P.M.Melioranski “Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında

dastan”) eposunda türk dillərindən keçmiş: *блъванъ, Боянъ, бояринъ, бусый, быля, дивъ, женчюгъ, коганъ, кощей, ногата, орьтъма, салтанъ, харалугъ, хорюговы, чага, шереширъ, япончица, яруга* sözlərinin etimologiyasını vermiş və qeyd etmişdir ki, o, 1225-ci ilə qədər rus salnamələrində olan bütün sözləri araşdır-mışdır.

Həmin sözlər haqqında ətraflı məlumat İ.İ.Sreznevskinin “Древние памят-ники русского письма и языка X-XIV веков” (“X-XIV əsrlər rus yazısı və dilinin qədim abidələri”) əsərində verilmişdir. Beləliklə, daha 27 söz etimoloji təhlilə cəlb olunmuşdur: *актазь, батогъ, бесурменинъ, билинг, бисеръ, ватага, евианъ, каганъ, каторга, клобукъ, ковырьчъ, кърчаг, кума, кумыз, комуз, курганъ, ло-шадъ, лыскар, ропат, сайгатъ, санъ, скоторох, товаръ, търтак, учанъ, чара, чертогъ, шатеръ*.

Beləliklə, monqol dövrünə qədər qədim türk dillərindən rus dilinə keçmiş 45 sözün etimoloji təsnifatı verilmişdi. Rus salnamələrindən olan *Ипатьевская лето-пись* abidəsində “сайгатъ”, “сайгаты” leksik vahidinə rast gəlinir. P.M.Meliorans-kinin tədqiqatları bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir: “сайгат” sözü – “hərbi qənimət” mənasında işlənir.

İ.İ.Sreznevskinin əsərində də eyni sözə və mənaya rast gəlmək olar: “саугат – hərbi qənimət”.

M.Fasmer öz lüğətində (“Этимологический словарь русского языка”) bu sözün mənasını səhv verir. M.Fasmerin fikrincə, “сайгатъ” – yüksək rütbəli insan-lara verilən hədiyyədir. Beləliklə, rus tarixi və rus dili ilə məşğul olan alimlər nə Q.S.Koçin, nə də M.Fasmer P.M.Melioranskinin araşdırılmasını nəzərə almadan səhv nəticələrə gəlmişlər. Eyni polovets şəxs adı bəzən “Koza”, bəzən də “Гзак” kimi verilir.

“Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında dastan”) eposunda “орьтъма” (örmə) sözü verilmişdir. İ.İ.Sreznevskinin fikrincə, “орьтъма” sözü polovets dilindən alınmış “артмак” – “çiyində və kürəkdə daşınan yük” mənasında işlənir. Burada “art” sözünün “ard”, “kürək” sözlərindən yarandığı qeyd olunur. “Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında dastan”)da yazılır: “Вьюками и попонами, орьтьмами и сумами начали мосты мостить по болотам и тонким местам, и всякими узорчьями Половецкими”. “Yüklərlə və qotazlarla, örmələr və bağlamalarla bataqlıqlarda körpülər düzəltməyə çalışırdılar. Bataqlıq yerlərdə polovets naхışları ilə naхışlanmış yüklərdən keçmək üçün istifadə edirdilər” (Со-брание русских летописей, 1964: I, 364-366).

“Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında dastan”) və “Ипатьевская летопись” (“İpatyev salnaməsi”) abidələrində “кощей” sözünə rast gəlinir. Bu leksik vahidin türkiizmlərə aid olduğu P.M.Melioranski tərəfindən qeyd edilmişdir. Qədim rus dilində çox işlənən və müxtəlif semiotik çalarlara malik olan “кощей”, “кощий” sözləri türk orijinalında mövcud olan “кошги” (“кошгы”) sözündəndir və “yük karvanına aid olan” mənasında işlənir.

“İpatyev salnaməsi”ndə də *кощей* sözü eyni mənada işlənir. 1170-ci ilə aid edilən “İpatyev salnamə”sində deyilir: “Беликий князь Мстислав Изяславич

пусти на ворот седельники и кощее”. Buradan görünür ki, “седельник” və “кощей” eyni mənalı leksik vahidlərdir. Bu sözlərin biri slavyan, digəri isə türk kökənlidir (Хазанов, 1965: 291).

1170-ci ildə yazılmış “Ипатьевская летопись” (“İpatyev salnaməsi”) abidəsində verilmiş “Пусти на воронь седельники и кощее” ifadəsində “сидельник” və “кощей” eyni semantikaya malikdir və “yüklənmiş və yəhərlənmiş atlardan ibarət karvanda xidmət edən əsgər” mənasında işlənir. Qədim slavyanlarda belə yük karvanları ordunu müşayiət edirdi və bu əsgərlər müharibəyə əldə olunmuş qəniməti və əsirləri daşımaq vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

“Ипатьевская летопись” abidəsinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, həmin əsgərlər bəzən knyazın əmri ilə düşmən üzərinə hücumda gedirdilər. “Львовская летопись” və “Тверская летопись” salnamələrində isə bu leksik vahid “кошеvníк” formasında işlənir. Burada qrammatik forma rus dilinə məxsus olsa da, sözün kökü (“koş”) türkidir.

Bütün türk dillərində bu söz “birləşdirmək”, “qoşmaq” mənalarında işlənir. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, qədim rus dilində də busöz bütün türk dillərində olduğu kimi eyni semantikaya malikdir. Qədim türklər oturaq həyata keçdikdən sonra, məsələn, Orta Asiyada bu söz fərqli semantikada işlənməyə başladı. “Кошги” (qoşcu) leksemi artıq “qoca at qoşulmuş kəndlə yer şumlayan “əkinçi” mənasında işlənməyə başladı.

XV-XVI əsrlərdə Krım tatarları slavyan torpaqlarını tutmuş və bu hücumlarda hər bir tatar əsgəri bir neçə yüklənməmiş at gətirmişdi. Bu atlar müharibədən sonra hərbi qənimətləri daşımaq üçün gətirilirdi. Bu leksem cənubdan şimala doğru bütün slavyan torpaqlarında yayılmağa başladı. Sənədlərə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, qədim sənədlərdə “кощей” sözü məhz “əkinçi” mənasında işlənir (Хазанов, 1965: 64-65).

Rus salnamələrində və “İqor polku haqqında dastan”da “кощей” (кошчи-кошчи) türkidizminin “əsir” və “qul” mənalarına rast gəlmirik. Lakin “İqor polku haqqında dastan”ın araşdırıcıları bu dastanda işlənən “кощей” türkidizminin mənası barədə səhv mövqə tutmuşlar.

Əsərdə deyilir: “Игорь князь въседе изъ седла злата, а въ седло кошиева” (“Knyaz İqor qızıl yəhərin üstündən düşüb, koşçı yəhərinə mindi”). Burada bəzi tədqiqatçıların söylədiyi kimi “кощей” sözü “əsir” mənasında deyil, türk dillərində işlənən “koşçı” “karvançı”, “karvanı aparan əsgər” mənasında işlənir. Əsəri tədqiq edən rus araşdırmaçıları ona görə belə səhv nəticəyə gəlmişdilər ki, knyaz İqor həqiqətən əsir düşmüşdü. Lakin burada “кощей” sözü ona deyil, qeyd etdiyimiz kimi “yük daşıyan əsgər” sözünə aiddir (Собрание русских летописей, 1964: I, 641-642).

1174-cü ilə aid edilən qədim bir salnamədə knyaz Andrey Boqolyubskinin ölümündən söhbət açılır. Salnamədə oxuyuruq: “Кошей один мал детеск” – “Azyaşlı bir qul, nökr”. Qeyd etmək lazımdır ki, Andrey Boqolyubskinin anası polovets idi və oğluna qulluq etmək üçün polovetlərdən azyaşlı bir nökr tutmuşdu (Востоков, 1930: 156-161).

“Кошцей” sözü rus dilinin etimoloji lüğətlərində fərqli mənalarda işlənir: A.Q.Preobrajenskinin lüğətində bu söz “arıq”, “çox arıq”, “skelet”, “qoca” və “xəsis” mənalarında rus xalq nağıllarında isə “бессмертный” sözü ilə birlikdə (“Кошцей бессмертный” – “ölməz koşey”) işlənir (Собрание русских летописей, 1964: 641-642).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bakıxanov, A. A. (1991). Gülşəni-İrəm. Bakı.
2. Шахматов, А.А. (1916). Введение в курс истории русского языка. СПб.
3. Шахматов, А.А. (1915). К вопросу об образовании русских наречий. СПб.
4. Соболевский, А.И. (1914). Русско-скифское этюды. СПб.
5. Хазанов, А.М. (1965). Социальная история скифов. Москва.
6. Востоков, А.Х. (1930). Рассуждение о славянском языке. М.
7. Богородитский, Б.А. (1923). Общий курс русской грамматики. М.
8. Мавродин, В.В. (1945). Образование древнерусского государства. Л.,
9. Дьяконов (1956). История Мидии, М.
10. Срезневский, И.И. (1950). Древние памятники русского письма X-XIV вв. М.
11. Эндзел, И.М. (1911). Славяно-балтийские этюды, СПб.
12. История Казахской (1957). ССР. Алма-Ата.
13. Менгес, К.Г. (1974). Восточные элементы в «Слове о полку Игореве», Л.
14. Гумилёв, Л.И. (1991). Тысячелетие вокруг Каспия. Баку.
15. Нидерле, Л. (1956). Слвянские древности. М.
16. Артамонов, М.И. (1962). История Хазар. Л.
17. Трубачёв, О.Н. (1961). О письменном названии славян. М.
18. Шафарик, П. (1947). Славянские древности. М.
19. Мелиоранский, Р.М. (1971). Тюркизмы в «Слове о полку Игореве». М.
20. Безертинов, Р.Н. (1991). Татары, тюрки – потрясатели вселенной. (История великих империи). I, Баку.
21. Бернштейн, С.Б. (1954). Очерк сравнительный грамматики славянских языков. М.
22. Собрание русских летописей (1964). М.

Земфира Алиева (Азербайджан)

Тюркизмы в древних русских летописях и в «Слове о полку Игореве»

Резюме

Задолго до образования Киевской Руси восточные славяне жили в непосредственном соседстве с различными восточными – в том числе и с тюркскими племенами. Эти связи и отношения, то мирные, то враждебные – оставили значительный след в этногенезе и культуре, архитектуре и национальных орнаментах, в употреблении предметов домашнего обихода и некоторых деталях быта и обычаев, а также в лексике славянских народов.

Многочисленные тюркские заимствования, сохранились русских летописей, в «Слова о полку Игореве», в ономастических единицах и в терминологии. Торговые языки Древней Руси с тюркскими народами отмечены многочисленными письменными памятниками. Первые контакты восточных славян с тюркскими племенами восходят к гуннской эпохе.

Восточные славяне в IX в. входили в сферу влияния Хазарского государства. Об этом свидетельствуют «Повесть временных лет», «Ипатьевская летопись», «Лаврентьевская летопись», «Тверская летопись» и эпос «Слово о полку Игореве».

Ключевые слова: *восточные славяне, связи и отношения, предметы домашнего обихода, тюркские заимствования, русские летописи, торговые связи, Древняя Русь, письменные памятники, Хазарское государство, тюркские племена.*

Zemfira Aliyeva (Azerbaijan)

Turkisms in ancient Russian chronicles and in “The Tale of Igor's Campaign”

Abstract

Prior to the establishment of Kievan Rus, the Eastern Slavs resided in close proximity to various Eastern tribes, including the Turkic tribes. These relationships, which were sometimes peaceful and sometimes hostile, had a significant impact on ethnogenesis, culture, architecture, ornamentation, household items, everyday life, customs, and vocabulary.

Russian chronicles, the “Tale of Igor's Campaign”, and other secular works, as well as onomastics and terminology, preserve numerous Turkic borrowings. Written monuments mark the trading languages of ancient Rus with the Turkic peoples. The Eastern Slavs' first contacts with the Turkic tribes date back to the Hun era.

In the 9th century, the Eastern Slavs belonged to the sphere of influence of the Khazar state. The sources that support this claim include the “Tale of Bygone Years”, “Ipatiev Chronicle”, “Laurentian Chronicle”, “Tver Chronicle”, and the epic poem “The Tale of Igor's Campaign”.

Key words: *Eastern Slavs, connections and relations, household items, Turkic borrowings, Russian chronicles, trade relations, Ancient Rus, written monuments, Khazar state, Turkic tribes.*

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.152>

MÜZAKİRƏ
ОБСУЖДЕНИЯ
DEBATES

İLHAMİ CƏFƏR SOY (Azərbaycan)*

İTALİYADA ALBAN DÖVLƏTİ

Publi Maron Vergili yazır ki, Eneyin Troya hökmdarı Piramın qızı Kreyzadan olan oğlu Askanıy Alba lonqa şəhərini salıb, İtaliyada 432 il davam edən Alban dövlətinin əsasını qoydu. Şəhərin adı Albandır, Alba lonqa onun sonrakı latın variantıdır.

Adlarını çəkdiyimiz hər üç yazar eradan öncə II-I yüzillərdə yaşamışdır. O zaman İtaliyada Troya əsilli nəsilin çoxu öz əsil-nəcabətini unutmasa da, dilini unutmuş və latınlaşmışdı.

Roma dövrü tarixçilər Troya hökmdarının adını Piram yox, Priam kimi yazıblar. Avropa və rus tarixçiləri öz gizli niyyətlərinə uyğun olaraq onu Priam adlandırırlar ki, adın kökündəki *pir* sözü görünməsin.

Albanlar arılarla və samilərlə vuruşa-vuruşa şimala çəkildilər. Avropa Albaniyası onların sonrakı vətənidir. Onların dili indi Türk dillərindən fərqlənsə də, nağıllarında, dastanlarında çoxlu qədim Türk sözləri qalmışdır.

Avropa albanları türklər kimi ağaya aga, körpə uşağa bəbə, çadıra çader, çaqqala çakal, çəkicə çekic, çobana çoban, arabaya araba, coraba çorab, çörəyə çurek, dəftərə defter, çanağa çanak, belə bel, tənbelə tenbel, aza eksik, qan damarına damar, köçəri yox, oturaq əhaliyə dursak, qoltuğa koltuk və s. deyirlər.

Giriş. Rus və rus yönümlü dilçilərə görə albanlar türkdilli yox, qafqazdilli olmuşlar. Əslində isə onlar Türk idilər. Mingəçevir və Bolnisi mətnləri qatışıq Türk və Alban əlifbalı ilə yazılmışdır.

Avropa və Qafqaz albanlarının dili, etnik kimliyi, ilk vətəni haqqında dilçilər və tarixçilər arasında fərqli fikirlər mövcuddur.

Bəzi tarixçilərə görə Qafqaz və Avropa albanları arasında heç bir genetik bağlılıq yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Qafqaz albanları Avropadan gəlmişdir (Алиев, 1986: 3-132; Алиев, 2010: 48, 166; Алиев, 1960: 3-361).

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru. E-mail: ilhamicefersoy@mail.ru

Onların əksinə olaraq eradan öncə I minilliyin sonu – yeni eranın əvvəllərində yaşamış Roma dövrü tarixçiləri və şairləri yazırlar ki, albanlar Avropaya Kiçik Asiyadan indiki Türkiyədən gəlirlər.

Publi Maron Vergilinin “Eneida”, Sili İtaliyin “Punika” əsərində verilən bilgilərə görə albanların bir hissəsi İlionun süqutundan sonra Eneyin arxasınca Siciliya adasına, oradan İtaliyaya gəlmişdir (Энеида, 41, 171; Энеида, 1933: 348; Энеида, 1971: 428, 435; Силий Италик, 2009).

Albanların İtaliyaya Kiçik Asiyadan gəlməsini yalnız Vergili ilə Sili İtaliyə yox, Kalikarnaslı Dionisi, Dion Kassi, Pompey Troq, Homer və b. yazmışdır.

Homerin “İliada” eposu Troya hökmdarı Piramin oğlu Troilin Axil tərəfindən öldürülməsi və onun dəfninə bitir. Bundan sonrakı hadisələri Şuşa (Suziana) əsilli Roma şairi Publi Maron Vergili davam etdirir.

Eney Troyanın süqutundan, yəni e.ö. 1334-cü ildən sonra Siciliya adasına gəlir. Atası An Kızı orada dəfn edib, Tiber çayının Aralıq dənizinə töküldüyü yerdə sahilə çıxır. Orada albanları, etruskları ətrafına toplayıb xalq yığıncağı – *kur* keçirir (Эрнст Ренан: 21). *Kur* Türk dillərindəki *kur*+*ultay* sözünün köküdür.

Troyadan gələn xalqlar Eneyin başçılığı altında Apenin yarımadasında 30 koloniya yaratmışdılar. 30 koloniyanın 8-i Alban qəbilələrinə məxsus idi (Энеида, 1971: 428). Troyalıların İtaliyada yaratdıqları 30 koloniyanın 8-i albanlara məxsus idisə, deməli albanlar latınlara qədərki İtaliyanın güclü xalqlarından biri olublar.

Arximandrit İeronim (III əsr) Kalikarnaslı Dionisiyə istinadən yazır ki, İtaliyadakı Alpen dövlətini Eneyin Troya hökmdarı Piramin qızı Kreyzadan olan oğlu *Azkan* yaratmışdır. Həmin dövlət 432 il davam edəndən (Архимандрит Іероним, 1883: 241; История религии, 1872: 141) sonra süquta uğradı.

Bundan sonra albanlar romalılarla vuruşa-vuruşa şimala çəkildilər. Onların son vətəni Avropa Albaniyası adlanır.

Albanlar İtaliyada romalılara məğlub olsalar da, yüz illərlə qılıncı qına qoymadılar. Bir neçə dəfə Siciliya adasını tutdular. Latın dilli salnaməçilər onları *skepitar* adlandırırlar. *Skepitar* silahlı adam deməkdir.

Gürcü Zaza Aleksidzeyə və azərbaycanlı adı altında gizlənmiş Kemal Əliyeva görə Albaniya şəhər, kənd, ölkə adları İtaliyada, Şotlandiyada varsa, Qafqaz albanları Türk ola bilməzlər. Onlar ingilislərin, fransızların əcdadlardır (Aleksidze, 2003: 27; Алиев, 2010: 48, 166).

Alban, Aran, Ketar nəsilləri Yerusəlim şəhəri ətrafında xristianlığın Arianizm təriqətini yaratmış, eradan öncə XIV əsrin sonlarında İtaliyaya, e.ö. XIII əsrin sonlarında cənub-qərbi Avropanın digər ölkələrinə aparmışlar (Matlock, 2015: 58, 103, 300).

Latınlər İtaliyaya, franklar Fransaya gələndə Alban və Aran alpları onlarla qanlı döyüşlərə başladılar. E.ö. 1200-cü ildə Fransanın cənubunda 1 milyon nəfər Alban və Aran övladları öldürüldü. Bundan sonra asiya prototürklərin ölməyib sağ qalan adamları Fransadan Britaniyaya, Şotlandiyaya köçdülər.

İngilis tarixçiləri onların Türk mənşəyi barədə sussalar da, yazırlar ki, Tanrı oğlu, yəni sonrakı İsa Xristos haqqında ilk xəbəri Britaniya adalarına müqəddəs əzabkeş *Alban* gətirmişdir (Matlock 2015: 58, 103, 300).

Albanların çoxu Avropa xalqları arasında məhv olub getmiş, az bir qismi qalmışdır. Onlar Avropa albanlarıdır. Biz onları yalnız müsəlman olduqlarına görə yox, mənşəcə Türk olduqlarına görə göz bəbəyimiz kimi qorunmalıyıq.

Azərbaycanda Qəbələ adlı şəhər vardır. Eyni adlı şəhərcik Avropa Albaniyasında da var idi. Qədim və orta yüzil tarixçilərinin əsərlərində həmin şəhərciyin adı Kebela, Kibela formalarında yazıya alınmışdır. Yeni Misir dövlətinin qurucusu Məhəmməd Əli əslən Avropa Albaniyasının Kebela şəhərciyindən idi.

Kebela Troya dövrünün ilahələrindən biri idi (Чарлз Камерон, 1939:104; Масперо 1911:242). Publi Maron Vergili yazır ki, ilahə Kibela yunanlarla döyüşlərdə Troya alplarını himayə edirdi. O, avropalıların ilahəsi deyildi. Krit adasına, Friqiya Kibela Asiyadan gəlmişdi (Энеида, 1933: 350, 368; Энеида, 1946: 50; Чарлз Камерон, 1939: 104; Трачевский, 1889: 115, 116).

Matriarxat dövründə qadınların ərələrindən əlavə aşnalrı olurdu. Türkoloji tədqiqat üçün maraqlıdır ki, ilahə Kebelanın aşnasının adı *Ata* idi. Yunan miflərində *Ata* düşmən tayfa başçılarından biri kimi xatırlanır. O, meşə cığırlarında pusqu qurub, Troyanı mühasirəyə alan yunanları öldürür (Вайнштейн, 1909: 94; Камерон, 1939:104; Вильгельм Вагнер, 1901: 94, 612).

Kebeladan fərqli olaraq *Alpan* Troya dövrünün prototürk etnoslarının panteonunda tanrı idi, ilahə deyildi. O, şimşək, ildırım tanrısı kimi təsəvvür olunurdu. Qafqaz dağlarında yaşayan Kür xalqının qocaları birinə qarşı edəndə deyirdilər ki, görüm səni *Alpan* vursun (Мифы народов мира I., 1980: 239), yəni ildırım vursun.

Publi Maron Vergili yazır ki, İtaliyada 2 Alban şəhəri vardır. Onun birini Eneyin oğlu Azxan saldırmışdır. Latınlar İtaliyaya gələndən sonra Alban şəhərlərini *Alba longa* adlandırdılar (Энеида, 1933: 16).

Latın dilli mənbələrdə Azxanın adı Askaniy kimi yazılıb (Энеида 680:98; Энеида, 1971: 403; İliada, 2005: 205). –iy, –is yunan və latın dillərində adlıq hal şəkilçiləridir (Абаев I. 1949: 168; Керон Патканов 1878:244).

Askan adlı bu günədək Altay türklərinin dilində oğlan adı kimi işlənir (Справочник лицных имен, 1987:50).

Eneyin oğlu Azxandan sonra *Kapis* adlı bir zadəgan İtaliyadakı albanların dövlət başçısı olur (Энеида, 1971: 241). Kapis adının kökündə Kapi sözü durur. Qafqaz albanları özlərinin su məbədlərinə *Çoxrax Kapi* deyirdilər.

Platon İoseliani yazır ki, Albaniyanın Qax mahalında Tokuz Çoxrax Kapi adlı məbəd var idi. Çoxrax Alban dilində bulaq deməkdir. Eranın IV əsrində yaşamış salnaməçi Saruqlu Yaqubun yazdığına görə Suriyadan gələn keşişlər həmin məbədi söküb yerində kilsə tikdilər (İоселиани, 1866: 9; İоселиани, 1860: 16).

Albanlar necə ingilislərin və fransızların əcdadı ola bilərlər ki, bulağa Oğuz türkləri kimi çoxrax deyirdilər?

Qaqauz bayatlılarının birində deyilir:

İndim çoxrax başına,
Yazı yazdım tasına.
Sevda nedir bilmedim,
O da qeldi başıma.

Burqas – latın tarixçilərinin əsərlərində Avropa Alban nəslİ. Bəzi mənbələrdə o nəslin adı Prokas formasında yazıya alınmışdır.

Burqas Bulqar türklərinin bir nəslidir. Qara dənizin qərb sahilindəki Burqas şəhəri onların idi.

Burqas etnonimi ornitonim mənşəli olub qaza totemik münasibətlə bağlıdır. Burqas boz qaz deməkdir. Qədim prototürklərin mifoloji düşüncəsinə görə oğlanlar və qızlar döyüşdə yaralananda bədənləri ölür, ruhları ölmürdü. Oğlanların ruhu bir qartalın, şonqarın, qızların ruhu bir durnanın, çöl qazının bədəninə köçərək uçub göylərə gedirdi.

Karpat – II Eneyin sonra İtaliyadakı albanların başçısı. Onun adına Kalpat formasında da təsadüf edirik (История религии, 1872: 241).

Karpat və Kurpat iki qədim Bulqar nəslidir. Ukrayna ilə Macarıstan arasındakı Karpat dağlarının adı Karpat etnonimindən yaranmışdır. Azərbaycandakı Qər-vənd kəndləri ilə Ukraynanın və İtaliyanın Karpat etnotoponimləri arasında tarixi bağlar vardır.

Tuksi – İtaliyada Alban kəndi (История греческий произшествий, 1824: 245). Tuksi Tuğcu deməkdir. Tuğ və Tuğçu qədim Ön Asiyanın prototürk etnoslarından biridir.

Tuğ Türk dillərində dövlət bayrağına deyilirdi. Sancakdan fərqli olaraq tuğun başına at quyruğu taxılırdı. Tuğ qaldırılanda döyüş başlayır, tuğ endiriləndə savaşı sona yetirdi.

Qarabağdakı Tuğ kəndinin əhalisi tuğun timsalında dövlətimizə, dövlət başçılarımıza tapınan xalqımızın son qalıqlarıdır.

Göy – İtaliyada Alban kəndi. Latın və yunan dilli mənbələrdə *Qeq* formasında yazıya alınmışdır (История греческой литературы, 1824: 245).

Göy qədim Ön Asiyanın mixiyazılı mətnlərində yalnız göyün, səmanın adı deyildir. Göylərə tapınan prototürk etnoslarının adıdır.

Urartu qaya yazılarında *Qeq* və ya *Kex* həm Göyçə gölünün, həm Göydən gələn müqəddəs sulara tapınan etnosun adıdır (Меликишвили, 1960: 437). Göylərə tapınan prototürklərin adı V-VII kilsə salnamələrində *Qeqam* formasındadır. Həmin salnamələrdə *Qeqam* eyni zamanda Albaniyanın 19 vilayətindən biridir (Шопен, 1866: 143).

Amur – İtaliyada yaşayan Alban tayfa başçılarından biri. Bəzi mənbələrdə onun etnik icması *Amuria*, bəzilərində *Amulia* adlanır (История религии, 1872: 241).

Amur etnonimi qədim Ön Asiyanın mixiyazılı mətnlərində *dinqir* və *dinqir* şə ideoqramları ilə göstərilir (Пиотровский, 1944: 46).

Eradan öncə XIV əsrə aid Kül təpə mixi yazılarında Amur Assurun atası kimi təqdim olunur (Янковский, 1968: 15, 111). Assurlar Anadolu da yaşayan proto-türk etnoslarından biri idilər. Onlar e.ö. XIV yüzildə samiləşməmişdilər.

Publi Maron Vergilinin Eneida eposunda Amur sevgi ilahəsidir. O bəzən ilahə Kupidonun sinonimi kimi işlənir (Энеида, 1933:369). Henrix Qrets yazır ki, Amur və ya Emur Kənan tayfasıdır. Kənanlar yəhudi deyildilər, bene-Kadem övladları idilər, yəni Anadolunun Turan mənşəli nəsilərindən biri idilər.

Amur ilahə adlarına uyğun olaraq Türk dillərində İmir, Emrə adları və im-rənmək feili vardır. Oğlanlar qızlara baxıb imrənər, eşqə gələr, sevərdilər. Yunusun Emrə təxəllüsü ilə ilahə Emurun adında qohumluq vardır.

Amur, Emur Türk dünyasının şərq ucqarında, uzaq Sibirə çayın adıdır. Amur adlı çay Qafqaz Albaniyasında da var idi. İ.İ.Şopen yazır ki, Axur çayı sahilindəki Baq Aran qalası keçmişdə *Gök Amur* adlanırdı. Həmin qala Alagöz dağının ətəyində idi (Шопен, 1852: 48; Шопен, 1866: 186). Gök Amur göylər qızı Amur, ilahə Amur deməkdir.

Tiber – Eneydən sonra hakimiyyətə gələn İtaliya albanlarının çarı (История религии, 1872: 241). Tiber yalnız İtaliyadakı albanların çarı deyildi. Albanlarla birlikdə Troyadan Avropaya köçən prototürk tiberlərin patriarxı idi.

Tiber etnonimi Ön Asiyanın mixiyazılı mətnlərində, Bibliya əfsanələrində, yunan və latın tarixçilərinin əsərlərində tibar, tiber, tiber, tibaren, tiberius, tiberi tubal formalarında yazıya alınmışdır (Varron, 1938: 14, 20, 60; Хаханов, 1897: 245; Описание Иудейской земли, 1824: 61, 62; История религии, 1872: 241; Патканов, 1879: 240, 245).

Tiber eyni zamanda İtaliyada latınlardan öncəki etnik tanrılardan biri idi. Bu barədə Mark Terensi Varron (e.ö. 116-e.ö. 27) “De lingua latina” əsərində məlumat vermişdir (Varron, 1938: 14; Varron, I. 2020: 3-6, 29, 30, 38, 138).

Tiberlər latınlar arasında dillərini unutsalar da, əcdadlarının kim olduğunu uzun zaman unutmadılar. Tatsit yazır ki, Roma imperatorlardan birinin titulu Tiberi idi (Тацит, 1969: 357). İmperator Tiberi titulu daşıyırdısa, o ya Tiber nəslindən idi, ya da İtaliyadakı tiberləri məğlub edib hakimiyyətə gəlmişdi.

Tiber teonim mənşəli etnonimdir. Tanrısı Tiber olan prototürklər Ön Asiyadan gəlib Fələstini tutmuş, oradan dəniz yolu ilə İtaliyaya köçmüşlər. Robert Bleyxşteyner yazır ki, Bibliyadakı Tubal xalqı tiberlərdir. Onlar Yafəs övladlarıdır (Блейхштейнер, 1936: 185, 188), yəni Turan nəsilərindən biridir. Bu barədə Albaniya tarixinin 1861-ci il nəşrində daha əvvəl bilgi verilmişdir (История Агван, 1861: 2).

Müdrək Yesayinin zamanında (e.ö. VIII əsr) Fələstinin şimalında *Tivera* adlı ölkə və göl var idi (Описание Иудейской земли, 1846: 61, 62). Rəvayətə görə İsus Xristos Tivera gölünün üstündə ayaqyalın yeriyr, ancaq suda batmırdı.

Tiverlərin bir nəslə də Qafqaz Albaniyasında yaşayırdı və özlərini *Tverak* adlandırırdı (История Агван, 1861: 172). Tveria tiverlərin ölkəsi, Tverak Tiver nəslindən olanlar deməkdir.

Tverlərin bir hissəsi indiki Türkiyə ərazisindən Ukrayna ilə Dunay Bolqarıstanı arasına köçmüş, Dnestr çayı boyunca kiçik bir dövlət yaratmışdı. Rus tarix-

çiləri onların kiçik dövlətini *Tver knyazlığı* adlandırırlar (История Малой России 1830: 2). N.A.Baskakov yazır ki, tverlər slavyan deyildilər, Türk idilər (Баскаков, 1985: 15-16).

Tiber etnonimi Türk mənşəli olub dəmir deməkdir. Şumer və Assur mixiyazılı kitabələrində Anadoluda yaşayan misgər, dəmirçi xalq Tiber adlandırılır (Артамонов, 1962: 344; Баскаков, 1985: 15-16). Onlar hələ dəmirin kəşfindən çox qabaq e.ö. III minillikdə misi qızdırıb təpir, çəkilə döyür, tunc və bürünc silahlar hazırlayırdılar. Türkoloji tədqiqat üçün maraqlıdır ki, Bibliya əfsanələrində tiberlər misgər, dəmirçi xalq kimi xatırlanırlar.

Altay türkləri, tubalar, kumandinlər arasında indiyədək Tiber adlı nəsilər yaşayır. Onlar dəmirə təbir deyirlər (Молчанова, 1979: 305; Радлов, 1989: 740).

Biz türklər, albanlar həm Ön Asiyada, həm İtaliyada ilk mədəniyyətin və dövlətçiliyin yaradıcılarıyıq.

Toz – Siciliya adasında Alban kəndi (Авраамм Норов, 1828: 252) və Qafqaz Albaniyasının güclü etnoslarından biri (Меликсетбеков, 1939: 7, 35, 46, 48; Мещанинов, 1932: 223, 229; Армения и Рим, 1843: 89).

Totemi tozağacı olan prototürklərin az bir qismi Eneyin arxasınca Anadoludan Siciliya adasına köçmüş, çoxu bir qədər qüzeyə çəkilib Albaniya ilə İveriya arasında yurd salmışdır.

E.ö. IX-VIII əsrlərə aid Urartu qaya yazıların *Toz* etnonimi *tu-uz-pa* hecaları ilə yazılmışdır. *Tu-uz-pa* Tuzoba, Tuz xalqının obası, yurdu deməkdir.

Tuzlular Assuriyanın dostu, Urartunun düşməni idilər. Sonra onlar Kimer ordusuna qoşulub Anadoluya qayıtdılar (Пиотровский, 1944: 12).

Platon İoseliani yazır ki, Albaniyadan İveriyaya köçən tuzlular kababa şişlik deyildilər (Иоселиани, 1860: 24). Akademik Marr yazır ki, Dağıstandakı Kumuk türklərinin bir qəbiləsi özünü *Tuzluler* adlandırır (Март, 1922: 34). Şişlik də. *Toz* da Türk sözləridir.

Toz etnonimi savaş termini olub, tozağacına sitayişlə bağlıdır. Türk alpları tozağacının yaş qabığını yaya sarıyardılar ki, kərişi çəkib oxu atanda yay quruyub qırılmasın. Dədəmiz Qorqudun kitabında belə bir müraciət var: Ağca tozlu qatı yayın vergil mana.

Azərbaycandakı və Anadoludakı albanlar Türk və müsəlman olaraq qaldılar. Quba rayonunun Alban kəndinin əhalisi onların son qalıqlarıdır.

İtaliyadakı alpanlar isə latınlarla, yunanlarla döyüşə-döyüşə cənub-qərbi Avropaya çəkildilər. Qardaş Türkiyədə onların ölkəsinə Arnaut deyilir.

Arna və ya arnautlar Alban deyildir. Albanlara qoşulub Ön Asiyadan İtaliyaya köçən prototürk etnoslarından biridir. İtaliyadakı çaylardan biri XIX əsrin sonlarına qədər onların adı ilə Arna adlanırdı (Краткая древняя география, 1851: 137).

Eyni zamanda Arna çayının sahilində salınan 8 Alban koloniyasının biri Arnaut adlanırdı. Səid Nəfisi yazır ki, avropalılar Adriatik dənizinin cənub-qərb sahilində yaşayan albanları *Arnaut* adlandırırlar (Nəfisi, 1940: 34).

Musa Kaqankatuklu İtaliyaya köçməyib, Azərbaycanda qalan arnaları *Arnak* adlandıdır. Yazır ki, Yafəs və Aran nəslindən olan Arnak Albaniyanın parfiyalılardan öncəki ölkə başçılarından biridir (Albaniya tarixi, 1993: 19).

İ.İ.Şopen yevrey salnamələrinə istinadən yazır ki, Kənan nəslindən olan Arnak çar Daviddən bir az sonra yaşayıb (Шопен, 1866: 48). Yəhudilər onu Fola adlandırırlar (Хоренский, 1808: 35, 84).

Arnak nəslinin adı Assuriya hökmdarı III Salmanasarin kitabəsində *Arnali* (Solmaz Qaşqay 2006: 30; Асохик, 1864: 245; Хоренский, 1893: 99), Misir fironu II Ramzesin (e.ö. XVII əsr) kitabəsində *Arnam* formasındadır (Масперо, 1916: 287).

Azərbaycanda Şəmkir çayının bir qolu indiyədək Arna təpə adlanır.

Albanlar və onların bir boyu olan arnalar Qazaxıstanda, Qırğızıstanda da yaşayırdılar (Валиханов, 1984: 109, 205). Murad Adcı yazır ki, Qafqaz və Qazaxıstan albanlarının damğaları eyni idi (Аджи, 2007: 161).

Avropa albanları Qafqaz və İtaliya albanlarının son qalıqlarıdır. Onların nitqi indi bizim üçün anlaşılmaz olsa da, dillərində çoxlu Türk sözləri vardır.

Avropa albanları ataya baba, uşağa babə, ağ rəngə ag, arabaya araba, yavaş yeriməyə avaş, bayrağa bayrak, tövləyə ahur, bataqlığa bataк, bəyənməyə begim, çadıra çader, evə bina, çanağa çanak, çaqqala çakal, alışqana çakmak, çəkicə çekic, çobana çoban, coraba corap, çörəyə çurek, ananın qardaşına, dayıya dai, dəftərə defter, tənbelə tenbel, qaçağa kaçak, cəngüdənə корçi, qoltuğa koltuk deyurlər (Краткий Албанско-русский словарь, 1950: 22, 23, 30, 37, 38, 39, 44, 45, 48, 60, 61, 68, 70, 75, 78, 79, 80, 94, 177, 185).

Nəticə. İtaliklər, albanlar Ön Asiyanın prototürk xalqları olub Siciliya adasına və Apenin yarımadasına Anadoludan köçüb gediblər.

Onların köçü Troyanın süqutundan, e.ö. 1334-cü ildən başlamışdır.

İtaliyada 432 i davam edən Alban dövlətini Eneyin Troya hökmdarı Kreyzadan olan oğlu Azxan qurmuşdur.

İSTİNAD OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Albaniya tarixi (1993). Musa Kaqankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı, Elm.
2. Aleksidze (2003). Aleksidze Zaza. Qafqaz albanları dilləndilər. Tbilisi, Artanuci.
3. Gene D., Matlock (2015). Gene D. Matlock. Ey insanlar, hamınız Türksünüz. Bakı, Xan.
4. İliada (2005). Homer. İliada. Bakı, Şərq-Qərb.
5. Səid, Nəfisi (1940). Səid Nəfisi. Babək. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
6. Solmaz Qaşqay (2006). Solmaz Qaşqay. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. Bakı, Təhsil.
7. Varron (1938). Varron Mark Terensi. De lingua latina. London.
8. Varron (2020). Varron Mark Terensi. Latin dili haqqında. Bakı, Elm-Təhsil.
9. Абаев I. (1949). Абаев В.И. Осетинский язык и его фольклор. Ленинград, Наука.

10. Авраам Норов (1828). Авраам Норов. Путешествие по Сицилии. т. 1, Санкт-Петербург.
11. Армения и Рим (1843). Армения и Рим. Женская царства в Малой Азии. Санкт-Петербург.
12. Артамонов (1962). Артамонов М.И. История Хазар. Ленинград, изд-во Эрмитаж.
13. Архимандрит Иероним (1883). Архимандрит Иероним. Библейская археология, т. 1, Санкт-Петербург.
14. Асохик (1864). Асохик Степаннос Таронский. Всеобщая история. Москва.
15. Баскаков (1985). Баскаков Н.А. Имена собственных гуннов, болгар, хазаров, сабиров и аваров. Тюркология, Баку, Элм, №4.
16. Блейхштейнер (1936). Блейхштейнер Роберт. Субары древнего Востока в свете изучения Яфетидов. Язык и история. т. 1. Ленинград.
17. Вайнштейн (1909). Вайнштейн М.Б. История мироздания. Санкт-Петербург.
18. Вильгельм, Вагнер (1901). Вильгельм Вагнер. Эллада. Санкт-Петербург.
19. Играр, А. (1960). Играр Алиев. История Мидии Баку, изд-во Академии Наук Азербайджана.
20. История Агван (1861). История Агван Моисея Каганкатвацци. Санкт-Петербург.
21. История греческий произшествий (1824). История греческий произшествий. Москва.
22. История греческой литературы (1872). История греческой литературы. Санкт-Петербург.
23. История греческой произшествий (1824). История греческой произшествий. Москва.
24. История религии (1872). История религии и тайных религиозных обществ древнего и нового мира. ч. II, Санкт-Петербург.
25. Камерон, Чарлз (1939). Камерон Чарлз. Темпы Римлян. Москва, изд-во
26. Кемал, А. (1986). Кемал Алиев. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, Элм.
27. Кероп, Патканов (1879). Кероп Патканов. О минимом походе Тиклат Паласара к берегам Инда. Санкт-Петербург.
28. Краткая древняя география (1851). Краткая древняя география. Санкт-Петербург.
29. Краткий Албанско-русский словарь (1950). Краткий Албанско-русский словарь. Составители Р.Д. Кори и Д.И. Скенди. Москва.
30. Марр (1922). Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели. Москва.
31. Масперо (1911). Масперо М. Древняя история народов Востока. Москва.
32. Масперо (1916). Масперо Г. Ассирия. Москва.
33. Меликишвили (1960). Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва.
34. Меликсетбеков (1939). Меликсетбеков Л.М. Обзор источников истории Азербайджана. II, Баку.
35. Мещанинов (1932). Мещанинов И.И. Язык Ванских клинописных надписей. Ленинград.
36. Мифы народов мира I. (1980). Мифы народов мира. т. I, Москва, Энциклопедия.

37. Молчанова (1979). Молчанова О.Г. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск.
 38. Мурад Аджи (2007). Мурад Аджи. Дыхание Армагеддона. Москва, Хранитель.
 39. Описание Иудейской земли (1824). Описание Иудейской земли во время Иисуса Христа. Санкт-Петербург.
 40. Пиотровский (1944). Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван.
 41. Платон, І. (1860). Платон Ёселиани. Описание города Душета. Тифлис.
 42. Платон, І. (1866). Описани древности Тифлиса. Тифлис.
 43. Радлов (1989). Радлов В.В. Из Сибири. Москва, Главная Редакция Восточной Литературы.
 44. Силий, И. (2009). Силий Италик. Пуника Москва.
 45. Справочник личных имен (1987). Справочник личных имен. Москва.
 46. Тацит (1964). Публий Корнемий Тацит. Анналы. Москва.
 47. Трачевский (1889). Трачевский А. Древняя история. Санкт-Петербург.
 48. Хаханов (1897). Хаханов А.С. Очерки по истории грузинской словесности. вып. II, Москва.
 49. Хоренский (1808). Армянская история сочиненная Моисеем Хоренским. ч. I, Санкт-Петербург.
 50. Хоренский (1893). История Армении Моисея Хоренского. Москва.
 51. Чокан Валиханов (1984). Чокан Валиханов. Собрание сочинений. т. I, Алма-Ата.
 52. Шопен (1852). Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области к эпоху ея соединения к Российской Империи. Санкт-Петербург.
 53. Шопен (1866). Шопен И.И. Новые данные о Кавказе и его древних обитателей. Санкт-Петербург.
 54. Энеида (1933). Вергилий Публий Марон. Энеида. Москва-Ленинград.
 55. Энеида (1971). Вергилий Публий Марон. Энеида. Буколики. Георчики. Москва.
 56. Энеида. Вергилий Публий Марон. Энеида. Nəşr ili olan səhifə cırlılıb. III №-680.
 57. Эрнст Ренан. Эрнст Ренан. История первых веков христианства. Антихрист. Т. IV, Санкт-Петербург, nəşr ili göstərilməyib, III №-2750.
-

İTALİYA QƏDİM XƏRİTƏLƏRDƏ

RESENZİYALAR РЕЦЕНЗИИ REVIEWS

ŞƏLALƏ ANA HÜMMƏTLİ. TÜRK DÜNYASININ MÜMTAZ OĞLU SALMAN MÜMTAZ
«Улуу Тоолор», Бишкек, 2023, 128 s.

Azərbaycan ədəbiyyatına və mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş Salman Mümtaz özündən sonra elə bir zəngin xəzinə qoyub getmişdir ki, bu xəzinə Azərbaycan xalqının kimliyini, mənəvi dəyərlərini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəyərli alimin fəaliyyətinin, miras qoyduğu zəngin irsinin tədqiqatə böyük ehtiyacı vardır. Belə bir yükü öz üzərinə götürən tədqiqatçı, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəlalə Ana Hümmətli bu yaxınlarda sanballı bir kitab ərsəyə gətirmişdir.

Bişkekdə Türkdilli Dövlətlərin Siyasətinə Dəstək Fondunun sifarişi ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Türk dünyasının

mümtaz oğlu Salman Mümtaz” adlı bu kitab böyük Türk oğlu, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri, ədəbiyyatşünas, mətnşünas, dilçi, şair, publisist Salman Mümtazın (1884-1941) elmi yaradıcılığına həsr olunub. Kitabın elmi məsləhətçisi filologiya elmləri doktoru, professor Paşa Kərimov, rəyçiləri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mətanət Yaqubqızı və şərqşünas, böyük elmi işçi Hacı Mustafa Mailoğludur.

Kitabda Şəlalə Ana Hümmətlinin Salman Mümtazın elmi, ədəbi, əlyazma irsi ilə əlaqədar apardığı tədqiqatların nəticəsində aşkar etdiyi dəyərli faktlardan, xüsusilə, repressiya illərində itmiş və nəhayət, uzun illərdən sonra arxivlərdən hissə-hissə böyük bir qismini (70-ə yaxın şair barədə) tapdığı, toplayıb tədqiqatə cəlb etdiyi “100 şair” əsərindən bəhs edilir. Kitabda həmin təzkiyədən hissələr (10 şair barədə) ərəb qrafikalı əski əlifbamızdan transfoneliterasiya edilərək ixtisarla ilk dəfə oxuculara təqdim edilir. Eyni zamanda, Salman Mümtazın köhnə latın qrafikasında nəşrə hazırladığı, bu gündə məlum olmayan və dil tarixi baxımından dəyərli “Ədəbi lüğət”indən də bir hissə ilk dəfə müasir əlifbamızda çap olunaraq diqqətə çatdırılır. Qeyd edək ki, Salman Mümtaz bu lüğətdə atalar sözləri, “Dədə Qorqud”dan, klassiklərimizdən gətirilən nümunələrlə qarşılaşdırma yolu ilə qədim türk sözlərinin mənasını diqqət önünə çəkmişdir.

Şəlalə xanımın, böyük alimin oxuculara məlum olmayan əsərlərini ilk dəfə

transfoneliterasiya edərək ortaya qoyduğu “Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz” kitabı öz dəyəri və öz elmi çəkisi ilə seçilir. Müəllif kitabda ulu öndərimizin bir fikrini haqlı olaraq epigraf kimi vermişdir: “Ədəbiyyat, mədəniyyət... həmişə fədakarlıqdan doğan bir anlayışdır. Ədəbiyyatı, mədəniyyəti, bədii əsərləri, yüksək incəsənət nümunələrini yaradan insanlar həmişə fədakar olurlar” (Heydər Əliyev). Doğrudan da, bütün həyatı ilə ədəbiyyat, mədəniyyət sahəsində zəngin irs qoyub gedən türkçü alim Salman Mümtaz, ulu öndərimizin də söylədiyi kimi əsl elm fədaısıdır.

Şəlalə xanım Salman Mümtaz irsinə o qədər dərin sevgi ilə yanaşmışdır ki, bu axtarış işlərində onun üçün Salman Mümtaz qapıları taybatay açılmışdır, desək, bizcə, yanılmarıq. Bu axtarış işində böyük səbr, böyük səy və böyük enerji sərf olunmuşdur. Axtara-axtara daha dərin qatlara enən tədqiqatçı-alim Salman Mümtaz yaradıcılığında qaranlıq və sirr qalan məqamları ortaya çıxara bilmişdir. Bu araşdırmalar onun ədəbiyyatşünaslığımız və dilçilik elmimizə yeni töhfələri kimi dəyərləndirilə bilər.

Əlyazmalarla işləməyin nəticəsi heç kəsə məlum olmayan naməlum tapıntıların əldə olunması sevincini yaşamaqdır - Bu sevinci yaşayan ancaq bu işi görən nadir adamlardır, desək, yanılmarıq. Bu sözləri Şəlalə xanıma da aid edərdik.

“Ön söz”də Salman Mümtazın folklorşünaslıq fəaliyyətindən də xüsusi bəhs edən müəllif, bu böyük alimin hələlik əldə edilməyən, itmiş “Şəki savları” əsəri barədə də yeni və dəyərli faktları diqqətə çatdırmışdır. “Şəki savları”ndan bəhs edərkən

folklorşünas Rza Xəlil və Afaq Ramazanovaın Salman Mümtazla əlaqədar birgə tərtib etdiyi kitabının da adının çəkilməsi təqdirəlayiqdir.

Qeyd edək ki, transfoneliterasiya, tərtib və “Salman Mümtaz: özü və sözü” adlı geniş və sanballı ön sözünün müəllifi olduğu “Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz” kitabına yazdığı “Bir neçə söz”də Şəlalə Ana Hümmətli hələlik kiçik bir hissəsini təqdim etdiyi bu iki qiymətli əsəri (“100 şair” və “Ədəbi lüğət”) qarşıdan gələn yubiley ilində (2024-cü ildə Salman Mümtazın anadan olmasının 140 ili tamam olur) tam şəkildə nəşrə hazırlayaraq yubiley hədiyyə etmək arzusunda olduğunu bildirmişdir. Kitabı nəşr edən və daha sonra onu qırğız və rus dillərinə də tərcümə etdirməyi nəzərdə tutan Fondun bu təşəbbüsü də olduqca təqdirəlayiqdir.

XX əsrin 30-cu illər repressiyasının qurbanlarından olan, Vətəninə, millətini bütün varlığı ilə sevən, ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində misilsiz xidmətlərlə seçilən mümtaz bir insanın, fədakar bir şəxsiyyətin – Salman Mümtazın yaradıcılığına həsr olunmuş bu kitabın qardaş Qırğızıstanda, Bişkekdə nəşri Türkdilli Dövlətlərin Siyasətinə Dəstək Fondunun gözəl bir töhfəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Şəlalə Ana Hümmətlinin “Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz” adlı, yeniliklərlə zəngin, dəyərli kitabı Salman Mümtazın gizli qalmış irsinin öyrənilməsində bir mayakdır. Şəlalə xanıma gələcək tədqiqatlarında uğurlar, getdiyi bu yolda bitib-tükənməyən qüvvə, böyük enerji arzu edirik.

*Mətanət Yaqubqızı**

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Folklor İnstitutu, aparıcı elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: matanatyaqubqizi@gmail.com

ELMİ HƏYAT
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE

19 dekabr 2023-cü ildə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli Türkiyə Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Ali Qurumunun qərarı ilə Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü seçilmişdir. Professor Nadir Məmmədli Türkiyə-Azərbaycan elmi-mədəni əlaqələrinin bundan sonra daha da genişləndirilməsi istiqamətində görülməli işlər barədə danışmış və bir çox layihənin həyata keçiriləcəyini bildirmişdir.

Dilçi alim rəhbərlik etdiyi müəssisə və Türk Dil Qurumu arasında formalaşan dostluq münasibətini yüksək qiymətləndirmiş, Türkiyə Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Ali Qurumunun başqanı professor Derya Örs, Türk Dil Qurumunun başqanı professor Osman Mertə təşəkkür etmişdir.

Sentyabrın 26-da AMEA-nın Rəyasət Heyətinin binasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının və Türkiyənin Atatürk Kültür, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun tərkibinə daxil olan Türk Dil

Qurumunun təşkilatçılığı ilə Ümummillî Lider Heydər Əliyevin və Türkiyə Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr edilmiş “Uluslararası Oğuz Türkcəsi Konfransı” keçirilib.

27 sentyabr 2023-cü ildə Əhməd Yasəvi Universiteti Avrasiya Araşdırmalar İnstitutunun təşkilatçılığı ilə Qazaxıstanda Mehmet Akif Ersoyun 150 illiyinə həsr olunmuş! “Özəl türkün ruhunu açan şair” mövzusunda - panel iclası keçirilmişdir. Türksoy Yazarlar Birliyinin sədri Uluqbek Esdaulet, TÜRKSOY-un baş katibi Sultan Raev (on-line), Ankara Sosial Elmlər Universitetinin rektoru Musa Kazım Arıcanın moderatorluğu ilə Qazaxıstan Respublikasının Milli

Kitabxanasında keçirilən tədbirdə Türkiyə Respublikasının Almatıdakı baş konsulu Evren Müderrisoğlu, Qazaxıstan Yazıçılar Birliyinin sədri Mereke Kulkenov, Əhməd Yasəvi Universiteti Avrasiya Araşdırmalar İnstitutunun direktoru Dr. Suat Bəylur məruzə etmişlər. Qazaxıstan Universitetinin professor-müəllim heyətinin çıxış etdikləri panel-iclasda tələbələr də iştirak etmiş, istiqlal şairi Mehmet Akif Ersoyun qazax dilinə tərcümə olunmuş şeirlərini söyləmişlər.

27 sentyabr 2023-cü ildə istiqlal şairi Mehmet Akif Ersoyun anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş tədbir TÜRKSOY, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, TİKA, Xəzər Universiteti, Türkiyə Yazarlar Birliyi, Ankara Sosial Elmlər Universitetinin təşkilatçılığı ilə Xəzər Universitetində keçirilmişdir.

Xəzər Universitetinin rektoru və Qəyümlər Şurasının sədri professor Hamlet İsaخانlı, Ankara Social Elmlər Universite-

tinin rektoru, Türkiyə Yazışılar Birliyinin sədri Musa Kazım Arıcan, millət vəkili Fazil Mustafa, Türkiyə Yazarlar Birliyinin Fəxri sədri Mehmet Doğan və digər elm adamları, tədqiqatçıların iştirakı ilə keçirilən tədbirdə Mehmet Akif Ersoy və onun əsərləri barədə məruzələr edilmişdir. Xəzər Universitetinin Musiqi və Gözəl Sənətlər şöbəsinin rəhbərliyi, Universitetin Folklor Qrupu, Kamera Orkestrinin yer aldığı konsert proqramı ilə tədbir başa çatdırılmışdır.

Sentyabrın 29-da AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Türkiyə Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiya keçirilib.

İclası giriş sözü ilə açan institutun baş direktoru, professor Nadir Məmmədli bildirib ki, 2023-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 ili tamam olur. Bu əlamətdar yubiley təkcə qardaş Türkiyə

üçün deyil, bütün Türk dünyası üçün qürur mənbəyi olan bir tarixdir. Professor vurğulayıb ki, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri milli, mənəvi və mədəni dəyərləri ilə bir-birinə eyni köklərlə bağlı olan xalqlarımızın iradəsindən qaynaqlanır. Hazırda dünyada bir-birinə bu qədər yaxın olan ikinci bir nümunə göstərmək mümkün deyil.

Məruzələrdə bildirilib ki, türk dilinin inkişafında dönmüş mərhələsi Cümhuriyyət dövrünə aiddir. Türkiyə Cümhuriyyət elan olunduqdan sonra dildə əsaslı islahatlar keçirilməyə başlandı. “Dil inqilabı” adı altında keçirilən bu islahatların gedişində türk dilinin əlifbası dəyişdirilmiş, ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçilmiş, “Osmanlı dili”, “Osmanlıca” terminləri “Türk dili”, “Türkçe” ilə əvəz olunmuşdur. Qardaş ölkədə XX əsrin əvvəllərində dil məsələləri si-

yasi məsələlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Dövrün ziyalıları dərk edirdilər ki, başqa dillər kimi türk dili də inkişaf etməli, ədəbi dil normalarına əsaslanan ana dili olmalıdır. Qeyd olunub ki, 1920-30-cu illərdə geniş mətbuat şəbəkəsinin fəaliyyət göstərməsi, məktəb sisteminin genişləndirilməsi ilə əlaqədar dərsliklərin yazılması ədəbi dil normalarının təkmilləşdirilməsini, yaxud yeni normanın təşkilini tələb edirdi.

24-26 oktyabr 2023-cü il tarixində Türkiyənin İstanbul şəhərində Elginkan Vəfinin təşkilatçılığı ilə keçirilən “6-cı Uluslararası Türk dili və Edebiyatı – Türkiye Cümhuriyyətinin Yüzüncü Yılında Türk Edebiyatı Kurultayı” keçirilmişdir. Qurultaya dəvət almış Azərbaycan alimləri: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru professor Nadir Məmmədli, Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri dosent Gülnarə Əliyeva, professor Bədirxan Əhmədli, dosent Cavidə Məmmədova və Nizami Vəliyev məruzələr etmişlər.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor Nadir Məmmədlinin “Atatürkün konsepsiyasının ideologu - İsmayıl Hikmət” mövzusunda məruzəsi xüsusi maraqla qarşılanmışdır.

Professor Nadir Məmmədli İsmayıl Hikmətin türk ədəbiyyatı tarixinə və nəzəri məsələlərinə dair tədqiqatlarının Azərbaycanda geniş yayılması və türk xalqların ədəbiyyatını qarşılıqlı əlaqədə araşdırmaqla yeni ədəbiyyatşünaslar nəslinin yetişməsində müstəsna xidmətlərindən danışmış, “İsmayıl Hikmətin ideoloji tendensiyası türkdilli xalqların ədəbi-mədəni fikrinə münasibətinin siyasi ifadəsidir” – fikri ilə ümumtürk ədəbiyyatı düşüncə tarixinin 1920-ci illərdəki mərhələsinin daha dərinədən öyrənilməsinə ciddi elmi istiqamət verə bildiyini qeyd etmişdir.

Qurultayda digər xarici ölkələrdən (Macarıstan, Özbəkistan, Albaniya, Qazaxıstan və s.) dəvət almış alimlər də iştirak etmişdir.

Qurultay çərçivəsində “Cümhuriyyət dövrü karikaturalarında ədəbiyyatçılarımız və ədəbiyyatımız” sərgisi təşkil olunmuşdur.

2023-cü il 27 oktyabrda Türk akademiyası və Türk Dil Qurumunun təşkilatçılığı ilə Almatıda Əl-Fərabi adına Universitetdə “Ortaq türk əlifbasının bütünləşdirici rolu: elmi və sosial yönəri” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransda Türk Akademiyasının prezidenti Şahin Musayev, Milli Məclisin deputatı, Atatürk Mərkəzinin rəhbəri akademik Nizami Cəfərov, AMEA Dilçilik İnstitutu-

nun direktoru, professor Nadir Məmmədli iştirak etmişdir.

Giriş nitqində Şahin Mustafayev türk xalqlarının latın qrafikası əsasında ortaqlıq əlifbaya keçid məsləsinin ilk dəfə Bakıda keçirilmiş Türkoloji Qurultayda müzakirəsini vurğulamış və bütün türk dövlətləri üçün vahid sistemin işlənilib tətbiq edilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Akademik Nizami Cəfərov “Türk dillərinin latın qrafikalı əlifbasında unifikasiya” mövzusunda mə-

ruzə etmiş, hər bir xalqın öz milli varlığını, adət-ənənələrini, milli mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamasının vacibliyini diqqətə çatdırmışdır. AMEA Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor Nadir Məmmədli “Ortaq türk əlifbası” mövzusunda məruzədə ortaq əlifbanın tarixi əhəmiyyətindən danışmışdır. Professor Türk dünyası üçün son dərəcə zəruri olan bu problemin həllinin bütün ziyalıların, xüsusilə türkoloqların qarşısında duran əsas məsələ olduğunu xüsusi qeyd etmişdir: “Əlifba hər bir xalqın varlığını, mövcudluğunu təsdiq edən əsas

amillərdəndir – ortaq əlifba müstəqil dil siyasətində sosial inkişaf vasitəsidir, türk xalqlarının ümumi mədəniyyətinin inkişafında müstəsna rola malikdir... Türkdilli xalqlar üçün hazırlanmış ortaq əlifba bütün dünyanın marağına səbəb olacaq universal əlifba probleminin həllində irəliyə atılan addımdır”.

Yekun olaraq “Ortaq türk əlifbasının bütünləşdirici rolu: elmi və sosial yönləri” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda qazaxların latın qrafikalı əlifbaya keçidi qəbul edilmişdir.

Noyabrın 22-də AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında Qırğız-Türk Manas Universitetinin Türkiyə üzrə rektoru, professor Alpaslan Ceylan ilə görüş keçirilib. Görüşdə AMEA-dan və respublikanın ali təhsil ocaqlarından nümayəndələr iştirak ediblər.

Təqdimat mərasimində çıxış edən AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli Türkiyə və Qırğızıstanın birgə universiteti olan Manas Universitetinin ortaq dəyərlərimizin qorunub öyrənilməsi barəsində əhəmiyyətini diqqətə çatdırıb.

O, Qırğız-Türk Manas Universitetinin son illərdə Qırğızıstan, Türkiyə və Azərbaycan universitetləri ilə geniş əlaqələr qurduğunu və birgə layihələr həyata keçirdiyini qeyd edib. AMEA rəhbəri Türk dünyasının

ortaq dəyərlərinə dair layihələrin xüsusi önəm daşdığını və bu layihələrin Türk dövlətləri arasında əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etdiyini vurğulayıb.

Son illərdə Türk dövlətlərində bütün istiqamətlər üzrə inkişafın, irəliləyişin hökm sürdüyünü söyləyən AMEA prezidenti həm də bildirib ki, Beynəlxalq Türk Akademiyası tərəfindən “Ortaq Türk tarixi”, “Ortaq Türk ədəbiyyatı” və “Türk dünyasının coğrafiyası” dərslərləri hazırlanıb, o cümlədən ortaq türk terminologiyası ilə bağlı layihə icra olunub, Türk dünyası arxeoloqlarının toplantısında Türk Dünyası Arxeoloqları Birliyi yaradılıb, eləcə də Türk dünyasını əhatə edən Tarixçilər Cəmiyyəti təsis olunub və digər layihələr həyata keçirilib.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli 2 dekabr tarixində Türkiyə Elmi və Texnoloji Araşdırmalar Qurumunun (TÜBİTAK) başqanı, professor-doktor Hasan Mandalla görüşüb. TÜBİTAK-ın Ankara Mərkəzi ofisində keçirilən görüşdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə TÜBİTAK arasındakı əlaqələrin müasir vəziyyətindən və inkişaf perspektivlərindən bəhs edilib.

Görüş zamanı AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli TÜBİTAK-ın ULAKBİM – Dərgi Parkı İnstitutu ilə rəhbərlik etdiyi elmi qurum arasında əlaqələrin inkişaf etməkdə olduğunu bildirib, Dərgi Park – ULAKBİM-in başqanı Mehmet Mirat Satoğlunun AMEA-ya səfəri zamanı önəmli müzakirələrin aparıldığını və müvafiq qərarların qəbul edildiyini minnətdarlıqla qeyd edib.

Tərəflər 2024-cü ildə ULAKBİM layihəsindən başqa, daha 5 istiqamət üzrə - süni intellekt, ortaq elmi layihələrin qarşılıqlı surətdə dəstəklənməsi, seysmologiya, arxeologiya, karbon-14 analizlərinin aparılması istiqamətlərində əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması ilə əlaqədar məsələləri müzakirə ediblər. Genişlənməkdə olan əlaqələrin daha səmərəli şəkildə qurulması üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında TÜBİTAK-ın AMEA ofisinin yaradılmasının məqsədəuyğunluğu nəzərə çatdırılıb.

TÜBİTAK başqanı, professor Hasan Mandal Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə genişlənməkdə olan əlaqələrin Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində elmin rolunun daha da artmasına səbəb olacağını qeyd edərək ortaq layihələrə dəstək veriləcəyini diqqətə çatdırıb.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə TÜBİTAK arasında yeni Anlaşma memorandumunun imzalanması qərara alınıb.

Dekabr ayının 5-ində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli Türkiyə Elmlər Akademiyasının (TÜBA) Baş Assambleyasında iştirak və çıxış edib.

Türkiyə Elmlər Akademiyası Baş Assambleyasının Türkiyə Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr edilmiş açılış iclasını TÜBA-nın başqanı, professor Müzəffər Şəkər açıb. AMEA prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli yubiley iclasında "Azərbaycan və Türkiyənin inkişafında "Bir millət – iki

dövlət" modeli" mövzusunda məruzə ilə çıxış edib.

Bundan başqa, TÜBA-nın yubileyi mərasimində Qazaxıstan, Rumıniya, Bosniya və Herseqovina Elmlər Akademiyalarının rəhbərləri də çıxış ediblər.

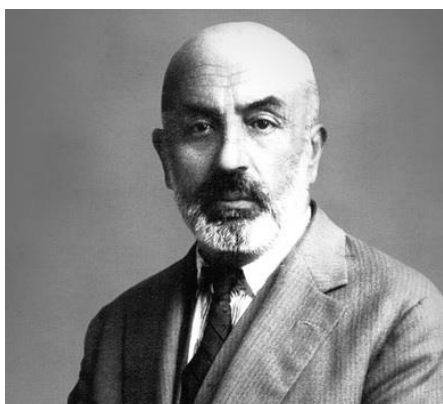
Eyni zamanda, iclasda əlavə olaraq İsrail-Fələstin münasibətlərindən bəhs edən bir məruzə dinlənilib.

Baş Assambleyanın iclasında Türkiyə Elmlər Akademiyasının həqiqi və müxbir üzvlüyünə seçkilər keçirilib.

Könül Mirzəyeva

PERSONALİA
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALIA

MEHMET AKİF ƏRSOY – 150

Mehmet Akif Ərsoy 1873-cü ildə İstanbulda anadan olmuşdur.

İlk təhsilini Əmir Buxari məhəllə məktəbində, 3 il sonra isə ibtidai məktəbdə təhsil almışdır. 1892-ci ildə Fateh məktəb rüştiyyəsində orta təhsilə başlamışdır. Eyni zamanda Fateh məscidində fars dili dərslərinə də gedirdi. Dil dərslərinə maraq göstərən Mehmet Akif türk, ərəb, fars və fransız dillərini mükəmməl öyrənir.

Rüştiyyəni bitirdikdən sonra atasının dəstəyi ilə Mülkiyə İdadisinə yazılır. 1888-ci ildə atasının vəfatı, daha sonra Fatehdəki evlərinin yanması ilə əlaqədar olaraq Mehmet Akif təhsilini yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qalır. Həmin illərdə yeni açılan Kənd təsərrüfatı və Baytar məktəbinə daxil olur və 1893-cü ildə həmin məktəbdə təhsilini bitirir. Məzun olduqdan sonra 6 ay ərzində “Qurani-Kərim”i əzbərləyib hafız olur.

1893-1913-cü illərdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində məmur vəzifəsində çalışır.

Vəzifəsinin icrası ilə əlaqədar Rumeli, Anadolu, Albaniya və Ərəbistanda yoxlanışlarda olur. Həmin ərəfələrdə atasının doğulduğu Peç şəhərinə gedir, əmiləri ilə də görüşür.

Mehmet Akifin ədəbiyyata olan marağı hələ Mülkiyyə İdadisində təhsil aldığı illərdə yaranmışdır. Şeir və məqalələri “Sərvəti Fünun” jurnalında dərc edilmişdir.

1906-cı ildə İstanbulda Halkalı Əkinçilik və Baytar məktəbində, 1907-ci ildə Fermer Makinist məktəbində türk dili müəllimi təyin edilmişdir. 1907-ci ilin noyabr ayından Darülfünunda Osmanlı ədəbiyyatı kurslarında dərs keçməyə başlamışdır.

İkinci Məşrutənin Mehmet Akifin həyatına ən böyük təsiri nəşriyyat dünyasına addım atması oldu. Əvvəllər bəzi şeir və məqalələri bir neçə qəzet və jurnallarda çap olunsada, uzun müddət idi ki, dərc olunmurdu. 1908-ci ildən dostu Əşrəf Fərhan və Əbülula Mardin tərəfindən nəşr olunan “Sırat-ı Müstəqim” jurnalında baş yazar (redaktor) təyin edildi. İlk nömrəsində “Fateh məscidi” şeiri çap edildi. 1912-ci ildən etibarən jurnalın “Səbilür-Rəşad” adı ilə nəşri davam etdirilir. Mehmet Akifin bütün şeir və məqalələri, demək olar ki, bu jurnallarda çap olunmuşdur.

1910-cu ildə Alban qiyamı Mehmet Akifi çox üzür. 1914-cü illərin əvvəllərində iki aylıq müddətə Misir və Mədinəyə səyahət edir və bu səfərlə bağlı xatirələrini “Əl-ukşurda” şeirində qələmə alır.

1913-cü ildə qurulan Milli Müdafiə dənəyinin nəşriyyat şöbəsində Əbdülhaq

Hamid Tərxan, Mahmud Əkrəm, Süleyman Nazif, Cənab Şəhabəddin ilə birlikdə çalışır.

1913-cü il 2 fevralda Bəyazid, 7 fevralda Fateh məscidinin kürsüsündən xalqı vətəni qorumağa çağırır.

... Balkan müharibəsindən sonra Mehmet Akif nəşrləri hökumətə qarşı olduğu üçün aldığı xəbərdarlıqların nəticəsi olaraq Darülfünundakı (1914) vəzifəsindən istefa verdi.

1914-cü ildə Təşkilat-i Məxsusanın təklifi ilə islam birliyi qurmaq istəyən tunisli Şeyx Salih Şərif ilə Almanıyanın Berlin şəhərinə gedir. Almanlar tərəfindən əsir götürülən müsəlmanların düşərgələrinə gedir, müsəlman məbusları maarifləndirməyə çalışır. Fransız ordusundakı müsəlmanlar üçün ərəbcə yazdığı bəyannamələri cəbhələrə təyarrərlərdən atılırdı.

1916-cı ilin əvvəllərində Təşkilat-i Məxsusa tərəfindən Ərəbistana göndərilir. Onun vəzifəsi bu ərazilərdəki ərəbləri Osmanlıya qarşı ayağa qaldıran (provakator) ingilis təbliğatına qarşı əks-təbliğat aparmaq idi. Berlində olarkən Mehmet Akif Çanaqqala müharibəsi xəbərini həyəcanla izləyirdi. Bir il iki ay davam edən müharibənin zəfər xəbərini Ərəbistanda olarkən alır və aldığı şad xəbərdən ilhamlanaraq “Çanaqqala dastanı”nı yazır. Ərəbistandan qayıtdıqdan sonra iki ay Livanda yaşayan Mehmet Akif “Nəcid çöllərindən Mədinəyə” şeirini qələmə alır.

1918-ci ildə Livanda yaşayan Mehmet Akif Məkkə Əmiri Şərif Əli Heydər paşanın dəvəti ilə paşanın dəvəti ilə Şeyxülislama bağlı Darül-Hikmət-i-İslamiyyə cəmiyyətinin baş katibi vəzifəsinə təyin edilir. Əhməd Cövdət Paşa, Mustafa Səbri Əfəndi və Səid Nursi kimi adların Osmanlı dövlətində və digər islam ölkələrində ortaya çıxacaq dini məsələləri həll etmək üçün Səid Halim Paşanın “İslamlaşmaq” adlı əsərini tərcümə edir.

Bu dövrdə türk xalqı İstiqlaliyyət müharibəsinə başlamışdı. Bu hərəkətdə iştirak etmək üçün Mehmet Akif Balıkesirə gedir. 1920-ci ildə Balıkesir Ulu məscidində xütbə

oxuyur. Xalqın diqqətini görüb bir çox yerdə xütbə oxumağa davam edir. Daha sonra İstanbula qayıdır. 1920-ci ildə Türkiyə İstiqlaliyyət müharibəsinə verdiyi dəstək səbəbindən Darül Hikmət-i-İslamiyyə cəmiyyətinə vəzifəsindən azad edilir.

İstanbulda sərbəst hərəkət edə bilməyən Mehmet Akif Anadoluya gedir – “Səbilür-Rəşad”ın Ankara şöbəsi üçün Mustafa Kamal Paşadan dəvət gəlmişdi. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin açılışdan bir gün sonra Ankaraya gəlir. Milli mübarizəyə şair, natiq, jurnalist və siyasətçi kimi qatılır. Bir müddət sonra ailəsi də Ankaraya köçür.

Ankaraya gəldiyi gün Mustafa Kamal Paşa Konya valisinə teleqram göndərərək Mehmet Akifin Burdur millət vəkili seçilmək istədiyini söyləyir. 1920-1923-cü illər ərzində I Türkiyə Böyük Millət Məclisində vəkil olaraq iştirak edir. Onun adı Parlament qeydlərində “Burdur millət vəkili və islam şairi” kimi xatırlanır.

Milli Təhsil naziri Həmdullah Sübhü Tanrıövrin təkidli ilə Mili Marş yarışmasına qatılmağa razı olur.

Mehmet Akif müsabiqəyə qatıldıqdan sonra bir çox şair iştirakdan imtina edir. Şairin ordiya həsr etdiyi Türk İstiqlal Marşı Sırat-i Müstəqim və Hakimiyyəti Milliyyədə yayımlanır. Həmdullah Sübhü tərəfindən parlamentdə oxunulub, ayaq üstə dinlənildikdən sonra 12 mart 1921-ci ildə Milli İstiqlal Marşı olaraq qəbul olunur. Müsabiqədə iştirak edən qalib üçün ayrılmış pul mükafatını Mehmet Akif Ərsoy Türk Qırmızı Aypara Cəmiyyəti nəzdində cəbhəyə paltar tikən Darül Məsai Vəqfinə bağışlayır.

“İstiqlaliyyət” medalı ilə təltif olunan Mehmet Akif 1922-ci ildə səhhəti ilə əlaqədar millət vəkilliyindən istefa verir. Bir müddət sonra (1926-cı ildən) qışları Misirdə keçirən Mehmet Akif İstanbula qayıtmır. Mehmet Akif Abbas Həlim Paşanın dəvəti ilə Misirə getməli olur. Getməzdən öncə isə Dini İşlər Müdirliyi ilə “Qurani-Kərim”in tərcüməsini hazırlamaq üçün müqavilə imzalayır.

1925-1936-cı illərdə Misirdə “Qurani-Kərim”i tərcümə etməklə yanaşı, Qahirədə “Cəmiyyə-tül-Misriyyə” Universitetində türk dili və ədəbiyyatından dərs də deyir.

1932-ci ildə müqaviləsinə xitam verilir.

Mehmet Akif Ərsoy öz yazılarını dostu Yozqatlı İhsan Əfəndiyə verir və geri dönmədiyi təqdirdə yazılarının yandırılmasını tövsiyə edir. Bir müddət Livanda yaşayan Mehmet Akif daha sonra Misirə gəlir

və 1936-cı ilin iyun ayında müalicə üçün İstanbula qayıdır.

Mehmet Akif Ərsoy 27 dekabr 1936-cı ildə İstanbuldakı mənzilində vəfat etmişdir.

1924-cü ildə Mehmet Akif Ərsoyun “Səfahət” adlı ən məşhur əsəri Türkiyədə nəşr edilmişdir. Bu toplu 8 kitabdan ibarətdir. Lakin İstiqlal Marşı bu topluya daxil edilməyib. Səbəbini isə özü belə izah etmişdir: “Çünki mən onu millətimin qəlbinə gömdüm”.

*Könül Mirzəyeva**

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Elmi nəşrlər şöbəsinin müdiri.
E-mail:konulmirzeyay190@gmail.com

TEYMUR KƏRİMLİ – 70

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində klassik ədəbiyyatın görkəmli tədqiqatçıları sırasında akademik Teymur Kərimlinin özünəməxsus yeri vardır. Teymur Kərimli qədim dövr və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının böyük tədqiqatçıları nəslinin yeni tarixi mərhələdəki tanınmış nümayəndəsidir. Ölkəmizin müstəqillik epoxasında Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədqiqi, nəşri, tədrisi və təbliği sahəsində Teymur Kərimlinin ardıcıl və səmərəli fəaliyyəti qabarıq şəkildə nəzərə çarır.

AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Həşim oğlu Kərimli 1953-cü il oktyabrın 2-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayonunun ucqar dağ kəndlərindən və Kiçik Qafqazın ən uca zirvələrindən biri olan Qazangöldəyin ətəyində, Ordubad Göygölünün sahilində yerləşən Nürgüd kəndində anadan olub. 1960-1964-cü illərdə Nürgüd kənd ibtidai məktəbində oxuyan Teymur Kərimli təhsilini Sumqayıt şəhər 12 saylı məktəbində və Bakıda riyaziyyat təmayüllü 5 saylı internat-məktəbdə davam etdirmiş, orta məktəbi qızıl medalla bitirmişdir (1970). Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini

bitirdikdən sonra (1975) təyinat üzrə Kəlbəcər qəsəbə 2 saylı orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi olaraq pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Daha sonra AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında təhsil alıb (1977-1980), “Nizamidə tarixin romantik qavrayışı (“Yeddi gözəl” poeması üzrə)” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası (1983) elmi ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olub. “Nizami yaradıcılığında tarixi şəxsiyyət və tarixi hadisə ideya-estetik qayenin konteksti və yardımçısı kimi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiəsi (2003) ilə o, böyük elmdə öz mövqeyi olan yeni Nizamişünaslar nəslinin istedadlı nümayəndəsi kimi tanınmışdır. Hazırda Teymur Kərimli özünəməxsus ənənələri olan Azərbaycan nizamişünaslığını ölkəmizdə və xaricdə layiqincə təmsil edir. Sonrakı dövrdə meydana çıxmış görkəmli Azərbaycan şairləri Məhəmməd Füzuliyə, İmadəddin Nəsimiyə həsr edilmiş tədqiqatları ilə o, bütövlükdə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ardıcıl və yorulmaz tədqiqatçısı kimi özünü təsdiq etmişdir.

Göründüyü kimi, akademik Teymur Kərimli əsasən qədim dövr və orta əsrlər ədəbiyyatı üzrə ixtisaslaşmış görkəmli müəssisdir. Teymur Kərimlinin Nizami Gəncəviyə aid tədqiqatlarında bu böyük sənət dühasının əsərləri onun özünəqədərki tarixlə və öz dövrünün tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri ilə birlikdə öyrənilmişdir. Teymur Kərimli qüdrətli sənətkar olan Nizami Gəncəviyə dahi şair olmaqdan başqa, həm də böyük tarixi şəxsiyyət kimi yüksək qiymət vermişdir. Teymur Kərimliyə görə, Nizami Gəncəvinin ölməz “Xəmsə”si yazıldığı dövrə qədərki möhtəşəm hadisələrin və şəxsiyyətlərin böyük ədəbiyyat vasitəsi ilə yazılmış tarixi, yarandığı dövrün isə müəmməl ədəbi salnaməsidir. Böyük şairin

“Xəmsə”yə daxil olan poemalarında haqqında məlumat verdiyi bir çox hadisələri və şəxsiyyətlərlə əlaqədar tarixləri dəqiqləşdirmək üçün Teymur Kərimli qədim tarixi qaynaqlara, mötəbər təzkirələrə, nadir əlyazmalara müraciət etməklə tarix elmi və mətnşünaslıq sahəsi üçün də əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Ərəb və fars dillərini bilməsi, müxtəlif xətt növlərində yazılan əlyazmaları, divan nüsxələrini oxumaq səriş-təsinə malik olması Teymur Kərimlinin nizamişünaslıq tədqiqatlarında ədəbi-nəzəri düşüncə ilə tarixi təfəkkürün sintezi əsasında formalaşan qənaətlərin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, Teymur Kərimli tarixçi biliklərinə malik olan geniş dünyagörüşlü ədəbiyyatşünas alim səviyyəsində diqqəti cəlb edir.

2002-ci ildə işıq üzü görmüş “Nizami və tarix” monoqrafiyasında qarşıya qoyduğu və həll etdiyi elmi problemlər haqqında söz açan müəllif yazır: “Nizami yaradıcılığında tarixi şəxsiyyət və tarixi hadisə problemlərini müasir ədəbiyyatşünaslığın və tarixşünaslığın işığında nəzərdən keçirmək, indiyə qədər vulqar-sosioloji planda araşdırılmış problemlərə bir daha qayıtmaq və onlara obyektiv qiymət vermək, bizə qədər salınmış cığıruları genişləndirmək, şairin öz sözləri ilə desək, “ləl qırıntılarından nə isə yonmaq” məqsədilə yazılmış bu monoqrafiyada əsas məqsəd kimi dahi həmyerlimizin ölməz sənətinin global əhəmiyyətini daha bir rakursdan açmaq qarşıya qoyulmuşdur. Nizami və tarix probleminin araşdırılmasında indiyə qədər nəzərdən qaçmış bəzi problemlər – məsələn, Nizaminin həтта tarixi olmayan mövzuda da tarixilik məsələlərini qoyub həll etməsi, bütün yaradıcılığının ana xəttini tarixiliyin təşkil etməsi, fərdin özünü də bəşər tarixi kontekstində götürməsi, şairin əsərlərində real tarixlə mifik-mistik-romantik tarixin çulğışaraq ümumi ana məqsəddə xidmət etməsi, Nizami poetik sənətinin tarixiliyi və Nizaminin tarixi poetikası problemi və s. və i.ə. açıqlanması vacib mətləblər monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. İmkan daxilində onları həll et-

məyə, heç olmasa, bu məqsəddə yaxınlaşmağa çalışdıq”. “Nizami və tarix” monoqrafiyasını oxuduqca bu çalışqanlığın uğurlu nəticələr verdiyinin şahidi oluruq. Monoqrafiyada ilk dəfə problem kimi meydana qoyulmuş “Nizami və tarix” məsələsi müasir ədəbiyyatşünaslıq təfəkkürü və zəngin ədəbi-tarixi qaynaqlar əsasında tədqiq olunub ümumiləşdirilmişdir. Bununla Teymur Kərimli Azərbaycan Nizamişünaslıq elmində yeni istiqamət açmışdır. Belə ki, Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdırılarkən əsasən onun məşhur “Xəmsə”sindən ədəbiyyat hadisəsi kimi bəhs edilmişdir. Teymur Kərimli isə Nizami Gəncəvini tədqiq edərkən ədəbi istiqamətlə paralel şəkildə tarixi yanaşmaları da əsaslı şəkildə təhlildən keçirmişdir. Beləliklə, qüdrətli şair və mütəfəkkir kimi qəbul edilən Nizami Gəncəvi həm də tarixi biliklərə dərinədən bələd olan böyük tarixçi miqyasında da təqdim olunmuşdur.

Akademik Teymur Kərimlinin “Nizami yaradıcılığında tarixi şəxsiyyət və tarixi hadisə ideya-estetik qayənin konteksti və yardımçısı kimi” mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası alimin bundan əvvəlki “Nizami və tarix” mövzusunda tədqiqatlarının daha da dərinləşdirilmiş və genişləndirilmiş variantıdır. Müəllif elmi əsərində əvvəlki araşdırmalarındakı elmi müddəaları və tarixi baxışları dəqiqləşdirmək, mahiyyəti daha əsaslı şəkildə təqdim etməklə bərabər, Nizami Gəncəvinin adını çəkdiyi, yaxud haqqında qısa məlumat verdiyi onlarla tarixi şəxsiyyət, naməlum simalar və tarixi hadisələr ətrafında tədqiqat apararaq problemin miqyasını genişləndirmişdir. Xüsusən, onun Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemadakı tarixi şəxsiyyətlər və tarixi hadisələr haqqındakı tədqiqatları böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkirinin geniş elmi dünyagörüşü, bilik və məlumat zənginliyi, mütaliə dairəsi, qaynaqlara, yaxın ünsiyyətdə olduğu müasirlərinin haqqında mükəmməl elmi təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Ən başlı-

cası isə əldə edilən yeni tarixi məlumatlar bütövlükdə Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığını xüsusən də məşhur “Yeddi gözəl” poemasını daha dərindən, əslində yenedən başa düşməyə və qiymətləndirməyə əsas verir. Beləliklə, akademik Teymur Kərimli Nizami Gəncəvi və tarix mövzusunun nəinki Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminə gətirmiş, bu mövzunun elmi sistemini yaratmışdır. Teymur Kərimlinin müxtəlif dillərdə çap olunmuş “Nizami və Şekspir” məqaləsi də Nizami Gəncəvi və dünya ədəbiyyatı mövzusu baxımından yeni elmi istiqamətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Nizami Gəncəvinin lirikasının tədqiqində də Teymur Kərimli öz sözünü demiş, dahi şairin qəzəlləri və qəsidələrini Azərbaycan lirik poeziyasının nadir poetik nümunələri kimi qiymətləndirmişdir. Akademik Yevgeni Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” monoqrafiyasının yenedən nəşr, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin latın qrafikası ilə çap edilərək müasirlərimizə çatdırılması, dahi şairin əsərlərinin dünyanın müxtəlif kitabxanalarında və muzeylərində saxlanılan əlyazmalarının ölkəmizə gətirilib tədqiqatə cəlb edilməsi sahəsində də akademik Teymur Kərimlinin özünəməxsus xidmətləri vardır. Beləliklə, Teymur Kərimli Azərbaycan Nizamişünaslıq elminin müasir mərhələdəki yaradıcılarından biri olmaqla mövqeyinə qalxmışdır.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin haqqındakı tədqiqatlarında Teymur Kərimlinin ədəbiyyatşünaslıq təcrübəsinin tarix yönü axtarışlarla və mətnşünaslıq işi ilə əlaqəli şəkildə təzahürü mövzunun, problemin köklü, əsaslı şəkildə təqdiminə şərait yaradır. Teymur Kərimli ustad Füzulinin tərcümeyi-halını, şairin qaldırdığı problemləri onun dövrü və mühiti fonunda təqdim etməklə sənətkar və zaman münasibətlərini tam və bütöv halda göstərə bilir, zəruri elmi ümumiləşdirmələr aparmağa nail olur. Xüsusi halda alimin belə bir fikri maraq doğurur ki: “Mövlana Məhəmməd Füzuli XVI yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının yetirdiyi elə nadir şəxsiyyətlərdəndir

ki, onun yaradıcılığı təkcə öz dövründə məşhur olmaqla qalmamış, həm də 500 ildən bəri türk dilinin anlaşıldığı bütün məkanlarda lirik-fəlsəfi poeziyanın irəliyə doğru inkişafında öz müsbət təsirini göstərmişdir. Füzuli insan həyatının məişət qayğılarını bu həyatın ülvi iç dünyasına transfer etməyin böyük ustasıdır”.

Füzulinin bədii irsinin transliterasiyası və nəşri məsələlərində isə Teymur Kərimli mükəmməl mətnşünaslıq bacarığına malik olduğunu nümayiş etdirir. Füzulinin müxtəlif əlyazma divanlarına bələd olan Teymur Kərimli vaxtilə şairin əski əlifba ilə nəşr olunmuş əsərlərinin də müqayisəsini apararaq yekun qənaətlərə gələ bilmiş, Füzuli babamızın şeirlərinin orijinalını mümkün olan əlyazmalarla tutuşduraraq ən azı mənanın-mətləbin məndə doğru-düzgün səslənməsinin təmin edilməsi baxımından ciddi əməliyyat işi həyata keçirmişdir. Bu məqamda Teymur Kərimlinin ümumiyyətlə klassik ədəbiyyata dərindən bələdliyi də öz sözünü demişdir. “Görünməyən Füzuli”də Teymur Kərimli həm mükəmməl qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı tədqiqatçısı, həm də çox dəqiq və sərrast mətnşünas səviyyəsində görünür. Ustad Füzulinin “Hədiqətü-süəda” əsərinə həsr olunmuş tədqiqatlarında da o, ədəbi-tarixi həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı, gerçək bir mətnşünas səriştəsi də nümayiş etdirir. Bundan başqa, Teymur Kərimli Məhəmməd Füzulinin çoxlu sayda qəzəllərini əzbərdən bilir və əruz vəzninin bəhlərinə uyğun şəkildə məharətlə səsləndirməyi bacarır. Uzun illər ərzində Azərbaycan televiziyasında “Məclisi-üns” verilişinin əsas təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından biri kimi də o, ölkə ekranı miqyasında Füzuli sənətinin təbliği işində də öz sözünü demişdir. Buna görədir ki, Azərbaycanda və ondan kənarlarda akademik Teymur Kərimli həm də Füzulishünas alim kimi tanınır.

Alimin “Çağdaşımız Nəsimi” (2019) monoqrafiyası da çoxillik təcrübənin və çoxaspektli yanaşmaların zəminində formalaşan əhəmiyyətli bir elmi əsər kimi meydana

na çıxmışdır. “Çağdaşımız Nəsimi” monoqrafiyası ədəbiyyat tarixçiliyi işığında yazılmış və mətnşünaslığın da iştirak etdiyi orijinal monoqrafiya kimi Teymur Kərimlinin özünəməxsus tədqiqatçılıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Monoqrafiyada dahi sənətkarın ölməz yaradıcılığının çağdaş əhəmiyyətinə və bu günümüz üçün xalqımız və ümumilikdə bəşəriyyət üçün aktuallığına nəzər salınır, əsas diqqət sufizm və hürufizm qabığından arınmış, mistika qəlibindən təmizlənmiş İmadəddin Nəsimi humanizminin və poetikasının araşdırılmasına yönəldilir. Araşdırma ənənəsinə uyğun olaraq Teymur Kərimlinin İmadəddin Nəsimiyə həsr edilmiş tədqiqatlarında da şairin yaradıcılığı sələfləri və müasirləri ilə müqayisəli şəkildə təqdim olunmuş, nəticədə “Nəsimi və tarix” motivi elmi dövrüyyəyə gətirilir. Fəaliyyətini taleyə və yüzillər boyu dillərdə dastan olmuş böyük Azərbaycan şairinin ölməz poetik irsinin müasir dövrümüz üçün daşdığı əhəmiyyət klassikin müasirliyi prizmasından diqqətə çatdırılır.

Monoqrafiyada İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda yeni yüksək səviyyədə öyrənilməsinin, Nəsimi irsinin nəşri və təbliğinin möhkəm özülünü ucaltmış Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bu sahədəki müstəsna fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə xüsusi bölmə ayrılmışdır. Bu baxımdan Teymur Kərimli öz tədqiqatında dövlətçilik təfəkkürü ilə elmi baxışların vəhdətini meydana qoymuşdur.

Teymur Kərimlinin professor Vilayət Quliyevlə birlikdə yazdığı “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” (B.: 2009), “Heydər Əliyev və klassik irs” (B.: 2023) monoqrafiyasına daxil edilmiş “Heydər Əliyev və klassik ədəbiyyat” adlı araşdırması (s. 91-203) alimin qədim dövr və orta əsr ədəbiyyatını (və ümumiyyətlə ədəbiyyatı) siyasi cəhətdən də təhlil edib dəyərləndirmək istiqamətində də səriştəli olduğunu nəzərə çatdırır.

Çoxəsrlik Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dövlətçilik baxımından təhlili qədim dövr və orta əsr ədəbi ənənələrinin müasir-

lik istiqamətində dəyərləndirilməsinə şərait yaratmışdır.

Akademik Teymur Kərimli Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyi ərəfəsində bu istiqamətdə tədqiqatlarını genişləndirərək “Heydər Əliyev və klassik irs” (B., 2023) adlı xüsusi monoqrafiya nəşr etdirmişdir. Monoqrafiyada Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan klassik ədəbi irsinə sevgisi və qayğısından, bu zəngin poetik irsin öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği istiqamətindəki tarixi xidmətlərindən bəhs edilir. Kitabda Ümummilli liderin müxtəlif səviyyəli dövlət tədbirlərindəki çıxışlarından, ziyalılarla görüşlərində səslənən nitqlərindən, imzaladığı mühüm fərman və sərəncamlarından nümunələr gətirilərək onun klassik mədəni irsimizin böyük hamisi olduğu diqqətə çatdırılır. Həmçinin monoqrafiyada Ulu öndərin Azərbaycan yazılı abidələrinə, ələxüsus əlyazma irsimizə qayğısı, onun Respublika Əlyazmalar Fondunun xüsusi elmi tədqiqat institutu statusu almasında və müəssisənin maddi-texniki bazasının yüksəldilməsindəki rolu və başqa xidmətləri xüsusi vurğulanır.

Bütün bunlar Teymur Kərimlinin hazırda ölkəmizdə klassik ədəbiyyatın öyrənilməsinin əsas “yükünü” daşıyan və bu işi təşkil etməyə məsul olan yorulmaz bir tədqiqatçı alim olduğunu nümayiş etdirir. Bununla belə, Teymur Kərimli bütövlükdə klassik ədəbiyyat ağırlıqlı və ümumiyyətlə ədəbiyyat haqqında ciddi elmi söz demək səriştəsi və səviyyəsi olan görkəmli bir ədəbiyyatşünasdır. Teymur Kərimlinin XIX-XX əsrlər və müasir dövr ədəbiyyatının ayırı-ayrı nümayəndələri haqqında yazdığı portret öçerklər, icmallar, resenziyalar onun ədəbiyyatşünaslıq görüşləri haqqında tam geniş elmi təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Bundan başqa, Teymur Kərimli Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının xüsusi cildindəki “Azərbaycan ədəbiyyatı” və “Ədəbiyyatşünaslıq” öçerklərinin, orta ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün “Ədəbiyyat” dərslisinin həmmüəllifi kimi də geniş

elmi dünyagörüş nümayiş etdirib. Ardıcıl olaraq elmi yaradıcılıqla məşğul olduğunu, hətta cəsarət edib “Hicran ömrü” və “Şuşa-namə” adlı şeir kitablarını nəşr etdirdiyini də nəzərə alsaq, onda Teymur Kərimlinin ədəbiyyatçı obrazı geniş mənada tamamlanmış olar.

Akademik Teymur Kərimli həm də görkəmli adamların həyatından bəhs edən GAH (Görkəmli Adamların Həyatı) tipli maraqlı əsərlərin müəllifi kimi də özünü təsdiq etmişdir. Teymur Kərimlinin GAH-larında (rus ədəbiyyatında bu janr JZL adlandırılır – İ.H.) əsasən tanınmış elm xadimlərinin həyatı və fəaliyyəti bütün zənginliyi və genişliyi ilə həm də elmi-populyar üslubda öz əksini tapır. Bu janrda qələmə aldığı əsərlərində də o, şəxsiyyəti tarixilik və müasirlik baxımından, həm də hərtərəfli şəkildə təqdim etməyi bacaran elmşünas qismində diqqəti cəlb edir. “Akademik Akif Əlizadə: İstedadla enerjinin harmoniyası” (2004), bu sətirlərin müəllifinə həsr edilmiş “Şərqi qapısından dünyaya” (2009), akademik Bəkir Nəbiyevdən bəhs edən “Gözəllərin axıra qalmış” (2010), “Akademik Mirzə İbrahimov” (2015) kitablarındakı elmi təhlillərin roman təhkiyəsi elementləri ilə zənginləşdirilməsi janrın yüksək tələblərinə cavab vermək mənasında düşünülmüş yanaşma kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Teymur Kərimlinin GAH-ları Azərbaycan elmşünaslığının qiymətli nümunələri olaraq da dəyərlidir.

Bu tip elmi-populyar əsərlərində görkəmli simaların portretləri yaradılmış, onların ömür və sənət yolunun ən cəlbedici, ibrətəməz məqamları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Teymur Kərimlinin nəşirlik və redaktorluq fəaliyyəti də ayrıca qeyd edilməlidir. Onun bu sahədəki çoxillik fəaliyyəti də yaddaqalan faktlarla zəngindir.

Onun dörd cildi çap edilmiş altıcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin baş redaktorunun müavini, Moskvanın “Xudojestvennaya literatura” nəşriyyatında rus dilində çap olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı

klassikası” seriyasından I (2009), II (2010), III (2011), IV (2012) cildlərin ön sözlərinin həmmüəllifi (akademik Bəkir Nəbiyevlə birlikdə), böyük romantik şair Hüseyn Cavidin 5 cildlik külliyyatının redaktoru kimi apardığı işlər, Teymur Kərimlinin nəşriyyat və redaktə işindəki fəaliyyətinin uğurlu nəticələrindəndir. İmadəddin Nəsiminin əsərlərinin iki cildlik nəşri (2004), Məhəmməd Füzuli külliyyatının altı cildə çap olunmasında da (2005) Teymur Kərimlinin redaktor və ön sözün həmmüəllifi olaraq mətnşünas kimi ciddi iş aparması xüsusi qeyd edilməyə layiqdir. “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının, habelə “Azərbaycan” qəzetinin latın qrafikası ilə transliterasiya olunmuş nəşrlərinin redaktoru kimi Teymur Kərimlinin fəaliyyəti Azərbaycan mətbuat tarixinin və ədəbi-ictimai fikrinin öyrənilməsinə xidmətin ifadəsidir.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliğində də Teymur Kərimlinin xidmətləri qeyd olunmalıdır. O, 2005-ci ildə Hüseyn Cavid külliyyatının Turan Cavid tərəfindən tərtib edilmiş və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə 25 min tirajla nəşr edilmiş beşcildliyinin redaktoru və lüğətin həmmüəllifi olmuşdur. Beşcildliyin 2007-ci ildə işıq üzü görmüş yeni nəşrində redaktor və ön sözün həmmüəllifidir. “Hüseyn Cavid yaradıcılığında Qərb və Şərq” (Aida İmanquliyevanın xatirəsinə həsr edilmiş Beynəlxalq konfransın materialları. B.: 2006) məqaləsinin müəllifidir. Teymur Kərimlinin ön sözü və redaktorluğu ilə çap edilmiş “Cavid hikməti. Seçmə aforizmlər” (B.: 2007) kitabı respublikamızın ədəbi-elmi ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Bu kitab Hüseyn Cavid müdrikliyinin və fəlsəfəsinin geniş auditoriyaya çatdırılmasına və təbliğinə geniş yol açmışdır. Teymur Kərimli Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi tərəfindən hazırlanmış və otuz cildə çapdan çıxmış “Cavidşünaslıq” elmi araşdırmalar toplusunun (2018-2020) elmi redaktoru olaraq yaxından iştirak etmişdir. Bu çoxcildlik “Cavidşünaslıq”

toplusunun Azərbaycan oxucusuna çatdırılması və elmi dövrüyyəyə daxil edilməsi Hüseyn Cavidin həyatı və sənətinin elmi əsaslarla dərk və şərh olunmasına işıq salır. Həmçinin Cavidlər nəslinin istedadlı nümayəndəsi olan Ərtoğrul Cavidin irsinin toplanılması və kitab halında çap edilməsi işində də Teymur Kərimlinin özünəməxsus payı vardır.

Bədii tərcümə sahəsində də qələmini uğurla sınamış alimin fars və rus dillərindən çevirdiyi bir sıra bədii və elmi kitablar ədəbi mühitin marağına səbəb olmuşdur. Görkəmli rus şairi Sergey Yeseninın şeirlərinin Teymur Kərimli tərəfindən orijinaldan poetik tərcümələri rəğbətlə qarşılanmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Teymur Kərimlinin tərcümeyi-halında və fəaliyyətində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası əsas yer tutur. O, 1977-ci ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasına daxil olduğu vaxtdan bu günə qədər akademiya da çalışmaqda davam edir. Keçən 45 ildən artıq bir dövrdə o, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda kiçik elmi işçidən Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiriyyəsinə, direktor müavini və direktor əvəzi vəzifələrinə qədər yüksəlmişdir. Akademik Teymur Kərimli 2015-2020-ci illərdə AMEA-nın Humanitar Elmlər Bölməsinin akademik katibi kimi respublikamızda elmin inkişafına bacardığı qədər töhfə verməyə çalışmışdır. Hazırda akademik Teymur Kərimli AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş direktoru, AMEA Humanitar Elmlər Bölməsinin Elmi Şurası sədrinin müavini kimi səmərəli fəaliyyət göstərir.

Bakı, Kazan, Dərbənd, Ankara, Təbriz, Tehran, Bağdad, Marağa, Urmiya, Hələb, Dəməşq, Daşkənd, Budapeşt, İstanbul, Milan, Dehli, Aşqabad, Moskva, Almatı şəhərlərində keçirilən müxtəlif mövzulu Beynəlxalq konfranslarda klassik Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri barədə elmi məruzələrlə çıxış etmiş, Azərbaycan elmini layiqincə təmsil etmişdir.

Akademik Teymur Kərimli rəhbəri olduğu doktorantlara elmin böyük yollarına çıxmaq üçün göstərdiyi qayğı klassik ədəbiyyatın tədqiqi ilə məşğul olan yeni nəslin formalaşmasına uğurla xidmət edir.

Azərbaycan elminin inkişafı yollarında yorulmadan ardıcıl olaraq çalışan akademik Teymur Kərimlinin əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir. O, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 26 may 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə "Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabına görə digər həmmüəlliflərlə birlikdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür.

Elmi-ədəbi ictimaiyyətin tanınmış alim kimi qəbul etdiyi akademik Teymur Kərimli ardıcıl surətdə bədii yaradıcılıqla məşğul olur. Onun şeirləri dövrü mətbuat səhifələrində çap edilmiş, "Hicran ömrü" və "Şuşa-namə" kitablarında toplanmışdır. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 2006-cı ildən üzvü olan Teymur Kərimli 2007-ci ildə bu yaradıcılıq təşkilatının İdarə Heyətinin üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Ağsaqqallar Şurasının üzvü olan Teymur Kərimli 2022-ci ildən həmin Şuranın sədr müavini vəzifəsini daşıyır, ədəbi mühitdə fəal surətdə təmsil olunur.

Teymur Kərimli bədii yaradıcılığın əsasən şeir sahəsi ilə məşğul olur, lirik və satirik ruhda yazdığı şeirlərlə ədəbiyyatımıza öz töhfələrini verir. Onun şeirlərində hər şeydən əvvəl klassik üslubla müasirliyin üzvi vəhdətini görmək mümkündür. Nizami Gəncəvinin fəlsəfi dünyagörüşü, Füzulinin romantik lirikası, Mirzə Cəlilin kədərli yumoru və sarkazmı, Sabirin ictimai məzmunlu satirası Teymur Kərimlinin əsərlərinə axıb gələn poetik qida kimi təzahür edir.

Poeziyanın əbədi mövzusu olan xeyirlə şərin mübarizəsi, sosial ədalətin qorunması, vətənpərvərlik, sevgi notları və başqa mövzular Teymur Kərimlinin şeirlərinin mövzu dairəsini və ideya istiqamətini müəyyən edir. Bəzi məqamlarda ədəbiyyatın cövhərini təşkil edən dünya, insan, zaman haqqında düşüncələrin bədii ifadəsi

alim-şairin yaradıcılığında ön sıraya keçir. Xalq ədəbiyyatının işlək janrları olan qoşma və gəraylı poetik formasında yazılmış şeirlərində də o, ənənə ilə müasirliyin vəhdətinə nail olmuşdur. Teymur Kərimlinin sevgi şeirlərində isə insan mənaiviyyatının incəlikləri və qəlb aləminin gözəllikləri ilə hamla vəsf edilmişdir. Bununla belə, Teymur Kərimli bütün məqamlarda şeirdə ictimai məzmunun üstünlüyünə nail olmağa çalışır. Ona görə də mövzusunun asılı olmayaraq, Teymur Kərimlinin demək olar ki, bütün şeirlərində ictimai motivlər, insan və zaman haqqında düşüncələr özünə müvafiq yer tapa bilmişdir. Bu cəhətdən “Şair və dünya” şeirində ifadə olunan mətləblər onun yaradıcılıq özünəməxsusluğunu müəyyən etmək üçün imkan verir. Teymur Kərimli bu şeirdə təbiətdən cəmiyyət hadisələrinə keçid üçün maraqlı bədii vasitə seçmişdir. İlk bəndi aşağıdakı kimi:

*Baxıram yurdumun çəmənlərinə –
Tanrı toxuduğu ipək xalıda.
Otlar yaşıl ilmə salıb arğaca,
Nərgizlər sarısı, lalə – alıdı.*

– təbiət təsviri ilə başlayan şeirin ikinci bəndinin ilk misralarında da təbiət motivləri tərənnüm edilsə də, sonrakı misralarda ictimai motivə keçid prosesi baş verir:

*Əvət, çox gözəldir ana təbiət,
Çəməndə məlahət, dağda əzəmət,
Dənizdə dərinlik gözəldir, fəqət
Dünyada qalacaq dünya malıdı.*

Dənizdə dərinlik və dünya malı motivləri təbiət mövzusunda yazılmış şeirin mahiyyətini dəyişmiş, ona yeni məzmun gətirmişdir. Beləliklə, təbiət mövzusunda yazılmış şeir ictimai məzmunlu poetik nümunəyə çevrilmişdir. Şeirdə ictimai məzmun təbiət tərənnümünü üstələmişdir. Bütün bunlara görə “Şair və dünya” şeiri Teymur Kərimlinin ömür və dünya fəlsəfəsinin təbii bir təzahürü kimi səslənir. Əslində, daşdığı mənalara görə bu şeiri həm də “Alim və dünya” da adlandırmaq olar.

Çünki Teymur Kərimlinin şeirində elmi düşüncənin də özünəməxsus yeri vardır. Bir orta əsrlər ədəbiyyatı mütəxəssisi kimi tanınan Teymur Kərimlinin yaradıcılığında klassik üslubda qələmə alınmış qəzəllər xüsusi yer tutur. Məhəmməd Füzuli ədəbi məktəbinin ənənələrindən yaradıcı surətdə faydalanan Teymur Kərimli klassik qəzəlin ən yaxşı nümunələrində olduğu kimi forma ilə məzmunun vəhdətini yaratmağa çalışır və bir çox məqamlarda buna nail ola bilir. Bəzən də Məhəmməd Füzulinin lirikasının dərin qatlarındakı incə yumor Teymur Kərimlinin qəzəllərində də mənənin dərinləşməsinə kömək edir. Aşağıdakı beytlərdə ifadə olunan mətləblər onun şeirlərinin həmin xüsusiyyətini bir daha nəzərə çatdırır:

*Yandırdı məni, atəşimə, üstümə gəldi,
Bir sərv yerindən qoparaq üstümə gəldi.
Öldürdü məni, peşman olub büstümü qoydu,
Bir dəstə qərənfil götürüb büstümə gəldi.
Fikrində, xəyalında “barışdım” sözü yoxdur,
Eyvay, küsüliyəkn yenə də “küsdüm”ə gəldi.*

Qeyd etdiyimiz kimi, akademik Teymur Kərimlinin şeirlərində elmlilik elementlərindən yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur. Hətta onun elmi ideyanın nəzmlə ifadə olunmasından ibarət olan şeirləri də vardır. Bundan başqa, Teymur Kərimlinin ustad hesab etdiyi alimlər və müasiri olan elm adamlarına həsr etdiyi şeirlərində də elmi fikirlərin poetikləşdirilməsi istedadla gerçəkləşdirilmişdir. Əsas fəaliyyət sahəsi tədqiqatçılıq olan Teymur Kərimlinin şeirlərindəki elmlilik elementləri onun bədii düşüncəsindəki ictimai məzmununu daha da qüvvələndirir. Onun lirik qəhrəmanı emosional duyğuların deyil, daha çox ağılı və idrakı ilə səciyyələnən bədii obraz kimi canlanır. Onun professor Şamil Salmanovun 70 illik yubileyinə həsr edilmiş şeirində hətta elm adamlarının xidmətlərinin müqayisəli şəkildə dəyərləndirildiyi aşağıdakı məqamlar da vardır:

*Öyrənmək işindən nə bezikmiş, nə yorulmuş,
Öz sənətinin ustadıdır, professor olmuş.*

*Losevlə yarışda hesabı bir-sifir olmuş,
Baxtinlə həmə həç-heçədir Şamili-Salman.*

Akademik Teymur Kərimlinin şeirində klassik Şərq poetikasına, ədəbi-nəzəri qaynaqlara yaxından bələdlilik də özünü göstərməkdədir. Klassik poeziyada geniş yer tutan poetik sözün çoxmənalılıq, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yaradıcılıqla istifadə Teymur Kərimlinin şeirlərində də qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. O, hətta zəruri hallarda elmi terminlərdən də obraz kimi istifadə etməyi bacarır. “Dəliyəm mən” şeirində işlədilən “anabioz” termini və “si” notunun ikili ifadələri vasitəsilə öz fikirlərini ifadə etməsi buna örnək ola bilər.

*Nahaq sənə “dəli” dedim –
Özüm səndən dəliyəm mən.
Anabioz halındayam,
Nə diri, nə ölüyəm mən.*

*Sevgidən payım az oldu,
Yar payımı saymaz oldu.
Kimsə məni duymaz oldu –
“Si” notunun ziliyəm mən.*

Müstəqillik dövrünün mühüm ictimai-siyasi hadisələri akademik Teymur Kərimlinin elmi və ədəbi əsərlərinin ideya-məzmun cəhətdən daha yetkin şəkildə ifadə olunmasına ciddi təsir göstərmişdir. 2022-ci ildə – “Şuşa İli”ndə oxuculara təqdim olunan “Şuşanamə” adlı şeirlər kitabı akademik elmlə şeirin qovşağında yazılmış növbəti poeziya külliyyatı kimi diqqəti cəlb edir. “Hicran ömrü” kitabında “bazar meydanı” adlandırdığı dünyanın haqsızlıqlarından, vətən torpaqlarının düşmən caynağına keçməsindən doğan narahatlığından ümumi şəkildə söz açan Teymur Kərimli artıq “Şuşanamə” şeirlər toplusunda konkret olaraq dünyada və ölkəmizdə baş verən dəyişikliklərdən yaranmış təəssüratlarını bacarıqla poetikləşdirmişdir. Bu mənada “Şuşanamə” kitabı Teymur Kərimlinin II Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsinin dərsləri vasitəsilə dərk etdiyi ictimai-siyasi mətləblərin poetik

baxımından şərh edilməsindən ibarətdir. Bu, ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında Şuşa – Qarabağ Zəfərinə həsr olunmuş ilk şeir kitablarından biri kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Akademik Teymur Kərimlinin “Şuşanamə” şeirlər kitabı alimin “Şuşamız – şərəfimiz, şöhrətimiz, şanımız” adlı elmi xarakterli giriş məqaləsi ilə açılır. Şuşa sözünün etimologiyasını və ideya-mənəvi dəyərini elmi şəkildə şərh Teymur Kərimlinin “Şuşanamə” şeirlər silsiləsi üçün zəmin hazırlamışdır. “Sərkərdə igid olsa” adlı “kiçik ön söz” də mahiyyəti etibarilə “Şuşanamə” şeirlər toplusunun baş mövzusu olan Ali Baş Komandan xəttinin əsas konturlarının diqqət mərkəzinə çəkilməsinə xidmət edir. Beləliklə, Teymur Kərimlinin təqdim etdiyi “kiçik ön söz”lər “Şuşanamə” kitabının tutumlu bir elmi müqəddiməsi təəssüratı yaradır. Müqəddimədəki aşağıdakı elmi fikirlər “Şuşanamə”-dəki bədii yazıların – şeirlərin də əsas istiqamətini müəyyən edir: “Biz tarixi günlər yaşayırdıq və bu tarixi yazan əl təkcə öz Vətəninə, öz xalqına deyil, bütövlükdə mütərəqqi bəşəriyyətə xidmət edir, qlobal xilaskarlıq missiyasını şərəflə yerinə yetirir”.

“Şuşanamə”nin təqdim etdiyi “Əziz Şuşa, biz qayıtdıq” şeirlər silsiləsi Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında II Qarabağ müharibəsində qazanılmış tarixi Zəfərimizə həsr olunmuş ictimai məzmunlu, düşündürücü poetik nümunələrdir. Orijinal poetik ifadə ilə obrazlı şəkildə “belqıran” adlandırdığı “qarı düşmənlərə çalın-çarpaz sağalmaz dağ çəkən”, “qanla tarix yazan” Azərbaycan əsgərini Vətən-millət yolunda can verən qəhrəman alp ərləri, “alfa erkəkləri”ni Şuşanın fəthləri kimi ilhamla tərənnüm edir. Bu baxımdan klassik poetika gözü ilə baxsaq, “Şuşanamə”dəki Şuşa şeirləri Ali Baş Komandanın Dəmir Yumruğu və Azərbaycan əsgərinin şücaəti ilə fəth olunmuş “dumanı-çiskini çəkilmiş” bu qəhrəman şəhərə həsr edilmiş mükəmməl bir “qəsideyi-şiniyyə”dir.

*Canımın parçası, canımda canımdır Şuşamız,
Damarımda dolayan isti qanımdır Şuşamız!
...Torpağı musiqidən yoğrulub axır, bilirəm,
Çünkü xanəndəmiş olmuş, ozanımdır Şuşamız.
“Nəzmi-nazik, bayatı abi-həyatıymış” onun,
Qarabağ tarixini ilk yazanımdır Şuşamız.
Teymurun könün açib doğma Cıdır meydanımız,
Dar günümdə köməyimdir, həyanımdır Şuşamız!*

Teymur Kərimli haqlı olaraq Qarabağ Zəfərindən Vətənin məğrurluq dərsləri kimi söz açır. “Vətən məğrur, mən məğrur” şeiri məğrurluq marşı kimi səslənir. “Bu, vətəndir” şeiri “Əziz Şuşa, biz qayıtdıq” şeirlər silsiləsinin mənalı poetik epigrafidir. “Paşam” şeiri Vətən müharibəsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Tək millət, iki dövlət” Atalar sözünə çevrilmiş müdrik kəlamlarını Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərində strategiya səviyyəsinə qaldıran qardaş ölkənin rəhbəri Rəcəb Tayyib Ərdoğan mənalı bir ithafnamədir. Tarixi Zəfərin qazanılmasından cəmi on gün sonra, 18 noyabr 2020-ci ildə yazılmış “Xoş gəldin” şeiri Qalib Ali Baş Komandana xalqımızın gözəydliliğinin poetik ifadəsidir. Nəhayət, “Dəmir Yumruq” şeiri Qarabağ savaşındakı Zəfərin Baş memarı Prezident İlham Əliyevin tarix, vətən və dövlət qarşısındakı misilsiz xidmətlərinin poetik fəlsəfəsindən ibarətdir. Tərəddüd etmədən demək olar ki, Teymur Kərimlinin “Dəmir Yumruq” şeiri müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış ən yaxşı poeziya nümunələrindən biridir. “Dəmir Yumruq nədən doğmuş” sualına verilmiş intellektual poetik cavabdan ibarət olan “Dəmir Yumruq” şeiri məhz elmiliklə bədiiliyin vəhdətindən yoğrulması ilə müasir Azərbaycan şeirinin ön mövqeyinə çıxmışdır:

*Əgər bilmək dilərsənsə, Dəmir Yumruq nədən
doğmuş:
Dəmir yurddan, dəmir eldən, dəmir iradədən
doğmuş!
Duman çökürmək istərkən elin başına düşmənlər,
Yarib zülmətləri çıxmış, günəştək zirvədən doğmuş!
Elin yaddaşı ölməz ki, həmişə dumdur, şəffaf,
Dədəm Qorqud kitabından, nağıl, əfsanədən
doğmuş!*

*Anamızdır Vətən, ancaq hücum etdikdə
namərdlər,
Xilaskar ərləri bil ki, Vətən əkmış, Vətən doğmuş!*
Akademik Teymur Kərimli şeirlərində oxucunu düşündürdüyü kimi, zəruri məqamda mənalı bir şəkildə güldürməyi də bacarır. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, Teymur Kərimlinin özünəməxsus gülüş konsepsiyası vardır. “Gülməlidir” şeiri “Şuşanamə” müəllifinin yaradıcılığındakı bədii gülüşün əsas mahiyyətini diqqətə çatdırır:

*Düşüb ağlar günə, arsızca gülən gülməlidir!
Özüünü, təlxək ikən dahi bilən gülməlidir!
Əzib acizləri, fəxr ilə durub lovğalanan,
Qoluzorlu qabağında əzilən gülməlidir!
Dildə can qurban edən yurduna, həm millətinə,
İşə gəldikdə durub tez əkilən gülməlidir!
Zil qaranlıq kimi xalqın başına əngəl olan,
Gün doğanda aralıqdan çəkilən gülməlidir!
...Mərd oğullar alacaq əllərinə kəlbətini,
Dişini çəksən ağər, əfi ilan gülməlidir!*

Teymur Kərimlinin “Şuşanamə”sində tərənnüm şeirlərindən başqa, Qarabağ savaşı ətrafında baş vermiş hadisələrə həsr edilmiş satirik şeirlərdə də ölkəmizin ədalətli mübarizəsinin ayrı-ayrı məqamlarına aydın vətəndaşlıq münasibəti ifadə olunmuşdur. “Şuşanamə”dəki satirik şeirlər təsirli və ibrətamiz Vətən savaşı mərmiləridir. Tərənnüm şeirlərində olduğu kimi, Teymur Kərimli satiralarında da yüksək professionalıq nümayiş etdirir. “Hicran ömrü” kitabındakı tənqid ruhlu şeirlər göstərir ki, o, satirik ədəbiyyat üçün zəruri olan bütün əsas gülüş vasitələrindən yaradıcılıqla istifadə etmək istedadına malikdir. “Şuşanamə” şeir kitabındakı satira nümunələri özünün ideya-məzmununa və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə onun bu istiqamətdə daha da irəli getdiyini nəzərə çatdırır. Əvvəla, “Şuşanamə”dəki satiranın tənqid hədəfləri daha aydın və konkretir. Teymur Kərimli bəşəriyyətin başına bəla olmuş erməni terrorizmi və onun nəhaq qanlar tökmüş Njde kimi cəlladlarını, Qarabağdakı Azərbaycan torpaqlarının işğal olunmasına rəhbərlik etmiş Ermənistan rəsmilərini tən-

qid hədəfi olaraq almış, haqq etdikləri kəskin sözləri onlara satirik şeirin dili ilə çatdırmışdır. Bu satirik şeirlər yalnız tənqid ruhunun gücünə görə deyil, hədəf kimi seçilmiş mənfur şəxs və ya gülüş obyektinin bütün yönləri ilə təqdim edilməsinə, habelə satiraya məxsus bədii vasitələrlə bacarıqla mənalandırılması ilə mükəmməl sənət nümunəsinə çevrilir. Nikol Paşinyana müraciətlə yazılmış “Nooldu bəs” satirasında Azərbaycanda xalq deyimi kimi qəbul edilmiş “Nooldu Paşinyan?” müraciəti vasitəsilə II Qarabağ müharibəsində Ermənistanın bütün uydurmalarının, fantastik xəyallarının boş çıxması satira güzgüsündə canlandırılmışdır. “Vaqif və İsgəndər” şeirində Şuşa şəhərinə “İsgəndər” raketi atmış hayların özlərini fəth İsgəndərlə müqayisə etmək xülyaları “ona nisbətdə qara pula dəyərimi dəriniz” kimi sərrast misralarla cavablandırılır. “Şuşanamə” kitabındakı “Aldatdı məni” satirasında bədnam Ermənistanı faciələrdən faciələrə aparmaqda davam edən işğalçılıq siyasətinin mahiyyəti açıqlaraq cəmiyyətə təqdim olunur:

*Nə işim vardı Qarabağda, xaç aldatdı məni!
Taxtı çönsün başına, astvaç aldatdı məni...*

*Dedilər ki, Bakiya yollanırıq tezlik ilə,
Türk qanı tökmək üçün xəncəri taxdım da belə.
“Qoç igidlər, irəli” - varpetimiz gəldi dilə:
“Yığacaqsız– dedi,– siz bollu bac”, aldatdı
məni,*

*Nə işim vardı Qarabağda, xaç aldatdı məni!
...Onda gördüm başıma yağdı alov güllə kimi,
Başımı, üz-gözümü qarsaladı şillə kimi,
Burnuma gəldi qoxu, guya ütük kəllə kimi,
Elə bildim bişirir kimsə xaş, aldatdı məni,
Nə işim vardı Qarabağda, xaç aldatdı məni!*

Göründüyü kimi, şeirdə mövzunun aktuallığı ilə təsvir vasitələrinin orijinallığı bir-birini tamamlayır. Məğlub erməni əsgərinin “ütük kəllə kimi” təqdim edilməsi və Ermənistanın Qarabağ savaşında qalib gəlmək xülyasına başına alovlar yağdığı müharibə cəbhələrində “xaş bişirmək” kimi baxması fikir olaraq yeni olmaqla bərabər,

həm də satirik bədii təsvir vasitələrindən istifadə etmək baxımından da yenidir və yaddaqalandır. Teymur Kərimlinin “Aldatdı məni” şeiri üçün kəşf etdiyi final ibrətamiz bir novella sonluğu təsiri bağışlayır:

*Neçə yüz mən kimi axmaq beləcə getdi küyə,
Bilmədik ki, dura bilməz kələyə qarşı diyə.
Düz deyirmiş qoca varpet, budu,
çatdıq Baküyə...
Yeyirik türmədə indi qalac... aldatdı məni,
Nə işim vardı Qarabağda, xaç aldatdı məni!*

“Aldatdı məni” satirası müstəqilik dövrü Azərbaycan satirik şeirinin ən yaxşı nümunələrindən biri sayılmağa layiqdir.

İkincisi, Teymur Kərimli haqlı olaraq Qarabağ davasına sadəcə Ermənistan – Azərbaycan müharibəsi kimi yox, ölkəmizin ermənilərin mərkəli havadarları ilə birlikdə apardığı mübarizə miqyasında baxmışdır. “Hardasan, Avropa Şurası”, “Qoyma gəldi”, “Xocalı cəlladları” satiralarında Qarabağ savaşını mövzusunə geniş baxış bucağından yanaşıaraq, məsələnin dərin kökləri və səbəbləri göz önünə gətirilmişdir. Müləlif Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qarabağ – Vətən müharibəsi fonunda dediyi “Avropa Şurası, hardasan? Niyə susursan?” sözlərinin işığında bu beynəlxalq qurumun ikili standartlarına kəskin satirik münasibətini ifadə etmişdir. Əlbəttə, bu məqamda siyasi-elmi dünyagörüş satirik şeirin əsas donoru statusunda çıxış edir:

*Səs ver səsimə, hardasan, Avropa Şurası?
Çıxdın göyə, ya yerdəsən, Avropa Şurası?*

*Düşmüş yadına bəlkə də xaçlı yürüşləri,
Halamı yürüşlərdəsən, Avropa Şurası?*

*...Artıq kəsərmisən bu “demokrat” bəhanəsin –
Məkrə, xəyanətə bir pərdəsən, Avropa Şurası!*

*İnsanlığa məzhəb gərəkir əngəl olmasın,
Bu əngəli gərəkir yırtasan, Avropa Şurası!*

*Neyçün ikili yəndə qurursan siyasəti?
Artıq özün də zordasan, Avropa Şurası!*

*Adilsən əgər, bayraq edib sən ədaləti,
Zülmün gözünə dürtəsən, Avropa Şurası!*

*Yoxsa bir arxalı köpəyə bollu yal verib,
Məzlumlara qışqırdasan, Avropa Şurası?*

*Bəsdir oyuncaq oynadın, azca kitab oxu,
Bəlkə böyüdün, xırdaşan, Avropa Şurası!*

“Hardasan, Avropa Şurası” müstəqillik dövrü Azərbaycan siyasi satirasının ən mükəmməl nümunələrindən biridir. Qarabağ savaşı zamanı müharibədə uduzduğunu gören Ermənistan rəhbərliyinin xilas üçün Fransa Prezidenti Makrona müraciətinin satirik şeirimizin böyük ustadı Mirzə Ələkbər Sabir sayağı şeirə çəkilməsi Azərbaycanın Dəmir Yumruğu qarşısında ermənilərin və onların havadarlarının düşdüyü miskin vəziyyəti böyük məharətlə əks etdirir. Bu satirik şeir ermənilərin bu vaxta qədər dünyaya sırıdıqları “yazıq, məzlum erməni milləti” obrazına real olaraq “miskin, qorxaq” simasını da əlavə edir.

*Makroncan, amandı, qoyma gəldi!
Yumruğu yamandı, qoyma gəldi!*

*Bayraktara olmusanmı halı?
Səssizcə kəsir qabağı-dalı,
Dənnər dığanı cücə misali,
Vəhşi çalağandı, qoyma gəldi!*

*...Doxsanları türk nə tez unutdu?
Azərlərə hay divan nə tutdu!
Ax-ax, o gözəl zaman tez ötdü,
Haylar oda yandı, qoyma gəldi!*

*...Gül arzulayan tikan dəribdi,
İndi Qarabağ bizə qarıbdi...
Yumruq yenə də hazır durubdu –
Məqsəd İrəvandı, qoyma gəldi!
Makroncan, amandı, qoyma gəldi.*

Nəhayət, Teymur Kərimlinin “Yeddi şərtə” yeddi bənd” adlı satirasını da xüsusi qeyd etməyə ehtiyac vardır. Bu satirada Teymur Kərimli Qarabağ savaşı ərəfəsi və müharibə prosesləri zamanı baş verən

məqamları satirik dillə mənalandırmaqla yanaşı, həm də gələcəyə çağırışlar etmiş, “Qonşuya iman gətir” – nidası ilə sabahkı vəziyyətlərə işıq salmışdır. Mirzə Ələkbər Sabirə nəzirə formasında yazılmış satirada müasir dövrün ictimai-siyasi mətləblərinə aydınlıq gətirilmişdir. İlk dəfə olaraq bu satirada uydurma “Böyük Ermənistan” sözü əvəzinə “Zırpı Hayıstan” sözünün işlədilməsi ilə onların boş xəyalatına aydın satirik münasibət ifadə olunmuşdur. Mövzusu, ictimai-siyasi mahiyyəti ilə aktual olan “Yeddi şərtə yeddi bənd” satirası sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə də orijinaldır:

*Nooldu, Paşinyan, bizə qoyduğun o “7 şərt”?
Qoydu KOMANDAN sənə birçə tələb
- xeyli şərt!*

*Bunkerinin küncünə indi qısıldınmı pərt?!
İt sürüsü ordunun öfkəsi qan oldumu?
İndi sənə biz qoyan şərtlər əyan oldumu?*

*Hürdü köpəklər bizə, indi qısıb quyruğu,
Artıq eşitmir deyən, sahibinin buyruğun!
ALİ BAŞ KOMANDANIN əzdi dəmir yumruğu*

*Nooldu, firəng lobbisi, gəldi, həyan oldumu?
İndi sənə biz qoyan şərtlər əyan oldumu?*

*...Qonşuya xainliyi tərk elə, artıq bitir!
Basma müqəddəs yeri, çəkmələrin çirkəlidir!
Şeytana bel bağlama, Qonşuya iman gətir!
Qonşudan üz döndərən kor-peşiman oldumu?
İndi sənə biz qoyan şərtlər əyan oldumu?*

Göründüyü kimi, akademik Teymur Kərimli “Şuşanama” kitabındakı satirik şeirlərində ölkə miqyaslı məsələlərə beynəlxalq müstəvidə baxmağı bacarmış, müasir oxucuya dövrün mühüm həqiqətlərini çatdırmışdır. Tərənnüm şeirlərində olduğu kimi, o, satiralarında da məğrurluq və mövqə ifadə etmək missiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir. Teymur Kərimli tənqidi mövzuda yazılmış şeirlərində satirik gülüşün bütün imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacarmışdır. İlk növbədə tənqid hədəfləri seçmək baxımından dünyaya qlobal miqyasda baxan müəllif satiralarında yaxın dövrün ən aktual problemləri-

ni satirik ədəbiyyata gətirmiş və satira vasitəsi ilə oxucuda obyektiv ictimai rəy formalaşdırma bilmişdir. Teymurun satirik tipləri tənqid hədəfi kimi müəyyən edilmiş hadisənin, mühitin tipikləşdirilməsinə də uğurla xidmət edir. Aydın surətdə görünür ki, Teymur Kərimlinin satiraları güldürmək üçün deyil, bədii gülüş vasitəsilə konkret mövqə ifadə etmək, düşündürmək və nəticə çıxarmaq üçün yazılmış tənqidi şeirlərdir.

Satira janrları baxımından da Teymur Kərimlinin yaradıcılığı zəngindir. Doğrudur, yaradıcılığında klassik şeir formalarına üstünlük verdiyi üçün onun əksər satirik şeirləri qəzəl şəklində qələmə alınmışdır. Bu cəhətdən Teymur Kərimli qəzəl janrı vasitəsilə satirik mətləbləri ifadə etməyin geniş imkanlarını nümayiş etdirir. Deməli, satirik qəzəl Teymur Kərimlinin satira yaradıcılığının əsas janrı kimi çıxış edir. Bununla belə, o, özünün yazdığı kimi “köhnə sözün kimsəni tərpətməsinin” çətinliyini dərk edərək, satirik şeirin bədii ifadə formasında dəyişikliklər etmək yolu ilə müəyyən yeniləşmələrə də nail ola bilmişdir. “Hardasan, Avropa Şurası” satirasının qəzəl-pamflet janrında yazıldığını nəzərə çatdırması onun satirik qəzəl formasında etdiyi dəyişikliyin konkret bədii ifadəsidir. Əslində pamflet, yəni həcv üçün konkret bədii forma yox, məzmun əsas faktor olduğu üçün “Hardasan, Avropa Şurası” satirası pamfletdir, yəni həcvdir. Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan klassik poeziyasında həcvlər əsasən qəsidələrdən ibarət olmuşdur. Çünki ictimai mətləbləri ifadə etməsi baxımından qəsidə həcvə daha yaxındır. Aşıqanə məzmununda yazılmış qəzəl vasitəsilə həcvguluq etmək ənənəsinə isə çox az rast gəlmək olar. Bəlkə də, Teymur Kərimlinin “Hardasan, Avropa Şurası” qəzəl-pamfleti bu baxımdan həmin janrda yaradılmış ilk satirik şeir nümunəsidir. Yəqin ki, klassik Şərq və Azərbaycan şeirinin tarixi təcrübəsinə dərinlən bələd olan akademik Teymur Kərimli də “Hardasan, Avropa Şurası” satirasının janrı haqqındakı “qəzəl – pamflet” sözlərini manjetə çıxarmaqla bu

janrda yazdığı şeirin bədii forma baxımından novatorluğunu nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

“Şuşanamə” kitabındakı satirik şeirlər içərisindəki nəzirələr də janr baxımından müəyyən özünəməxsusluqları ilə seçilir. Məsələn, Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərinə nəzirə kimi yazılmış “Qoyma gəldi” şeiri satira ustadından fərqli olaraq heca vəznində yazılmışdır. Bu satirik şeirdə bədii forma olaraq qəzəl yox, qoşma janrının strukturdan istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, “Qoyma gəldi” satirasında Sabirdən fərqli olaraq əsas fikri ifadə edən əvvəlinci iki misradan yalnız birinin yenidən qafiyələndirilmiş şəkildən istifadə etmiş, təkrara yol verməmişdir. Buna görə də Teymur Kərimli haqlı olaraq “Qoyma gəldi” satirasını nəzirə yox, “Sabirə uyarı” adlandırmışdır.

Ümumiyyətlə, Teymur Kərimlinin “Şuşanamə” kitabındakı şeirlər müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının klassik poetik üslubda ən müasir ictimai fikirləri və mətləbləri obrazlı şəkildə ifadə edib mənalandırmağın mükəmməl nümunəsidir. Bu mənada “Şuşanamə” şeirlər külliyyatı yeni tarixi epoxanın klassik poeziyasıdır. Janrından və üslubundan asılı olmayaraq, “Şuşanamə” şeirləri müstəqillik dövrünün akademik düşüncə ilə yazılmış Qarabağnaməsi funksiyasını uğurla yerinə yetirir. Akademik Teymur Kərimli elmi əsərlərində ifadə edilməsi mümkün olmayan fikirləri və mətləbləri “Şuşanamə”dəki şeirlərlə bacarıqla mənalandırmışdır.

Müasir dövrdə Vətən mövzusunun aparıcı xəttini təşkil edən Şuşa – Qarabağ mövzusunun uğurla davam etdirən Teymur Kərimli ölkəmizin ərəzi bütövlüyünün tam olaraq təmin edilməsi sahəsində Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin apardığı mübarizənin bütün addımlarını böyük ilhamla vəsf edir. Onun “Ədəbiyyat qəzeti”nin 23 sentyabr 2023-cü il tarixli sayında çap edilmiş “Bu da bir nida” şeirində cəmi üç gün əvvəl Qarabağda qazanılmış yeni tarixi Zəfərdən doğan iftixar hissini qürur dolu misralara çevirmişdir:

*Köksünü ötürdü bu dərə, bu dağ,
Azad nəfəs aldı gözəl Qarabağ!
Düşmənin gözüne girməsə bıçaq,
Sanma ki, adamtək başqa söz qanır.
Bayraktar nərəsi çaldı cəngini,
Dəmir yumruq əzdi daşnak əngini!
Şəhid qanlarından aldı rəngini -
Qarabağ üfükü nura boyanır.
Vətən zəmiləri tikan bitirməz,
Qutlu torpağımız mürdar götürməz!*

*El deyibdir: igid əmək itirməz -
İgid Komandana el arxalanır!*

Akademik Teymur Kərimli özünün 70 yaşını yorulmaz elmi fəaliyyəti, Azərbaycan elminin və ədəbiyyatının daha böyük inkişafına ünvanlanan yeni yaradıcılıq ax-tarısları ilə qarşılayır. Yaradıcı fəaliyyətə ürəkdən bağlılıq, dərin məsuliyyət hissi, təmkinli bir həyat eşqi Teymur Kərimlini daha böyük elmi uğurlara doğru aparır.

*İsa Həbibbəyli**

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik. E-mail: isa.habibbeyli@science.az

İLHAM TAHİROV – 60

Görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor İlham Mikayıl oğlu Tahirov 1963-cü ildə Masallı rayonunun Miyankü kəndində anadan olmuşdur. 1970-1978-ci illərdə Miyankü kənd səkkizillik məktəbində, 1979-1980-ci illərdə Hişkədərə kənd orta məktəbində oxumuşdur. Məktəbi bitirdikdən sonra bir il Miyankü kəndində işləmiş, 1981-ci ildə SSRİ-nin 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dillər Universitetinin) ingilis dili fakültəsinin əyani şöbəsinə daxil olmuşdur. 1986-cı ildə həmin institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1986-1990-cı illərdə Yardımlı rayonunun Hamarkənd orta məktəbində müəllim kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. 1990-1993-cü illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani aspirantı olmuş, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda kiçik elmi işçi (1993-1994), elmi işçi (1994-1996), Dilçilik İnstitutunun elmi katibi (1996-2013), Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsinin müdiri (2013-2014), həmin şöbədə və daha sonra Hind-

Avropa dilləri şöbəsində baş elmi işçi (2014-2019) kimi fəaliyyət göstərmişdir. İ.Tahirov “Dialekt leksikasında alınma sözlər. (Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2004), “Temporal leksika” (Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008), Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası (Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007), Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı (həmmüəllif, II cild, Bakı: “Abis-Alarko” Çap evi, 2013), Qədim dillər üzrə bibliografiya, Bakı, Elm və təhsil, 2018 (kollektiv), Azərbaycan Respublikasının ərazi vahidlərinin adları ingilis dilində (Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2022) monoqrafiyaların və 100-dən artıq elmi məqalə və tezislərin müəllifidir.

Alimin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin aktual problemləri, xüsusilə dialekt və temporal leksika tədqiq olunmuşdur. 1994-cü ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda “Azərbaycan dilinin şərqi qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələri Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dialekt və şivələr səviyyəsində tədqiqatda cəlb olunmuşdur. Dialekt leksikasının zənginləşməsində müxtəlif İran dillərinin rolu araşdırılmış, həmin dillərdən alınma sözlərin fonetik, qrammatik təbiəti və leksik-semantik xüsusiyyətləri, İran dillərindən qədim alınma sözlər layı tədqiq edilmişdir. Dissertasiyanın materialları əsasında “Dialekt leksikasında alınma sözlər” (2004) adlı monoqrafiyası nəşr edilmişdir. Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin şərqi qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələri Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dialekt və şivələr səviyyəsində tədqiqatda cəlb olunmuşdur. Dialekt leksikasının zənginləşməsində müxtəlif İran dillərinin rolu araşdırılmış, həmin dillərdən alınma sözlərin fone-

tik, qrammatik təbiəti və leksik-semantik xüsusiyyətləri, İran dillərindən qədim alınma sözlər layı tədqiq edilmişdir. Azərbaycan-İran dil əlaqələrinin tarixi kökləri, Azərbaycan dilinin etnik və dil mənsubiyyətinədən asılı olmayaraq bütün azərbaycanlılar üçün mənbə dil funksiyasını yerinə yetirməsi, Azərbaycan dilinin ümumiyyətiyyət vəsiyyəsinə çevrilməklə bu ərazidə yaşayan irandilli xalqların dillərinə təsiri, onlar arasında qarşılıqlı dil əlaqələri, türk dillərinə aid qədim dil faktları araşdırılmışdır.

İlham Tahirov 2008-ci ildə ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında "Dildə temporalıq sahəsi" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və filologiya üzrə elmlər doktoru dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyində dilin bütün səviyyələrində temporallığın (zaman münasibətlərinin) ifadəsi araşdırılmış, zaman münasibətləri funksional-semantik sahə kimi təqdim edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin leksik və sintaktik temporalıq məsələləri tədqiq edilmiş, ingilis və Azərbaycan dillərində leksik temporalıq sahəsinin struktur-semantik modeli təklif edilmişdir. O, sahə nəzəriyyəsində funksional-semantik sahənin mərkəz-periferiya struktur tipinin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq edilən diferensial əlamətlərə bir binar cütlüyün əlavə edilməsini təklif etməklə nəzəri fikri zənginləşdirmişdir.

İlham Tahirovun "Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası" (Bakı, Nurlan, 2007) monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyində zaman kateqoriyasına həsr edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində felin zaman kateqoriyası müxtəlif istiqamətdə tədqiq olunsa da, ümumi obyektiv fəlsəfi mənada, qrammatik kateqoriya mənasında zaman anlayışının və onun dildə ifadə formaları ilk dəfə monoqrafik şəkildə araşdırılmışdır. Monoqrafiyada feilin zamanları təhlil edilir, zamanların qrammatik kateqoriyanın mikrosahələri kimi xarakteristikası verilir və dil faktları ilə əsaslandırılır. Tədqiqatda zaman kateqoriyasının müstəqil kateqoriya olub-

olmaması məsələsinə münasibət bildirilir və ona müstəqil kateqoriya mövqeyindən yanaşılır, sintaktik zaman sahəsi tədqiq edilir. Monoqrafiya Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında kontrastiv-tipoloji araşdırma kimi dilin nəzəri məsələlərinin araşdırılmasına istiqamət verir. Dil-nitq zamanı kateqoriyasının universal funksional-semantik sahə modeli əsasında müasir struktur tipologiya metodlarından, üsullarından istifadə edilərək qlobal temporalıq semiooloji planda sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Bununla da ümumbəşəri fundamental idrak kateqoriyasında dil-şüur, nitq-təfəkkür vəhdətdə götürülərək linqvistik aspektdə kompleksli bir problem kimi hərtərəfli şərh edilmişdir. Bu əsərin nəzəri dilçiliyə gətirdiyi yeniliyin perspektivliyi bir də ondadır ki, o, məkan kateqoriyasının da həmin istiqamətdə uğurlu araşdırılmasına yol açır. Müəllif bu tədqiqatı ilə funksional-semantik sahənin mərkəz-periferiya struktur tipini müəyyənləşdirmək üçün nəzərə alınan diferensial əlamətlər siyahısına daha bir cütlük əlavə etmişdir. Əsər Azərbaycan dilinin funksional qrammatikasının hazırlanmasında, qrammatik və funksional-semantik kateqoriyaların təsvirində əsas mənbələrdəndir. 2008-ci ildə nəşr olunan "Temporal leksika" monoqrafiyasında zaman anlayışını ifadə edən leksik vahidlər Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında araşdırılmış, onların semantik strukturu öyrənilmiş, felin zaman formaları ilə əlaqəsi əsas götürülərək semantik cəhətdən təsnifatı verilmiş və kommunikasiya prosesindəki semantik funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar, şübhəsiz, Azərbaycan dilçiliyində funksional-semantik istiqamətin inkişafına, Azərbaycan dilində temporal leksikanın başqa dillərin, xüsusilə ingilis dilinin materialları əsasında tədqiqi gerçəkliyin zaman münasibətlərinin bəşəri dildə ifadə edilməsi qanunauyğunluqlarının bir sıra nəzəri, eləcə də dillərin öyrədilməsi metodikasının optimallaşdırılmasına, praktiki məsələlərin həlli üçün geniş imkanlar verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 may 2012-ci il tarixli sərəncamı əsasında 3-cildlik "Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı"nın hazırlanmasında və nəşrində (2013) İlham Tahirovun əməyi böyükdür. O, I Türkoloji Qurultaydan XX əsrin 60-cı illərinə qədərki dövrü əhatə edən, N.Ağazadə, Q.Bağırov, C.Cəfərov, S.Cəfərov, M.Cahangirov, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Əfəndizadə, F.Kazımov, A.Qarayev, Ə.Mahmudov, H.Mirzəzadə, R.Məhərrəmov, Ə.Orucov, M.Hüseynzadə, Ə.Şükürlü, M.Şirəliyev, M.Tağıyev, Z.Tağızadə, A.Vəliyev, F.Zeynalov kimi görkəmli Azərbaycan dilçiləri haqqında bioqrafik və biblioqrafik məlumatın verildiyi və əsərlərindən seçmələrin daxil edildiyi "Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı"nın II cildinin (2013) tərtibçilərindən biri, yazılmış izah və şərhlərin müəllifi, eyni zamanda əsərin redaktorlarından biridir.

İlham Tahirovun həmmüəllifi olduğu "Qədim dillər üzrə biblioqrafiya" adlı kollektiv əsər respublika daxilində qədim dillərin tədqiqi və tədrisi üçün lazım olan mənbələrin və zəngin elmi ədəbiyyatın təqdim edildiyi ilk mənbə sayıla bilər.

Alim dilçiliyin bir sıra məsələlərinə dair tədqiqatlar aparmışdır. Ümumi dilçilik, dil nəzəriyyəsi, funksional qrammatika, sahə nəzəriyyəsi, dialekt leksikası, toponimika, dil əlaqələri, qədim dillərin və mədəniyyətlərin öyrənilməsi, tərcümə məsələlərinə həsr olunmuş 5 monoqrafiya və kitabın, 7 proqram, 100-dən artıq məqalə və tezis müəllifidir.

İlham Tahirov Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının, AMEA Rəyasət Heyətinin nəzdində Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasının Dilçilik üzrə Problem Şurasının (2006-2009), AMEA

Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyasının Orfoqrafiya bölməsinin (2011-2014), AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasının üzvü, "Dilçilik İnstitutunun Əsərləri", "Filologiya məsələləri" elmi jurnallarının redaksiya heyətlərinin üzvüdür.

Alimin elmi rəhbərliyi ilə 7 fəlsəfə doktoru müdafiə etmişdir. 2019-cu ildə professor elmi adını almışdır.

İlham Tahirov tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olur. Dilçilik, hüquq, beynəlxalq hüquq və siyasətin fəlsəfəsinə dair ingilis və rus dillərindən tərcümə etdiyi 8 kitabın müəllifi və redaktorudur.

İlham Tahirov Azərbaycan Respublikası Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi bir sıra tərcümə layihələrində iştirak etmiş (1996-2000), Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilə BMT-nin İnkişaf Proqramının (UNDP) Azərbaycandakı nümayəndəliyinin birgə həyata keçirdiyi layihə çərçivəsində "Dil-manc" Azərbaycanca-ingiliscə maşın tərcüməsi sistemini hazırlayan işçi qrupun üzvü olmuş (2005-2007), Microsoft şirkətinin məhsulları olan Windows Vista əməliyyat sisteminin və Microsoft Office 2007 proqramlarının Azərbaycan versiyasının hazırlanmasında və həmin şirkətin digər məhsullarının Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində iştirak etmiş, təklif və tövsiyələrini vermişdir (2007-2010). İlham Tahirov 2019-cu ildən Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsinin müdürüdür.

Görkəmli alim və pedaqoq İlham Tahirovu anadan olmasının 60 illiyi münasibəti ilə təbrik edir, ona yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

*Sayalı Sadıqova **

* Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının sədr müavini, filologiya elmləri doktoru, professor. E-mail: sayalisadigova@yahoo.com

NEKROLOQLAR НЕКРОЛОГИ OBITUARIES

KAMİL BƏŞİROV

Görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor Bəşirov Kamil Kamal oğlu 31 oktyabr 1923-cü ildə vəfat etmişdir.

Bəşirov Kamil Kamal oğlu 1955-ci il iyun ayının 5-də Yevlax rayonunun Qoyunbinəsi kəndində anadan olmuşdur. 1961-1971-ci illərdə Qoyunbinəsi kənd orta məktəbində oxumuş, 1971-1975-ci illərdə V.İ.Lenin adına ADPI-nin Filologiya fakültəsində ali təhsil almışdır. Respublikanın tanınmış alimlərindən - akademiklər Feyzulla Qasımzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Afad Qurbanov, Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı, professorlar Məhəmməd Hüseyin Təhmasib, Paşa Əfəndiyev, Mirdavud Hüseyinov, Fərhad Fərhadov, Məmməd Məmmədov, Xeyrulla Məmmədov, Əlisa Şükürlü, Qəzənfər Kazımov, Zakir Şıxlinski, dövrün görkəmli ədəbiyyatşünas və təhqidçiləri olan Kamal Qəhrəmanov, Əhəd Hüseyinov, İsrail Mustafayev, Əlifəğa Bağirov, Məmməd Bağır Həyatşadadədən dərslər almışdır. Yevlax rayo-

nunun Bucaq, Calamabad, Yuxarı Bucaq, Quşçu və Əkşəm kəndlərində və Yevlax şəhərindəki qiyabi və axşam məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənnindən dərslər demişdir. Eyni zamanda rayon və Respublika mətbuatında elmi-pedaqoji və bədii yazılarla çıxış etmişdir.

Kamil Bəşirov 1980-ci ildə ADPU-nun qiyabi aspiranturasına “SSRİ xalqları dilləri” ixtisası üzrə qəbul olmuşdur. 1982-1990-cı illərdə Pedaqoji İnstitutda tədris hissəsi üzrə tənzimatçı işləmişdir. 1990-cı ildə Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. O, bir çox Beynəlxalq elmi konfrans və simpoziumların iştirakçısı olmuşdur. 1986-cı ildə akademik Afad Qurbanovun elmi rəhbərliyi ilə “Azərbaycanın mürəkkəb quruluşlu toponimləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllif tədqiqatda Azərbaycan mənşəli adların, xüsusən, makrotoponimlərin sonradan dəyişdirilməsinə qarşı çıxaraq bunu tarixi gerçəkliyə xəyanət kimi dəyərləndirmişdir. Dissertasiyanın tam mətni bir az genişləndirilmiş şəkildə 2008-ci ildə kitab kimi nəşr edilmişdir. Dissertasiyada həmçinin toponimlərin yaranma şərtləri, üsulları, mürəkkəbliyi yaradan səbəblər, toponimik formant, areal, toponimlərin növləri, milli mənşəyi və s. məsələlər də öz geniş şərhini tapmışdır. 2009-2018-ci illərdə ADPU-nun nəzdindəki Dissertasiya Şurasının üzvü olmuşdur.

O, 2013-cü ildə “Oğuz qrupu türk dillərində sözdəyişdirici şəkilçilərin tarixi

lingvistik tədqiqi” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Türk dillərində morfoloji kateqoriyalar bir qayda olaraq müvafiq şəkilçilərlə reallaşır, yəni sözdəyişdirici şəkilçilər, həm də hər hansı bir qrammatik kateqoriya göstəricisi kimi çıxış edir. Dissertasiyada qrammatik kateqoriya, qrammatik anlayış terminlərinə izah verilərək bəzi şəkilçilərin leksik, yoxsa qrammatik şəkilçi olması probleminə də aydınlıq gətirilmişdir. Müəllifin irəli sürdüyü bir çox fikir və mülahizələr təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumən türkoloji dilçilik üçün yenidir. Dissertasiya müəyyən əlavələrlə 2018-ci ildə “Türk dillərinin müqayisəsi-Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar” adı ilə nəşr edilmişdir. Çox geniş dil faktları əsasında yazılmış bu əsərdə təkcə Oğuz qrupuna daxil olan türk dilləri ilə kifayətlənilməmiş, mövzunun daha dərin və əhatəli həlli üçün tez-tez digər türk dilləri ilə də müqayisələr aparılmış, hər hansı bir lingvistik problemə bütöv türk dilləri kontekstindən yanaşılmışdır. Müasir Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri, onun dialektləri və folkloru olsa da, qədim türk yazılı abidələri, brahmi və Çin mətnləri, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları, M.Kasğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri, orta əsrlərə aid müəlliflərin qrammatika kitabları, türk dillərinin müqayisəli lüğətləri, dialektoloji lüğətlər, atalar sözləri, klassiklərin dili, müasir tədqiqatçıların uyğun araşdırmaları və s. işin mənbələrini təşkil etmişdir.

K.Bəşirov təkcə Azərbaycan dilinə dair tədqiqatlarla kifayətlənməmiş, ümumən türkoloji dilçiliklə bağlı da bir sıra araşdırmalar aparmışdır. Bu istiqamətdə Azərbaycanda və ümumtürk məkanında bir sıra elmi məqalələr və tezislərlə çıxış etmişdir. Alimin elmi yaradıcılığı daha çox türk dillərinin tədqiqi ilə bağlıdır.

Onun pedaqoji fəaliyyəti ömrünün ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Müəllim kimi tələbələrin rəğbətini qazanmışdır. Müəllim-

lik peşəsi ilə bağlı olaraq həm tədris etdiyi Azərbaycan dili fənni üzrə proqramlar tərtib etmiş, metodik vəsait, dərs vəsaitləri hazırlamış, həm də klassiklərin dili və üslub xüsusiyyətlərinə dair bir sıra məqalələr nəşr etdirmişdir. Bu illərdə bir sıra dərsliklər yazmışdır. K.Bəşirovun pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru B.Mehraliyeva ilə birgə hazırlamış “Orta məktəbdə Azərbaycan dili morfolojiyasının tədrisi” adlı iri həcmli dərs vəsaitində 1-ci sinifdən başlayaraq 11-ci sinfə qədər ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili morfolojiyası üzrə biliklərin həcmi və öyrədilməsi metodikası təhlil edilmiş, dərsliklərdəki üstün və çatışmayan cəhətlər elmi-pedaqoji əsaslarla şərh edilmişdir. Dərs vəsaitində irəli sürülən elmi-metodiki fikir və mülahizələr o dövrdə hələ yeni tətbiq edilən Azərbaycan dili üzrə fənn kurikulumları əsasında hazırlanmış dərsliklərin tərtibində nəzərə alınmışdır. K.Bəşirov “Sözün tərkibi üzrə təhlilə dair” (1996), “III sinifdə Azərbaycan dili dərsləri” (2000), “Orta məktəbdə Azərbaycan dili morfolojiyasının tədrisi məsələləri” (2008), “Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər” (2009), “Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlərin izahlı lüğəti” (2012), “M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində arxaizmlər” (2015), “Türk dillərinin müqayisəsi: Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar” (2018), “İ.Nəsiminin dili və üslubu” (2019) və 100-ə yaxın elmi məqalənin müəllifidir.

Müəllifin diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də “Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlərin izahlı lüğəti”dir. Kitabda 500-dən artıq sözün etimoloji izahı öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dili ifadə imkanları baxımından dünyanın zəngin dillərindən biridir. Dili zənginləşdirən vasitələr sırasında bu dildə eyni bir mənanın müxtəlif sözlərlə, yəni mənacə ona yaxın olan digər leksemlərlə ifadə imkanı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Adi sinonimlərdən fərqli olaraq sinonim qoşa sözlər dildə həmişə yanaşı işlənərək yeni və daha geniş mənanın ifadəçisinə çevrilir.

Bəzən isə qoşa sözlərdən biri digərinin mənasının anlaşılmasına yardımçı olur.

“M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində arxaizmlər” (2015) adlanan əsərində K.Bəşirov dildə arxaikləşmə prosesini, onu doğuran səbəbləri geniş şərh etmiş, dilimizin bugünkü səviyyəsi üçün arxaik hesab edilən dil vahidlərini seçərək təsnif etmiş, müqayisələr aparmış, semantik daralma və genişlənmə ilə bağlı maraqlı nəticələr ortaya qoymuşdur. Klassiklərin dilində çox aktiv rast gəlinən izafət birləşmələrinin “Leyli və Məcnun” əsəri fonunda kifayət qədər geniş lüğətini təqdim etmişdir. Bu əsər vasitə-

silə XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili haqqında kifayət qədər bütöv təsəvvür əldə etmək mümkündür. Kamil Bəşirovun yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Kamil Bəşirov elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı bədii yaradıcılıqla da məşğul olur, şeir və hekayələr kitabının müəllifidir. 2007-2012-ci illərdə Filologiya fakültəsində dekan müavini vəzifəsində çalışmışdır. 2018-2019-cu illərdə “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov ömrünün sonuna kimi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində çalışmışdır.

Sayalı Sadıqova

KAMİL VƏLİ NƏRİMANOĞLU

Büyük Alim, muhteşem İnsan, Türk Dünyasının ve tüm insanoğlunun gerçek Vatansever'i bengü yaşamına yolcu gitti! Bilge Adam, Düşünür ve bilimsel değerlerin gerçek Yaratıcısı, Dostumuz ve Sevgili Meslektaşımız professor Kamil Veli rahmete kavuştu. Bu hepimiz için onarılamaz bir kayıptır. Halk «İyi Adamın adı, Bilim Adamının sözü ebedidir» derler, Halkın sözü gerçektir.

Bilge ağabeyimiz bengü yaşayacaktır!

Ушёл в мир иной большой Ученый, прекрасный Человек, причем Человек с большой буквы, истинный Патриот Тюркского мира и всего человечества, ушёл Мыслитель и Творец — наш Друг и дорогой Коллега — незабвенный профессор Камиль Вели! Это невосполнимая утрата для всех нас.

“Имя добропорядочного человека и слово ученого вечны” — говорит народ. Народ никогда не ошибается.

Шынайы Ғалым, ғажап Адам, Түркі Әлемінің және бүкіл Адамзаттың нағыз Патриоты о дүниеге аттанды! Дана Ойшыл әрі рухани құндылық Жаратушысы, жан Досымыз және аяулы Әріптесіміз – профессор Кәміл Уәліден айырылып қалдық! Бұл бәріміз үшін орны толмас қайғы. Халық «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» дейді.

Халық айтса қалт айтпайды.

Ерден Қажыбек

NƏŞRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

1. Beynəlxalq "Türkologiya" jurnalına çap üçün materiallar (məqalə, resenziya, icmal və s.) Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə (turkologiya@lang.science.az) qəbul edilir.
 2. Dərc olunacaq məqalələrə görə müvafiq elmi sahə üzrə elmlər doktorunun rəyi tələb olunur.
 3. Məqalələrin həcmi 15, resenziya və digər yazıların həcmi isə 7 vərəqədən (A4) artıq olmamalıdır (şrift: Times New Roman – 14, interval: 1,5, sol kənar 3 sm, sağ kənar 1,5 sm, yuxarı hissə 2 sm, aşağı hissə 2 sm).
 4. Məqalənin adı altında müəllifin adı, soyadı, işlədiyi müəssisə, vəzifəsi və e-mail ünvanı göstərilməlidir.
 5. Məqalələrin qəbulu üçün son 5-10 ilin elmi əsərlərinə istinadlar vacibdir.
 6. Ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə verilməlidir. Nümunə: Axundov, A. (2003). *Dil və ədəbiyyat*. Bakı: Gənclik.
 7. Mətnin içində istinadlar müəllifin soyadı, əsərin nəşr ili, səhifəsi ardıcılığı ilə verilməlidir. Nümunə: (Axundov, 2007: 114).
 8. Xülasə 200-250, açar sözlərin sayı 3-6 sözədən ibarət olmalıdır. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, soyadı və aid olduğu ölkə göstərilməlidir. Üç dildə yazılan xülasələrin məzmunu eyni olmalıdır. Müəllifin məqalədə gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə əksini tapmalıdır.
 9. Tərcümə məqalələri müəllifin icazəsi və ya aktuallığını təsdiqləyən sənəd əsasında qəbul edilir.
 10. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən çap olunur.
 11. Plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr dərc olunmur.
- Məqalələrin nəşri pulsuzdur.
Əlyazmalar geri qaytarılmır.
Materialların məzmunu müəllifin şəxsi mövqeyini əks etdirir.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

1. Материалы (статьи, рецензии, обзоры) для публикации в международном журнале «Тюркология» принимаются в напечатанном виде, на азербайджанском, турецком, русском и английском языках, на электронном носителе и посредством e-mail (turkologiya@lang.science.az).
 2. Необходимо представить отзыв о статье доктора наук в соответствующей области.
 3. Объем статьи не должен превышать 15, а рецензий и других материалов – 7 страниц (A4, шрифт Times New Roman – 14, интервал: 1,5, отступы: слева – 3 см, справа – 1,5 см, сверху и снизу – 2 см).
 4. Под названием статьи должны быть указаны имя и фамилия автора, место работы, должность и e-mail адрес.
 5. Необходимы ссылки на научные публикации за последние 5-10 лет.
 6. Список литературы должен быть составлен в алфавитном порядке. Например: Axundov, A. (2003). *Dil və ədəbiyyat*. Bakı: Gənclik.
 7. Ссылки в тексте должны быть представлены в следующей последовательности: фамилия автора, год издания, страница работы. Например: (Axundov, 2007: 114).
 8. Резюме должно состоять из 200-250 слов, а количество ключевых слов не превышать 3-6. В заглавии каждого резюме должны указываться: название статьи, имя, фамилия, страна проживания автора(-ов). Резюме, написанные на трех языках, должны быть идентичны по содержанию. Научный вывод, сделанный автором в статье, научная новизна и прикладное значение работы и т.д. должны отражаться в резюме.
 9. Переведенные статьи принимаются на основе документа, подтверждающего согласие автора или актуальность.
 10. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
 11. Статьи, в которых выявлены факты плагиата, не печатаются.
- Статьи печатаются бесплатно.
Рукописи статей не возвращаются авторам.
Содержание материалов отражает личную позицию автора.

PUBLICATION REQUIREMENTS:

1. Materials (papers, reviews, round-ups, etc.) for publication in the international journal of "Turkology" are accepted in a printed form, in electronic carrier and through e-mail (turkologiya@lang.science.az) in the Azerbaijani, Turkish, Russian and English languages.
 2. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field is required for the paper to be printed.
 3. Papers length have to be 15 pages long, but length of other kinds of writings have to be maximum 7 pages (A4) long (in 14-point Times New Roman; in-1,5 interval; 3 cm on the left side, 1,5 cm on the right side; 2 cm on the top; 2 cm on the bottom).
 4. The author's name and surname, work place, position and e-mail address must be written under the title of the paper.
 5. It is important to use the references to the scientific works of the latest 5-10 years.
 6. Bibliographical references must be given in the alphabetical order. For example: Axundov, A. (2003). *Dil və ədəbiyyat*. Bakı: Gənclik.
 7. References in the text must be given in the following order: the sur-name of the author, year of publication and page. For example: (Axundov, 2007:114).
 8. Abstract must consist of 200-250 words, and the number of key words must not exceed 3-6. In the title of each abstract must be given the followings: the title of the paper, name surname, the country of the author (s). The scientific conclusion, given by the author in the paper the scientific novelty and the applied importance of the work, etc. must be described in the abstract.
 9. The translated papers are accepted according to the permission of the author or according to the document certifying the actuality of it.
 10. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff.
 11. Papers with the fact of revealed plagiarism are refused to be published.
- Publication of papers is free of charge.
Manuscripts are not returned.
The contents of the materials reflect the personal position of the author.

T Ü R K O L O G İ Y A

Beynəlxalq elmi jurnal

Kompüter tərtibçisi: **S.Zalova**

Azərbaycan mətninin redaktoru: **K.Mirzəyeva**

Rus mətninin redaktoru: **A.Ələkbərova**

İngilis mətninin redaktoru: **V.Abdullayeva**

Jurnal AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Elmi nəşrlər sektorunda səhifələnmiş, “Elm və təhsil” nəşriyyat poliqrafiya
müəssisəsində çap olunmuşdur.

Elmi nəşrlər sektorunun müdiri: **Könül Mirzəyeva**

Çapa imzalanmışdır: 16.06.2023
Formatı: 70x100 1/16
Sifariş: 100
Həcm: 10 ç.v.
Tiraj: 300